

Res Publica

32

Volume XLVI

2004 / 4

Tijdschrift voor politieke wetenschappen

Revue de science politique

Journal of political science

acco

Res Publica

<http://www.respublica.be>

Hoofredacteur – Rédacteur en chef – Editor

Marc HOOGHE

Redactiesecretaris – Secrétaire de rédaction – Assistant editor

Stefaan FIERS

Redactie – Comité de rédaction – Editorial Board

Johan ACKAERT, Peter BURSENS, Ben CRUM, Carl DEVOS, Bart MADDENS,
Petra MEIER, Herwig REYNAERT, Patrick STOUTHUYSEN, Stefaan WALGRAVE

Redactieadres – Adresse de la rédaction – Editor

E. Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven
res.publica@soc.kuleuven.ac.be

Uitgever – Publié par – Publisher

Uitgeverij Acco, Brusselsestraat 153, B-3000 Leuven
www.uitgeverij.acco.be
tel. +32 16 62 80 00
fax +32 16 62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be

Vertegenwoordiging in Nederland:

Kemper Conseil, Dr. Beguinlaan 72, 2272 AL Voorburg
tel. +31 70 386 80 31
fax +31 70 386 14 98
e-mail: kemperconseil@dataweb.nl

Abonnementenprijzen – Prix d'abonnement – Subscription rates

	Individu Individual	Instelling Institution	Student
België – Belgique & Nederland	€ 35	€ 80	€ 25
Abroad (EC members)	€ 65	€ 80	/
Abroad (non EC members)	€ 95	€ 95	/

Los nummer – numéro simple – single issue

€ 15

Dubbel nummer – numéro double – double issue

€ 30

Rekening – Compte – Bank account

België – Belgique / Abroad

Postrekening 000-0964500-29,

Acco-Boekbestellingen, Brusselsestraat 153, B-3000 Leuven

IBAN-code: BE26000096450029

SWIFT- of BIC-code: BPOTBEB1

Nederland

Giro 4436148,

Acco-Boekbestellingen, Brusselsestraat 153, B-3000 Leuven

RES PUBLICA

Tijdschrift voor politieke wetenschappen
Revue de science politique
Journal of political science

Driemaandelijks tijdschrift
Revue trimestrielle
Published quarterly

INHOUD – SOMMAIRE – CONTENTS

Lijst van beoordelaars	458
■ Peter THIJSSSEN en Kristof JACOBS Determinanten van voorkeurstempromporties bij (sub-)lokale verkiezingen. De Antwerpse districtsraadsverkiezingen van 8 oktober 2000	460
■ Karen CELIS In het belang van vrouwen. Vertegenwoordigers (m/v) en de constructie van de vertegenwoordigde (v)	486
■ Steve JACOB L'institutionnalisation de l'évaluation des politiques publiques en Belgi- que: entre balbutiements et incantations	512
■ Dimo KAVADIAS Voltooid verleden tijd? Het verband tussen kennis over de nazi-genocide en democratische attitudes bij adolescenten in Brussel	535
■ Patrick STOUTHUYSEN Sterven voor Sarajevo? De Joegoslavische kwestie in de Belgische politiek, 1991-1995	555

Verantwoordelijke uitgever:

Politologisch Instituut v.z.w.
K.U. Leuven
E. Van Evenstraat 2B
3000 Leuven

ISSN 0486-4700

Omslagontwerp:

Danny Juchtman en Stefaan Fiers

© 2004 by Acco

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this review may be produced in any form, by mimeograph, film or
any other means without permission in writing from the publisher.

Lijst van beoordelaars – List of reviewers

In het afgelopen jaar heeft Res Publica bij het beoordelen van de manuscripten een beroep kunnen doen op de volgende experts. De redactieraad van Res Publica hecht er sterk aan elk van de beoordelaars te danken voor hun bijdrage aan het tijdschrift.

Over the past twelve months, Res Publica has been able to make use of the expertise of the following people. They refereed the manuscripts that were sent in for publication. The board of editors is extremely grateful to all reviewers for their contribution to the journal.

Rudy Andeweg

Universiteit Leiden (NL)

Yvonne Benschop

Radboud Universiteit Nijmegen (NL)

Tanja Börzel

Universität Heidelberg (D)

Jo Buelens

Vrije Universiteit Brussel

Rik Coolsaet

Universiteit Gent

Henk Dekker

Universiteit Leiden (NL)

Jos De la Haye

Katholieke Universiteit Leuven

Pieter De Meyere

Universiteit Gent

Gita Deneckere

Universiteit Gent

Sam Depauw

Katholieke Universiteit Leuven

Kris Deschouwer

Vrije Universiteit Brussel

Wilfried Dewachter

Katholieke Universiteit Leuven

Frank de Zwart

Universiteit Leiden (NL)

Carol Harrington

Corvinus University Budapest (H)

An Hermans

Katholieke Universiteit Leuven

André Krouwel

Vrije Universiteit Amsterdam (NL)

Ewa Kulesza

CERI, Fondation National des Sciences Politiques, Paris (F)

Herman Nys

Katholieke Universiteit Leuven

Patricia Popelier

Universiteit Antwerpen

Luc Rouban

CNRS-CEVIPOF, Fondation National des Sciences Politiques, Paris (F)

Dietlind Stolle

McGill University, Montreal (CAN)

Yves Surel

CEVIPOF, Fondation National des Sciences Politiques, Paris (F)

Wilfried Swenden

University of Edinburgh (UK)

Jarle Trondal

Agder University College (N)

Mieke Van Haegendoren

Limburgs Universitair Centrum

Steven Van Hecke

Katholieke Universiteit Leuven

Luc Van Liedekerke

Katholieke Universiteit Leuven

Tom Verstraete

Universiteit Gent

Gerrit Voerman

Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen (NL)

Bram Wauters

Katholieke Universiteit Leuven

Determinanten van voorkeurstemproporties bij (sub-)lokale verkiezingen. De Antwerpse districtsraadsverkiezingen van 8 oktober 2000

Peter THIJSEN

Docent aan de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, Universiteit Antwerpen

Kristof JACOBS

Wetenschappelijk medewerker aan Departement Politieke Wetenschappen, Universiteit Antwerpen

I. Inleiding

Het Belgische proportionele verkiezingssysteem kenmerkt zich door het feit dat de politieke partijen geordende kieslijsten mogen indienen die evenveel kandidaten bevatten als er verkiesbare plaatsen zijn. In comparatief perspectief kan dit kiessysteem getypeerd worden als een evenredige vertegenwoordiging met open lijsten.¹ De kiezer heeft vervolgens de keuze tussen een lijststem (hoofdvakstem), waarbij gekozen wordt voor een partij, en één of meerdere voorkeurstemmen (naamstemmen), waarbij gekozen wordt voor individuele kandidaten binnen dezelfde lijst.² In België is er dus bij verkiezingen niet alleen sprake van competitie tussen de partijen, maar in principe ook van competitie binnen de partijen.³ Hoewel we over gedetailleerde informatie beschikken met betrekking tot de gebruiksmodaliteiten van de voorkeurstem,⁴ is er heel wat minder geweten over de factoren die bijdragen tot hogere dan wel lagere voorkeurstemproporties.

1. FARELL, D.M., *Electoral Systems. A Comparative Introduction*, New York: Palgrave, 2001, pp. 83-7.
2. DEWEERDT, M. Verkiezingen, in Deweerdt, M., C. De Ridder & R. Dillemans, *Wegwijs Politiek*, Leuven: Davidsfonds, 1994, pp. 265-82.
3. MARSH, M., The Voters Decide?: Preferential Voting in European List Systems, *European Journal of Political Research*, vol. 13, 1985, p. 365.
4. Voor actuele gegevens in dit verband zie SMITS, J. & B. WAUTERS, Het gebruik van de voorkeurstem bij de parlementsverkiezingen van 13 juni 1999, *Res Publica*, vol. 42, 2000, pp. 265-99; WAUTERS, B., *De kracht van de voorkeurstem in stad en dorp*, Afdeling Politologie: Leuven, 2000 en WAUTERS, B., Het gebruik van voorkeurstemmen bij de federale parlementsverkiezingen van 18 mei 2003, *Res Publica, Politiek Jaarboek 2002*, vol. 45, 2003, pp. 401-28.

Hiervoor bestaat ogenschijnlijk een logische verklaring. Verschillende commentatoren hebben er immers op gewezen dat de greep van de Belgische kiezer op de toewijzing van de zetels binnen de partijen eerder beperkt is.⁵ De wetgever gaat er dan ook van uit dat een kiezer die een lijststem uitbrengt impliciet ook zijn/haar goedkeuring geeft aan de door de partij voorgestelde volgorde van de kandidaten.⁶ Daarom wordt de voorraad lijststemmen ook verdisconteerd in de toewijzing van de zetels aan de kandidaten voor wie het aantal voorkeurstemmen kleiner is dan het verkiesbaarheidscijfer.⁷ Aangezien men er van uitgaat dat een lijststemmer akkoord gaat met de door de partij voorgestelde volgorde vult men in eerste instantie de voorkeurstemmen van de eerst gerangschikte kandidaten aan totdat ze het verkiesbaarheidscijfer bereiken. Het gevolg van deze werkwijze is dat de zetels die een partij verwerft niet noodzakelijk naar de kandidaten gaan die de meeste voorkeurstemmen kregen. Bijgevolg is het niet ondenkbaar dat een kiezer die zich aangetrokken voelt tot een laaggerangschikte kandidaat er toch niet zal voor stemmen. Hij/zij weet toch dat de kans dat deze kandidaat verkozen geraakt nagenoeg nihil is. Kortom, een zoektocht naar de kenmerken die met zich meebrengen dat verkiezingskandidaten meer voorkeurstemmen krijgen, wordt in een dergelijke situatie al gauw een erg academische bezigheid.

De voorgaande institutionele legitimering gaat nochtans voorbij aan een aantal belangrijke evoluties. Zo zien we dat de politieke campagnes mede onder invloed van de media meer gericht zijn op het imago van individuele kandidaten en minder op partijprogramma's.⁸ Tegelijkertijd zijn er duidelijke aanwijzingen dat de beter opgeleide en geïnformeerde kiezer kritischer is geworden en zich minder identificeert met de politieke partijen.⁹ Beide evoluties vormen een verklaring voor het feit dat de kiezer sinds de jaren zestig minder voor partijen (lijststemmen) en meer voor individuele kandidaten (voorkeurstemmen) stemt.¹⁰ Voorts is het opmerkelijk dat de Belgische wetgever recentelijk de impact van de lijststemmen op de toewijzing van individuele kandidaten heeft ingeperkt. Vanaf de ver-

5. FARELL, D.M., *o.c.*, pp. 83-7.

6. MARSH, M., *o.c.*, blz. 367; WAUTERS, B., *o.c.*, p. 10; GEYS, B. & B. HEYNDELS, Influence of 'cognitive Sophistication' on Ballot Layout Effects, *Acta Politica*, vol. 38, 2003, p. 299.

7. Dit cijfer is gelijk aan het aantal nuttige stemmen – dit is het product van het aantal stemmen en het aantal zetels die een partij behaalt – gedeeld door het aantal zetels plus één. Alle kandidaten waarvoor het aantal voorkeurstemmen groter of gelijk is aan het verkiesbaarheidscijfer zijn rechtstreeks verkozen. In de mate dat er relatief veel lijststemmen worden uitgebracht en de spreiding van de voorkeurstemmen over de lijst relatief groot is, beschikt een partij dikwijls over meer zetels dan er kandidaten zijn waarvoor het aantal voorkeurstemmen groter of gelijk is aan het verkiesbaarheidscijfer.

8. POPKIN, S.L., *The Reasoning Voter*, Chicago: University of Chicago Press, 1994 (2nd ed.), pp. 79-81.

9. DALTON, R., Political Support in Advanced Industrial Societies, in NORRIS, P., *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*, New York: Oxford University Press, 1999, pp. 65-6.

10. MARSH, M., *o.c.*, p. 372; SMITS, J. & B. WAUTERS, *o.c.*, p. 270.

kiezingen van 2000 komt nog slechts de helft van de voorraad lijststemmen in aanmerking voor de aanvulling van de voorkeurstemmen. Last but not least gaat voornoemde institutionele legitimering veel minder op voor (sub-)lokale verkiezingen. Aangezien de kiezer op lokaal vlak altijd al aanzienlijk meer voorkeurstemmen uitbracht, is de partijpolitieke greep op de verkiesbaarheid van hun kandidaten veel geringer en dit zeker nu de impact van de lijststemmen gevoelig is teruggebracht.¹¹

Kortom, gegeven deze gewijzigde context is er dus wel degelijk nood aan onderzoek naar de determinanten van individuele voorkeurstemproporties en dit zeker bij (sub-)lokale verkiezingen. Gelukkig tasten we in dit verband niet volledig in het duister.¹² Niettemin steunen de schaarse studies die dit onderzoeksperspectief wel hanteren nagenoeg uitsluitend op objectieve administratieve gegevens van demografische of politieke aard, zoals geslacht, leeftijd en plaats op de lijst. Het spreekt voor zich dat hierdoor een aantal interessante sociaal-culturele factoren, zoals betrokkenheid in verenigingen en (media)bekendheid, buiten vizier blijven. In deze bijdrage kiezen we daarom uitdrukkelijk voor een geïntegreerde analyse, waarbij we naast de klassieke demografische en politieke karakteristieken ook een aantal sociaal-culturele kenmerken van de verkiezingskandidaten in rekening brengen ter verklaring van het aandeel van de voorkeurstemmen dat ze effectief verwierven.

II. De onderzoekscasus en de data

We zullen ons in deze analyse baseren op de Antwerpse districtsraadsverkiezingen van 8 oktober 2000. De keuze van deze particuliere electorale casus is niet toevallig. Het gaat hier om een bijzondere casus omdat er sedert de Antwerpse fusie van 1983 voor het eerst opnieuw verkiezingen¹³ werden georganiseerd op dit (sub-)lokale bestuursniveau.¹⁴ Een en ander brengt met zich mee dat de partijen bij deze verkiezingen grotendeels aangewezen waren op nieuwe kandidaten. 81% van de kandidaten stelde zich nooit eerder kandidaat voor verkiezingen.¹⁵ Retrospectief stemgedrag was dus in de meeste gevallen onmogelijk. Gegeven

11. WAUTERS, B., *o.c.*, p. 33.

12. ACKAERT, J., Het gebruik van de voorkeurstem bij de gemeenteraadsverkiezingen. Een terreinverkenning in de provincie Limburg, *Res Publica*, vol. 36, 1994, pp. 107-18; GEYS, B. & B. HEYNDELS, *o.c.*, p. 295-311.

13. Voordien bestonden er nochtans ook al districtsraden maar die hadden enkel een adviserende functie en de leden ervan werden niet verkozen maar aangeduid door de politieke partijen.

14. THIJJSSEN, P. & D. VAN ASSCHE, In het oog, in het hart? De Antwerpse districtsraadsverkiezingen en de kloof tussen burger en bestuur, *Res Publica*, vol. 44, 2002, pp. 523-49.

15. Het gaat hier om de kandidaten van de zes grootste partijen: Agalev, CVP, SP, VLD, VU-ID, Vlaams Blok.

dat "incumbency is the single most important factor in predicting candidates' vote share in city council elections",¹⁶ beantwoordt deze onderzoekscasus dus aan een quasi-experimentele conditie die anders zelden beschikbaar is in verkiezingsonderzoek.

In tegenstelling tot eerdere studies, die in hun verklaring enkel informatie betrekken die direct af te lezen is uit administratieve gegevens zoals kieslijsten, vullen wij deze aan met survey-gegevens van de kandidaten.¹⁷ We spitsten ons hierbij toe op de kandidaten van de zes 'traditionele' politieke partijen omdat deze in bijna elk van de negen districten een volledige kieslijst voorlegden. Dit wil zeggen dat we een schriftelijke vragenlijst voorlegden aan de 1201 kandidaten die opkwamen bij de Antwerpse districtsraads-verkiezingen in de loop van de maanden augustus en september van 2000. 612 kandidaten stuurden de enquête ingevuld terug. De respons was dus vrij hoog (bijna 51%) en ook de meeste relevante subgroepen bleken goed vertegenwoordigd te zijn. Niettemin was het aantal kandidaten van het Vlaams Blok dat de enquête terugstuurde toch opvallend lager dan bij de andere partijen (36,3% versus 55% bij CVP, en 43,5% bij VLD, 62,7% bij Agalev, 55,5% bij SP en 52,1% bij VU-ID21). Ook de allochtone kandidaten werden in mindere mate bereikt. Van de dertig allochtone kandidaten namen slechts negen deel aan de survey. Voor een gedetailleerde analyse van de non-respons verwijzen we naar bijlage 1.

Aangezien we het electorale succes van de individuele kandidaten willen verklaren, ligt het voor de hand dat we onze afhankelijke variabele baseren op het aantal voorkeurstemmen. Omdat de negen districten niet even groot zijn, deelden we dit cijfer door het totaal aantal voorkeurstemmen die de zes grote partijen behaalden in het district waar de kandidaat in kwestie opkwam.¹⁸

16. KREBS, T., The Determinants of Candidates' Vote Share and the Advantages of Incumbency in City Council Elections, *American Journal of Political Science*, vol. 42, 1998, p. 922.
17. Deze bevraging gebeurde met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en het Antwerps stadsbestuur.
18. Het was immers ook mogelijk om met lijstproporties te werken. Deze geven de proportie stemmen van de kandidaat ten opzichte van de andere kandidaten op de lijst weer (bijv. CVP-Deurne, Agalev-Borgerhout, CVP-Berchem, ...). De lijstproporties van alle kandidaten sommeren dan ook tot 54 (zes partijen x negen districten). Het gebruik van lijstproporties heeft echter twee nadelen. Allereerst zijn er grote verschillen tussen de negen districten wat betreft de lijstomvang. Deze varieert van 15 kandidaten in het kleinste district (Bezali) tot 33 kandidaten in het grootste district (Antwerpen). Bovendien waren niet alle lijsten volledig. Een tweede nadeel is dat lijsten relatief kleine gehelen zijn. Vooral bij onvolledige lijsten en in kleine districten vormt dit een probleem. Extreme scores zorgden er dan immers voor dat er onder de overblijvende kandidaten veel minder 'proportie' te verdelen valt, waardoor het voor een 'goede kandidaat' veel moeilijker is om op te vallen op een lijst met één of meerdere kandidaten met extreem hoge scores dan op een lijst zonder. Dit leidt ertoe dat sommige effecten kunstmatig worden verkleind of uitgegroot.

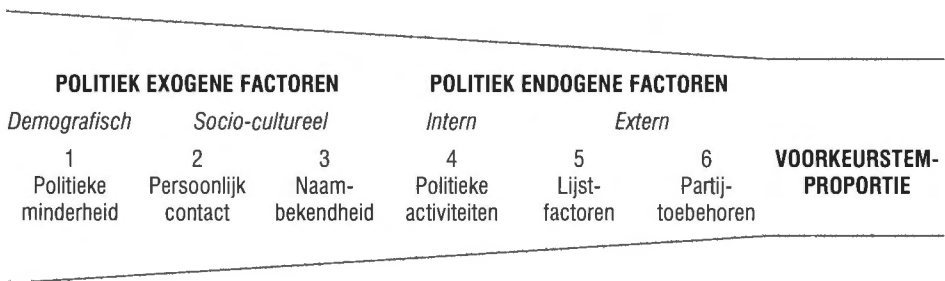
In formulevorm weergegeven, ziet dit er als volgt uit:

$$\frac{x_{ijk}}{\sum_{i=1}^{t_{jk}} \sum_{j=1}^6 x_i}$$

Waarbij x_{ijk} het stemmenaantal is van kandidaat x op de i^{de} plaats van de lijst van partij j (Agalev, SP, CVP, VLD, Vlaams Blok) in district k (Antwerpen, Berchem, Bezaal,¹⁹ Borgerhout, Deurne, Ekeren, Hoboken, Merksem en Wilrijk). Waarbij t_{jk} het aantal kandidaten is dat voorkomt op de lijst van partij j in district k .

III. Getrapt verklingsmodel en hypothesen

Aangezien de factoren die centraal staan in verschillende verklingsmodellen zowel inhoudelijk als temporeel niet altijd even dicht bij de afhankelijke variabele staan, zou het misleidend zijn om ze simultaan in het verklingsmodel te stoppen. Naar analogie met de 'causaliteitstrecther' van Campbell *et al.* vangen we daarom aan met onafhankelijke variabelen die inhoudelijk verder staan van de afhankelijke variabele (cf. politiek exogene factoren, zoals demografische en socio-culturele factoren) en voegen we gradueel onafhankelijke variabelen toe die veel meer affiniteit vertonen met de te verklaren politieke uitkomst (cf. politiek endogene factoren) (figuur 1).²⁰ Wel moeten we nogmaals benadrukken dat onze factoren niet verwijzen naar kenmerken van de kiezers, maar naar kenmerken van de kandidaten op de kieslijsten.

Figuur 1. Causale structuur van het verklingsmodel.

19. Bezaal: acroniem voor de samenvoeging van de prefusiegemeenten Berendrecht, Zandvliet en Lillo.

20. CAMPBELL, A., P. CONVERSE, W. MILLER, & D. STOKES, *The American Voter*, New York: John Wiley & Sons, 1966.

In totaal bestaat ons getrappt verklaringsmodel uit zes geneste deelmodellen. Het eerste deelmodel bestaat enkel uit demografische factoren. In de volgende cumulatieve stappen wordt telkens een variabelencategorie aan het verklaringsmodel toegevoegd. Dit wil zeggen dat pas in het zesde analysemodel alle onafhankelijke variabelen opgenomen zijn in de verklaring. In de volgende paragrafen zullen we achtereenvolgens ingaan op de theoretische uitgangspunten die aan de basis liggen van de factoren die in elk de zes geneste modellen worden geïntroduceerd.

A. Demografisch groepstoebehoren

Calhoun²¹ stelt vast dat individuen die deel uitmaken van een minderheidsgroep, hieraan steeds vaker een belangrijk deel van hun identiteit gaan ontleen. In de mate dat bepaalde socio-demografische groepen ondervertegenwoordigd zijn in de politieke structuren en/of op de verkiezingslijsten, is het dus niet ondenkbaar dat hun leden zich hierdoor laten leiden bij hun stemkeuze.²² Temeer daar ze hiertoe ook gestimuleerd worden door georganiseerde belangengroepen en in bepaalde gevallen zelfs door de overheid. Kenmerkend in dit verband zijn bijvoorbeeld de Belgische 'stem vrouw campagnes'.²³ Leden van ondervertegenwoordigde groepen, zoals vrouwen,²⁴ allochtonen,²⁵ jongeren, senioren en lageropgeleiden, zullen volgens deze verklaringslogica de voorkeur geven aan groepsgenoten omdat die hun belangen beter vertegenwoordigen.²⁶ Bovendien zullen sommige leden van politiek oververtegenwoordigde groepen die aanstoot nemen aan de onevenwichtige vertegenwoordiging ook geneigd zijn om voor vertegenwoordigers van ondervertegenwoordigde groepen te stemmen. In de mate dat de kiezers die behoren tot een politieke meerderheidsgroep niet geneigd zijn om voor groepsgenoten te stemmen, zullen kandidaten die behoren tot een relevante minderheidsgroep dus significant beter scoren.

21. CALHOUN, C., *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford: Blackwell, 1994.

22. HERRING, M. & J. FORBES, The Overrepresentation of the White Minority: Detroit's At-Large City Council, 1961-1989, *Social Science Quarterly*, vol. 75, 1994, pp. 431-45.

23. CARTON, A., Over de actie 'stem vrouw' en de plaats van de vrouw in de politiek (pp. 27-49) in Swyngedouw, M., J. Billiet, A. Carton & R. Beerten (eds.), *De (on)redelijke kiezer*, Leuven: Acco, 1998.

24. McDERMOTT, M., Voting Cues in Low-Information Elections: Candidate Gender as a Social Information Variable in Contemporary United States Elections, *American Journal of Political Science*, vol. 41, 1997, p. 270-83; HUDDY, L. & N. TERKILDSON, Gender Stereotypes and the perception of Male and Female Candidates. *American Journal of Political Science*, vol. 37, 1993, pp. 119-47.

25. Aangezien we niet beschikken over administratieve gegevens met betrekking tot de afkomst of de nationaliteit van alle kandidaten, baseerden we ons hiervoor in de eerste plaats op de naam van de kandidaten. Het is trouwens zeer aannemelijk dat ook de meeste kiezers deze 'shortcut' gebruiken wanneer ze het etnisch groepstoebehoren van de kandidaten willen achterhalen.

26. CUTLER, F., The Simplest Shortcut of All: Sociodemographic Characteristics and Electoral Choice, *The Journal of Politics*, vol. 64, 2002, pp. 466-90.

Amerikaans onderzoek toont bovendien aan dat kiezers bij hun stemkeuze sowieso vaker zullen teruggrijpen naar socio-demografische shortcuts als ze weinig geïnformeerd zijn over de inzet van de betrokken verkiezingen en het specifieke programmatorische profiel van de kandidaten.²⁷ Deze voorwaarde lijkt wel degelijk vervuld te zijn voor de Antwerpse districtsraadsverkiezingen van 8 oktober 2000, die het studieobject uitmaken van deze bijdrage. Uit een exploratie van de verkiezingspropaganda met het oog op deze verkiezingen,²⁸ blijkt dat de partijen nauwelijks onderscheid maakten tussen de gemeenteraadsverkiezingen en de districtsraadsverkiezingen. Bovendien stelden we vast dat de mate waarin de individuele districtsraadskandidaten zich inhoudelijk profileerden uiterst gering was.²⁹ Het lijkt dus weinig waarschijnlijk dat de kiezer goed geïnformeerd was over de districtsraadsverkiezingen en het programmatorisch profiel van de kandidaten en dit zou het belang van socio-demografische shortcuts bij de stemkeuze kunnen versterken.

Hypothese 1: Kandidaten die tot een socio-demografische groep behoren die ondervertegenwoordigd is in de politieke structuren en/of op de verkiezingslijsten, zoals vrouwen, allochtonen, jongeren, senioren en lageropgeleiden, krijgen significant meer voorkeurstemmen.

B. Gekendheid uit interpersoonlijk contact (sociale insertie)

In België zien we dat er veel meer voorkeurstemmen worden uitgebracht bij lokale verkiezingen. Deze bevinding lijkt alvast te suggereren dat de sociale afstand tussen kiezer en kandidaat op (sub-)lokaal niveau veel kleiner is. De kans dat kiezers bepaalde kandidaten kennen uit interpersoonlijk contact is dan ook aanzienlijk groter bij (sub-)lokale verkiezingen.³⁰ In die zin is het niet denkbeeldig dat kandidaten die een uitgebreid sociaal netwerk hebben beter scoren en dit misschien zelfs los van de politieke partij waarvoor ze opkomen.

Het is echter in het kader van deze studie vrijwel onmogelijk om de omvang van het sociale netwerk van de kandidaten op een directe wijze in kaart te brengen.

27. POPKIN, S., o.c.

28. We vroegen aan vijf personen om alle propaganda bij te houden die ze naar aanleiding van de verkiezingen aankregen. Het gaat hier dus om een steekproef en niet om een globaal overzicht van alle propaganda. Dit sluit namelijk beter aan bij de werkelijkheid. Bepaalde doelgroepen worden persoonlijk aangeschreven door de kandidaten, en sommige kandidaten bussen verkiezingskaartjes in de wijk waar ze wonen. Zodat niemand alle propaganda te zien krijgt. In totaal ging het om 45 folders, kaartjes en persoonlijke brieven uit de districten Antwerpen, Deurne, Wilrijk en Berchem.

29. Vaak hadden de individuele kandidaten wel kleine kaartjes die ze konden bussen. Deze waren echter te klein om inhoudelijk 'het verschil' te maken. Meestal ging het enkel om een fotootje en kort enkele personalia en aandachtspunten.

30. WAUTERS, B., De kracht van de voorkeurstem in stad en dorp, Afdeling Politologie: Leuven, 2000, p. 15.

Daarom maken we gebruik van een indirecte meting waarbij we ons richten op de kanalen via dewelke een kandidaat een sociaal netwerk kan opbouwen. Hierbij denken we in de eerste plaats aan de intensiteit van het verenigingslidmaatschap.³¹ In de mate dat het hier meestal gaat over verenigingen die lokaal gestructureerd zijn,³² vormen ze immers een prima vehikel voor de uitbouw van een sociaal netwerk. Een tweede kanaal dat hiertoe eveneens kan bijdragen, is het uitoefenen van een lokaal relevant beroep,³³ zoals bakker, leraar in de plaatselijke school of bediende van de plaatselijke bank. De intensiteit van deze cliëntrelaties heeft wellicht minder om het lijf dan de contacten die men in verenigingen kan opbouwen. Desalniettemin garanderen deze contacten toch dat men een kandidaat herkent.

Hypothese 2: Kandidaten die intensief participeren in het lokale verenigingsleven en/of een beroep uitoefenen waarbij ze veel contact hebben met lokale bewoners, krijgen significant meer voorkeurstemmen.

C. Bekendheid uit andere maatschappelijke sferen

In tijden waar het sociale weefsel steeds meer lijkt af te kalven, lijken de media evenwel een steeds belangrijker substituuat te vormen voor interpersoonlijke contacten.³⁴ Met de komst van de regionale televisie beschikken ook lokale politici over een interessant televisiemedium.³⁵ Het moet nochtans wel gezegd dat de aandacht voor de kandidaten van de districtsraadsverkiezingen ook hier eerder gering was. Er zijn echter nog andere mogelijkheden om bekendheid te

31. We baseerden ons hiervoor op de gesommeerde scores voor de intensiteit van het lidmaatschap (geen lid = 0; passief lid = 1; actief lid = 2; 'organiserend of bestuurslid' = 3) voor het lidmaatschap van verenigingen in een negental maatschappelijke sectoren (milieu, jeugd, cultureel, socio-cultureel, buurt, religieus, sport, advies en syndicaal). Het beeld van de omni-represente lokale politicus wordt alvast niet bewaarheid. Terwijl de maximale score 27 bedraagt, zijn het gemiddelde en de mediaan respectievelijk 4,57 en 4.
32. Hiervoor zijn wel degelijk aanwijzingen. We vroegen de kandidaten ook om de voor hen belangrijkste verenigingslidmaatschappen te vermelden. Deze belangrijkste lidmaatschappen bleken zich in overgrote mate in lokaal relevante verenigingen te situeren.
33. Voor deze variabele hebben we in eerste instantie een lijst aangelegd van beroepen waarbij men met relatief veel mensen in contact komt. 110 kandidaten bleken een dergelijk beroep uit te oefenen. In tweede instantie gingen we voor deze substeekproef na of ze hun beroep binnen de perimeter van het kiesdistrict uitoefenden. We steunden hiervoor op de pendeltijd van en naar de werkplaats. Kandidaten die een lokaal representatief beroep uitoefenden, mochten niet langer dan 15 minuten pendelen. In totaal weerhielden we op die manier 38 kandidaten.
34. STEIN, L. & A. FLEISCHMANN, Newspaper and Business Endorsements in Municipal Elections: A test of conventional Wisdom, *Journal of Urban Affairs*, vol. 9, 1987, pp. 325-36; McNAIR, B., *An Introduction to Political Communication*, London: Routledge, 1999.
35. LIESKE, J., The Political Dynamics of Urban Voting Behavior, *American Journal of Political Science*, vol. 33, 1989, pp. 150-74; KREBS, T., o.c.

verwerven. We denken daarbij bijvoorbeeld aan personen die in de showbizz hun sporen hebben verdiend, of aan bekende ondernemers.

Aangezien bekendheid tot op zekere hoogte een subjectief attribuut is – personen die bijvoorbeeld bekend zijn bij hoger geschoolden zijn niet steeds bekend bij lager geschoolden en vice versa –, is het voor een externe beoordelaar zeer moeilijk om te bepalen wie bekend is. We beroepen ons daarom op de beoordeling van de verantwoordelijken voor de lijstvorming om uit te maken of een kandidaat over een brede bekendheid beschikte.³⁶ We kunnen er namelijk van uitgaan dat deze lijstvormers een beter inzicht hebben in de bekendheid van de kandidaten die ze op de lijsten plaatsten. De door hen als kandidaten met bekendheid aangeduide personen werden door ons geselecteerd als BA's.³⁷

In vergelijking met de gemeenteraadsverkiezingen is het aandeel kandidaten op de districtsraadslijsten dat brede bekendheid verwierf via de media of in niet-politieke maatschappelijke sferen hoe dan ook eerder gering. Onderzoek van Fiske toont alvast aan dat de bekende kandidaten in een dergelijke situatie een groot comparatief voordeel hebben ten opzichte van hun niet-bekende collega's.³⁸ In het land van de blinden is één oog koning.

Hypothese 3: Kandidaten die een bekendheid hebben verworven in niet-politieke maatschappelijke sferen, krijgen significant meer voorkeurstemmen.

D. Gekendheid uit politieke activiteiten

Terwijl we eerder steunden op politiek exogene factoren zijn de volgende verklaringen gebaseerd op politiek endogene factoren. Zo ligt het voor de hand dat een kandidaat ook stemmen kan verwerven door actief campagne te voeren of dankzij de activiteiten die hij/zij ontplooidde in het kader van een politiek mandaat.³⁹

Alhoewel uit de analyse van een steekproef van de verkiezingspropaganda alvast blijkt dat vooral de hoger gerangschikte kandidaten beduidend meer te zien zijn

36. We baseren ons hier op mondelinge interviews met 53 verantwoordelijken voor de lijstvorming. Deze interviews werden afgenomen tijdens de maand september 2000, dit is ongeveer een maand voor de verkiezingen plaatsvonden. We vroegen de lijstvormers onder meer om de electorale troeven van de individuele kandidaten op hun lijsten te beoordelen. Dit stelde ons in staat de bekende kandidaten te identificeren. Omdat het hier gaat om bekendheid uit 'andere' maatschappelijke sferen, werden de kandidaten waarvan de lijstvormer aangaf dat hij/zij bekend was hetzij uit het verenigingsleven, hetzij uit politieke activiteiten hier niet opgenomen. Deze twee bronnen van bekendheid worden immers in rekening gebracht in stappen twee en vier.

37. BA's staat voor 'Bekende Antwerpenaars'.

38. FISKE, J., *Media Matters: Everyday Culture and Political Change*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.

39. KREBS, T., o.c.

op verkiezingsdrukwerk, waren we uiteraard niet bij machte om elke kandidaat een score te geven voor de intensiteit van de gevoerde campagne. We steunen daarom op de subjectieve evaluaties van de kandidaten, die zichzelf een score gaven voor de tijd die ze investeerden in hun campagne.⁴⁰

Uit eerder onderzoek blijkt dat er bij (sub-)lokale verkiezingen een sterk *incumbency-effect* bestaat.⁴¹ Kandidaten die zich opnieuw verkiesbaar stellen voor een mandaat dat ze eerder ook al bekleedden, scoren doorgaans beter dan nieuwe kandidaten. We hebben er nochtans reeds op gewezen dat er bij deze districtsraadsverkiezingen strikt genomen geen sprake was van incumbents. De districtsraden bestonden voor 2000 immers enkel uit door de partijen aangeduide leden en hadden geen autonome bevoegdheden. In die zin is het dan ook geen verrassing dat er vroeger nog minder ruchtbaarheid werd gegeven aan de activiteiten van deze districtsraden in de media. Niettemin is het plausibel dat hun leden via allerlei vormen van dienstbetoon iets beter gekend zijn door de districtsbewoners.⁴² Hetzelfde geldt ook voor bestuursleden van politieke verenigingen,⁴³ gemeenteraads- en provincieraadsleden, die weinig aandacht krijgen van de media en die we dan ook doorgaans niet weerhielden als bekende Vlamingen.

Maar ook kandidaten die wegens hun naam duidelijk herkenbaar zijn als een verwant van een bekende politicus kunnen profiteren van diens naambekendheid uit politieke activiteiten en komen dus in aanmerking. Aangezien de lijstvormers het best geplaatst zijn om dergelijke 'troeven' te herkennen, steunden we op hun beoordeling om deze verwanten te identificeren.

Hypothese 4: Kandidaten die intensief campagne voeren en/of in het verleden reeds een politiek mandaat bekleedden en mogelijkerwijze via allerhande vormen van dienstbetoon meer gekend zijn bij de districtsbewoners en/of duidelijk aan een bekende politicus verwant zijn, krijgen significant meer voorkeurstemmen.

E. Lijstkenmerken

Bij de vorige verklaringslogica steunden we enkel op politieke endogene factoren die eigen zijn aan de afzonderlijke kandidaten. Maar eerder wezen we er reeds op

40. De facto gebruikten we een 6-puntenschaal gaande van 'zeer veel tijd' (1) tot 'geen tijd' (6). De correlatie tussen de scores op deze schaal en de plaats die men bekleedt op de lijst bedraagt trouwens 0,17 en is significant op het 0.01-niveau.
41. ACKAERT, J., o.c.; KREBS, T., o.c.; DESPOSATO, S. & J. PETROCIK, The Variable Incumbency Advantage: New Voters, Redistricting, and the Personal Vote, *American Journal of Political Science*, vol. 47, 2003, pp. 18-32.
42. ACKAERT, J., o.c., p. 114.
43. 86,4% van de districtsraads-kandidaten blijkt op het moment van de bevraging ook effectief lid te zijn van de partij waarvoor hij/zij kandideert. In die zin zijn nagenoeg alle kandidaten lid van een politieke vereniging. Daarom baseren we ons hier enkel op het feit of kandidaten al dan niet een bestuursmandaat bekleden binnen een politieke vereniging.

dat ook de partijen een belangrijke greep kunnen hebben op de verkiesbaarheid van hun kandidaten en dus op het aandeel van de voorkeurstemmen dat ze verwerven. De door de partijen gekozen lijstvormer(s) bepalen immers de volgorde van de lijst. In de mate dat de kiezer zich bewust is van het feit dat het bestaande kiessysteem de hoogst gerangschikten nog altijd bevoordeelt, zijn zij misschien eerder geneigd om hun stem te geven aan iemand die hoger is gerangschikt. Bepaalde kiezers geven hun stem immers bij voorkeur aan iemand die een reële kans maakt om verkozen te raken. Onderzoek van Ackaert in de provincie Limburg bracht alvast aan het licht dat de plaats die een kandidaat op een lijst betreft, een significant effect heeft op het aantal voorkeurstemmen dat de kandidaat behaalt.⁴⁴

Hypothese 5: Kandidaten die een hogere plaats betrekken op de kieslijsten behalen significant meer voorkeurstemmen.

Bij de voorgaande hypothese kreeg de plaats op de lijst een continue vertaling. Dit is misschien niet optimaal aangezien het verschil tussen een eerste en een zesde plaats uiteraard veel groter is dan tussen een elfde en een zestiende plaats. Bovendien kan de reden waarom men voor een hoger gerangschikte stemt, ook ingegeven zijn door het feit dat men zo weinig mogelijk tijd wil doorbrengen in het stemhokje. Bijvoorbeeld, omdat men toch geen enkele kandidaat kent. Een kiezer zal in dit geval niet de moeite nemen om de hele lijst te doorlopen. Daarom zijn we van oordeel dat het 'plaatseffect' in eerste instantie tot uiting komt bij de lijsttrekker.

Hypothese 5a: De lijsttrekker krijgt significant meer stemmen.

Volgens diezelfde logica kan dit plaatseffect in tweede instantie voordelig zijn voor kandidaten die op de lijstduwersplaats staan. Deze plaats is immers eveneens makkelijk terug te vinden op een lijst. Daarnaast is het in België een gangbare praktijk om hiervoor prominente politici in te zetten en deze een lijst te laten 'ondersteunen' vanop de lijstduwersplaats. Mogelijk ligt deze 'gewoonte' aan de basis voor een zelfbestendigend effect dat zich ook laat voelen wanneer een niet (zo) prominent politicus de lijst duwt.

Hypothese 5b: De lijstduwer krijgt significant meer stemmen.

Door het feit dat men bij de Antwerpse districtsraadsverkiezingen met de computer stemt en de meeste lijsten niet in één kolom op het computerscherm kunnen worden weergegeven, is er ook sprake van 'valse lijsttrekkers'. Dit zijn kandidaten die bovenaan de tweede of derde kolom staan. Op basis van de bovenvermelde 'tijdsbeperkingslogica' zou er hier eveneens een *primacy effect* kunnen optreden.

44. ACKAERT, J., o.c., p. 114.

Hypothese 5c: De kandidaten die geen lijsttrekker zijn maar die toch bovenaan het computerscherm verschijnen (valse lijsttrekkers; eerste van de tweede/derde kolom) krijgen significant meer voorkeurstemmen.

Het is ook mogelijk dat bepaalde kiezers tegelijkertijd rekening houden met de plaats op de lijst en één of meerdere van de eerder vermelde factoren. Omdat er in dit verband schier eindeloze mogelijkheden bestaan, beperken we ons in deze context tot één van de meest relevante combinaties, met name de 'eerste vrouw'. Iemand die een lid van een 'politieke minderheidsgroep' verkozen wil zien, doet er immers het best aan om voor de hoogst gerangschikte te stemmen.

Hypothese 5d: De eerste vrouw op de lijst behaalt significant meer voorkeurstemmen.

F. Partijtoebehoren

In de vorige vijf verklaringslogica's hielden we geen rekening met de specificiteit van de lijst waarop men kandideert. Het spreekt nochtans voor zich dat veel kiezers, ook bij (sub-)lokale verkiezingen, in eerste instantie kiezen voor een partij en dit omwille van ideologische en/of strategische redenen. In dit geval komen enkel de kandidaten die op de lijst van de geprefereerde partij staan in aanmerking voor een voorkeurstem. Dit betekent dat kandidaten die op de lijst van een populaire partij staan⁴⁵ waarschijnlijk sowieso beter scoren.

Hypothese 6: Kandidaten die op de lijst van een populaire politieke partij staan, behalen significant meer voorkeurstemmen.

IV. De resultaten

In tabel 1 geven we de resultaten van de zes geneste regressieanalyses weer. In de eerste regressieanalyse bevat het model enkel socio-demografische factoren. In de volgende vijf modellen voegen we achtereenvolgens factoren toe die peilen naar de sociale insertie, de bekendheid uit niet-politieke maatschappelijke sferen, de politieke ervaring, de plaats op de kieslijst en de politieke partij van de kandidaat. Bij de bespreking van de effecten van deze onderscheiden factoren zullen we tabel 1 zowel horizontaal als verticaal bekijken.

45. Ackaert (o.c., p. 113) gebruikte in dit verband het totale stemmenaantal als predictor voor de individuele voorkeurstemmen. Anders geformuleerd, vond hij dat naarmate een lijst in een gemeente meer stemmen haalde, de kansen van de individuele kandidaten op een lijst toenamen. Wij steunen enkel op de variabele 'partij' omdat de kiezer op het moment van de verkiezingen uiteraard nog geen weet had van de electorale uitkomst, en hij/zij er dus geen rekening mee kon houden bij zijn stem. Het is namelijk ons opzet om de voorkeurstemproporties van kandidaten te verklaren aan de hand van factoren die exogeen zijn aan het kiesproces.

Tabel 1. Algemene analyse.

	1	Beta	2	Beta	3	Beta	4	Beta	5	Beta	6	Beta
	Demografisch groepstoebe- horen		Gekendheid uit interper- soonlijk contact		Bekendheid uit andere maatsch. sferen		Gekendheid uit politieke activiteiten		Lijst- kenmerken		Partijtoe- behoren	
1	Vrouw	0,018	Vrouw	0,031	Vrouw	0,037	Vrouw	0,086*	Vrouw	0,070*	Vrouw	0,078**
	Laaggeschoold	-0,044	Laaggeschoold	-0,044	Laaggeschoold	-0,027	Laaggeschoold	-0,003	Laaggeschoold	0,025	Laaggeschoold	0,004
	Allochtoon	0,070	Allochtoon	0,076	Allochtoon	0,076	Allochtoon	0,097*	Allochtoon	0,101***	Allochtoon	0,103***
	Leeftijd: Jongere	-0,055	Leeftijd: Jongere	-0,056	Leeftijd: Jongere	-0,044	Leeftijd: Jongere	-0,027	Leeftijd: Jongere	0,002	Leeftijd: Jongere	0,017
	Leeftijd: 65+'ers	-0,076	Leeftijd: 65+'ers	-0,066	Leeftijd: 65+'ers	-0,057	Leeftijd: 65+'ers	-0,063	Leeftijd: 65+'ers	-0,004	Leeftijd: 65+'ers	-0,018
2			Lokaal representatief beroep	-0,054	Lokaal representatief beroep	-0,046	Lokaal representatief beroep	0,000	Lokaal representatief beroep	-0,006	Lokaal representatief beroep	-0,004
			Intensiteit lidmaatschap verenigingen	0,114**	Intensiteit lidmaatschap verenigingen	0,127**	Intensiteit lidmaatschap verenigingen	0,080	Intensiteit lidmaatschap verenigingen	0,057	Intensiteit lidmaatschap verenigingen	0,052
3					Bekendheid	0,153***		0,180***		0,157***		0,163***
4							Tijd in campagne	0,184***	Tijd in campagne	0,097***	Tijd in campagne	0,091***
							Verwantschap	0,098*	Verwantschap	0,085***	Verwantschap	0,070**
							Ooit al gezeteld in een districtsraad	0,208***	Ooit al gezeteld in een districtsraad	0,044	Ooit al gezeteld in een districtsraad	0,010
							Ooit al verkozen	0,184***	Ooit al verkozen	0,136***	Ooit al verkozen	0,137***

Tabel 1. Algemene analyse (vervolg).

	1	Beta	2	Beta	3	Beta	4	Beta	5	Beta	6	Beta
	Demografisch groepstoebehoren		Gekendheid uit interpersoonlijk contact		Bekendheid uit andere maatsch. sferen		Gekendheid uit politieke activiteiten		Lijst- kenmerken		Partijtoe- behoren	
5									Plaats op de lijst	0,142***	Plaats op de lijst	0,171***
									Lijsttrekker	0,629***	Lijsttrekker	0,624***
									Lijstduwer	0,056	Lijstduwer	0,077**
									Valse lijsttrekker	0,051	Valse lijsttrekker	0,051
									Eerste vrouw	0,104***	Eerste vrouw	0,104***
6											SP	0,063
											CVP	0,059
											VU-ID	-0,103***
											VLD	0,056
											Vlaams Blok	0,167***
a	7,148.10 ⁻³		5,902.10 ⁻³		5,437.10 ⁻³		3,289.10 ⁻³		4,574.10 ⁻³		4,180.10 ⁻³	
R ²	0,004 (F = 0,216)		0,016 (F = 0,032*)		0,037 (F = 0,002**)		0,181 (F = 0,000***)		0,636 (F = 0,000***)		0,678 (F = 0,000***)	
N	612		587		580		572		537		537	

* = significant tot op 0,05; ** = significant tot op 0,01; *** = significant tot op 0,001

A. Demografisch groepstoebehoren

Scoren kandidaten die behoren tot een demografische groep die ondervertegenwoordigd is in de politieke structuren, significant beter? Wanneer we in tabel 1 naar de resultaten van het eerste verklaringsmodel kijken, valt op dat de demografische variabelen *an sich*, nauwelijks van invloed blijken te zijn. Geen enkele van de vijf betrokken variabelen oefent een statistisch significant effect uit en samen verklaren ze slechts 0,4% van de variantie van de voorkeurstemproporties per district.⁴⁶ In eerste instantie moeten we dus concluderen dat demografische factoren niet of nauwelijks meespelen. Hypothese 1 kan dus verworpen worden.

Toch blijkt bij nader toezien dat twee demografische variabelen, met name allochtoon en geslacht, duidelijk aan verklaringkracht winnen als andere factoren aan het verklaringsmodel worden toegevoegd.

Vrouwelijke kandidaten behalen immers vanaf model vier significant meer ($\alpha = 0,05$) voorkeurstemmen dan hun mannelijke collega's ($\beta = 0,09$). De verklaring voor dit *suppressor*-effect is dat vrouwelijke kandidaten nog meer dan hun mannelijke collega's 'nieuw' zijn in de lokale politiek, en doorgaans dus geen ervaring hebben als lid van de vroegere niet rechtstreeks verkozen districtsraden.⁴⁷ Een en ander lijkt er dan ook op te wijzen dat het vooral de controle voor districtservaring is die de verklaringkracht van de variabele 'vrouw' de hoogte in stuwde. Na toevoeging van lijstfactoren in model vijf lijkt de verklaringkracht echter terug te dalen ($\beta = 0,07$). Dit is evenwel slechts schijn want een deel van het effect wordt op dat moment opgeslorpt door de variabele 'eerste vrouw'.⁴⁸ Deze variabele belichaamt immers bij uitstek het effect van de factor geslacht. De eerste vrouw is als het ware 'de lijsttrekker van de vrouwen' op een lijst. Het is daarom des te interessanter dat het effect van de variabele 'geslacht' in het zesde en finale model voor het eerst significant is voor $\alpha = 0,01$.

Voorts blijkt dat ook allochtone kandidaten significant meer voorkeurstemmen halen wanneer de lijstfactoren in model vijf aan het verklaringsmodel worden toegevoegd. Hoe dit te begrijpen? Allochtonen kregen, op enkele uitzonderingen na, telkens relatief lage plaatsen toegewezen. Aangezien een hogere plaats doorgaans meer voorkeurstemmen oplevert (*ex post*), is dit uiteraard een electorale handicap voor de allochtone kandidaten. Wanneer we rekening houden met deze

46. Gezien het grote aantal variabelen in het finale model (22), hebben we er voor geopteerd om de 'adjusted R²' te gebruiken als maatstaf voor verklaarde variantie.

47. 7,4% van de vrouwelijke kandidaten zetelde reeds in een districtsraad, terwijl deze proportie 18,4% bedraagt bij de mannelijke kandidaten in de onderzoekspopulatie.

48. Wanneer we de variabele 'eerste vrouw' niet in de verklaringsmodellen opnemen, zou de beta van de variabele 'vrouw' in de vijfde en zesde stap stijgen tot 0,105.

lijstkenmerken, zien we dus dat allochtone kandidaten significant meer stemmen behalen ($\beta = 0,10$).⁴⁹

Deze laatste bevindingen zijn dus toch in overeenstemming met de uitgangspunten die we in hypothese 1 hebben verwoord: mensen die 'duidelijk' tot een politiek ondervertegenwoordigde groep behoren, met name vrouwen en allochtonen, scoren beter. Factoren als opleiding (laaggeschoold of niet) en leeftijd (jongeren en ouderen) hebben dan weer geen significante invloed op het aantal voorkeurstemmen die een kandidaat behaalt. Dat deze kenmerken niet direct afleesbaar zijn uit de naam van de kandidaat, speelt hierbij wellicht een belangrijke rol. Samenvattend kunnen we stellen dat enkel bepaalde "salient characteristics" van kandidaten,⁵⁰ met name geslacht en etnische afkomst, een significante invloed hebben op de proportie voorkeurstemmen die ze behalen.

B. Gekendheid uit interpersoonlijk contact (sociale insertie)

Een tweede mogelijke verklaringslogica behelst de sociale insertie van een kandidaat, hier gemeten aan de hand van het al dan niet hebben van een lokaal representatief beroep en de participatie aan het verenigingsleven. Net zoals bij de demografische factoren, is de verklaringskracht van deze factoren beperkt: de variabelen uit het tweede regressiemodel verklaren samen slechts 1,6% van de variantie. Het feit dat men een lokaal representatief beroep uitoefent, blijkt zelfs nooit een statistisch betekenisvol effect te hebben.

Het loont nochtans wel om in meerdere soorten verenigingen intensief te participeren. Het effect van de variabele 'verenigingsleven' is in het tweede en het derde model statistisch significant voor $\alpha = 0,01$ en bedraagt respectievelijk 0,11 en 0,13. De effectparameter van deze variabele daalt echter vrij krachtig naarmate de politiek endogene variabelen in modellen vier en vijf aan de verklaringsmodellen worden toegevoegd. We stellen met name vast dat diegenen die goed ingebed zijn in het lokale verenigingsleven veel vaker in de vroegere niet rechtstreeks verkozen districtsraad zetelden, maar ook meestal een betere plaats krijgen op de verkiezingslijsten van de nieuwe districtsraadsverkiezingen.⁵¹ Het zijn bij uitstek deze factoren die respectievelijk in modellen vier ($\beta = 0,08$) en vijf ($\beta = 0,06$) een

49. We moeten hier evenwel bij vermelden dat allochtone kandidaten in onze steekproef ondervertegenwoordigd waren. Mogelijk is dit beperkt aantal allochtonen niet representatief voor de populatie. Een analyse op populatieniveau bevestigt echter onze bevindingen. De variabele "allochtoon" is significant vanaf de introductie van lijstgebonden factoren (sig. = 0,012), en wordt in de laatste stap significant tot op 0,001.

50. CUTLER, F., *The Simplest Shortcut of All: Sociodemographic Characteristics and Electoral Choice*, *The Journal of Politics*, vol. 64, 2002, p. 478.

51. De correlatiecoëfficiënten tussen *sociale insertie enerzijds en ervaring hebben in de vroegere niet-verkozen districtsraden en de plaats die een kandidaat op een lijst bekleedt anderzijds*, zijn respectievelijk 0,196 en 0,197, en zijn beiden statistisch significant voor $\alpha = 0,01$.

gevoelige daling van het effect van 'participatie aan het verenigingsleven' met zich meebrengen.

Dit lijkt te wijzen op het feit dat mensen die intensief participeren aan het verenigingsleven als het ware de preferentiële 'gesprekspartners' zijn van de politieke partijen. Bij verkiezingen krijgen zij vaak hogere en dus meer zichtbare plaatsen op de lijst. Maar van op deze goede plaatsen blijken deze intensieve participanten het nauwelijks beter te doen dan anderen die op een vergelijkbare plaats staan maar niet of nauwelijks participeren aan het lokale verenigingsleven.

In de analyses waarvan de neerslag in tabel 1 te zien is, hebben we enkel rekening gehouden met een geaggregeerde indicator met betrekking tot de sociale insertie van de kandidaten. We hebben evenwel ook een analyse gedaan op basis van de negen afzonderlijke soorten verenigingen.⁵² Deze analyse brengt aan het licht dat vooral het lidmaatschap van socio-culturele verenigingen een significante invloed heeft op het aantal voorkeurstemmen dat een kandidaat behaalt.⁵³ Mogelijk heeft dit te maken met de grotere omvang en/of activiteitsgraad van deze verenigingen. Toch geldt ook hier dat het effect van deze variabele enkel in het tweede en het derde regressiemodel statistisch significant is.

C. Bekendheid uit niet-politieke maatschappelijke sferen

In tegenstelling tot de gekendheid uit interpersoonlijk contact blijft het effect van de bekendheid wel statistisch significant tot in de laatste stap ($\alpha = 0,001$ vanaf de introductie van deze variabele). Nochtans heeft deze variabele slechts een geringe impact op de evolutie van de globale verklarende kracht van de verklaringmodellen. De R^2 stijgt van 0,016 in model twee (zonder 'bekendheid') naar 0,037 in model drie (met 'bekendheid'). De betacoëfficiënt van de variabele bekendheid blijft echter ook na toevoeging van de politiek endogene factoren relatief hoog. In het finale zesde verklaringmodel bedraagt de gestandaardiseerde effectparameter nog steeds 0,163. De variabele blijkt na 'lijsttrekker', 'plaats op de lijst' en 'opkomen op een Vlaams Blok-lijst' zelfs de meeste verklaringskrachten te hebben.⁵⁴

Aangezien er bij lokale verkiezingen veel minder bekende namen op de lijsten staan dan bij federale verkiezingen,⁵⁵ is deze bevinding al bij al geen grote verras-

52. De negen afzonderlijke verenigingsvariabelen vervingen de geaggregeerde variabele, alle andere variabelen bleven dezelfde.

53. Aangezien het bij politieke verenigingen meestal gaat om partijlidmaatschap, hebben we deze bij de constructie van de verenigingsvariabele buiten beschouwing gelaten.

54. Men kan evenwel opwerpen dat het ook hier om een relatief klein aantal gevallen gaat (er waren slechts negen BA's aanwezig in de steekproef), maar een analyse op populatieniveau bevestigt wederom deze bevinding.

55. De uitzondering hier is het district Antwerpen, waar zowat elke partij enkele BA's op de lijst had staan.

sing. Enkele voorbeelden van goedscorende BA's zijn de in Vlaanderen bekende schrijver Tom Lanoye en de zanger/presentator Marcel Vanhilt.

De hypothese dat kandidaten die een brede naambekend hebben verworven in niet-politieke maatschappelijke sferen meer voorkeurstemmen krijgen, wordt dan ook bevestigd.

D. Gekendheid uit politieke activiteiten

Dat gekendheid uit politieke activiteiten een belangrijke rol speelt, valt alleszins duidelijk af te lezen uit de evolutie van de R^2 . Deze stijgt bij de overgang van het derde naar het vierde regressiemodel met 14,4%. Van de vier variabelen die additioneel worden toegevoegd, met name tijd geïnvesteerd in campagne, verwantschap aan een bekend politicus, gezeteld in districtsraad en ooit al verkozen, zijn er dan ook drie aanvankelijk statistisch significant voor $\alpha = 0,001$. Enkel verwantschap aan een bekend politicus is in de vierde stap slechts statistisch significant voor $\alpha = 0,05$.

Dat veel politici ervan uitgaan dat *campagnevoeren* hen meer stemmen oplevert, blijkt uit een navraag naar de intensiteit van hun campagnevoering: 38,4% van de kandidaten zegt veel tot zeer veel tijd te hebben geïnvesteerd in zijn of haar campagne. Uit het vierde regressiemodel in tabel 1 blijkt bovendien dat kandidaten die zeggen dat ze zeer veel tijd in hun campagne hebben gestoken ook significant meer voorkeurstemmen behaalden ($\alpha = 0,001$). Hierbij moeten we wel vermelden dat de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënt voor deze variabele halveert van 0,184 naar 0,097 na toevoeging van lijstfactoren in het vijfde regressiemodel. Waarschijnlijk zal hier ook een bepaalde mate van sociale wenselijkheid meespelen. Kandidaten die hoger op een lijst staan, zullen meer energie stoppen in hun campagne omdat dit van hen verwacht wordt. Anderzijds worden ze hiervoor beter ondersteund door hun partijen.⁵⁶ Dit blijkt ook uit een analyse van de verkiezingspropaganda uit de periode voor de verkiezingen. Hoe dan ook blijft het effect van deze variabele ook in het finale regressiemodel statistisch significant voor $\alpha = 0,001$. Kortom, de intensiteit van de gevoerde campagne heeft wel degelijk een belangrijke invloed op de individuele verkiezingsuitslag.

Bekendheid uit politieke activiteiten straalt zelfs af op verwanten en levert hen een electorale bonus op. In de vierde stap van ons model lijkt deze nog bescheiden ($\beta = 0,098$), maar het gaat wel degelijk om een significant effect ($\alpha = 0,05$). Na controle voor lijstkenmerken is het effect van deze variabele zelfs significant tot op 0,001 – hoewel de beta-waarde daalt tot 0,085. Ook na toevoeging van variabe-

56. De correlatie tussen de variabele "plaats op de lijst" en "campagne voeren" is dan ook statistisch significant ($r = -0,205^{**}$). Hoe hoger een kandidaat op de lijst staat, hoe meer tijd hij zegt geïnvesteerd te hebben in zijn campagne.

len die het partijtoebehoren in rekening brengen blijft dit effect statistisch significant voor $\alpha = 0,01$.

Ook het feit *ooit al gezeteld te hebben in een districtsraad* blijkt initieel (vierde model) meer voorkeurstemmen op te leveren ($\beta = 0,208^{***}$). Maar hier zien we dat het effect van deze variabele niet langer statistisch significant is vanaf het vijfde geneste model ($\beta = 0,044$). Dit heeft vooral te maken met het feit dat 15 van de 28 lijsttrekkers uit de steekproef, ooit al eens in een districtsraad hebben gezeteld, waardoor deze variabele een deel van het lijsttrekkerseffect incorporeerde. Dit duidt er tevens op dat de partijen hun districtsraadsleden ook uitgespeeld hebben.⁵⁷

Het bij vorige verkiezingen *verkozen zijn* voor een mandaat in de gemeenteraad, de provincieraad of het parlement blijkt een significante positieve invloed te hebben op het aantal voorkeurstemmen dat een kandidaat haalt. Deze kandidaten kunnen wellicht rekenen op de trouwe aanhang van een aantal kiezers die voorheen reeds op hen gestemd hebben. Een andere mogelijke verklaring is dat deze kandidaten de mogelijkheid hadden om aan dienstbetoon te doen, en op deze manier enige gekendheid en/of steun verwierven. We moeten hier evenwel ook aan toevoegen dat ook de beta-waarde van deze variabele een duik neemt na toevoeging van lijstfactoren, in dit geval van 0,184 naar 0,136.

We kunnen concluderen dat gekendheid uit politieke activiteiten een rol speelt bij de kiezer: kandidaten die intensief campagne voeren en/of in het verleden reeds een verkozen politiek mandaat bekleedden, krijgen meer voorkeurstemmen, en dat los van onder andere hun plaats op de lijst en de partij waar ze voor opkwamen. Zelfs verwantschap aan een bekend politicus levert extra voorkeurstemmen op.

E. Lijstkenmerken

Gegeven het feit dat lijstvormers gemiddeld een zestal maanden bezig zijn met het opstellen van een lijst,⁵⁸ is het interessant om te weten in welke mate kenmerken van de kandidaten, dan wel pure lijstkenmerken bepalen hoeveel voorkeurstemmen kandidaten behalen.

57. Dit lijkt vooral voor SP en VLD een bewuste keuze te zijn geweest (telkens 4 op de 5 lijsttrekkers). De CVP lijkt dan weer vooral kandidaten uit te spelen die op een ander beleidsniveau hun sporen verdiend hebben: drie van de vijf CVP-lijsttrekkers uit de steekproef had reeds een mandaat bekleed op een hoger niveau.
58. De mediaan was 5 maanden en de standaardafwijking bedroeg 2,74 maanden. Er blijken trouwens duidelijke verschillen te bestaan tussen de partijen onderling: bij VU-ID (7,27) en de CVP (7,09) duurde de lijstvorming beduidend langer dan bij de andere vier partijen (allen gemiddeld rond de vijf maanden).

Het belang van de lijstfactoren, die allen te maken hebben met de plaats die een kandidaat inneemt op de kieslijst, kan alleszins moeilijk onderschat worden. De sprong in R^2 is markant: de toevoeging van lijstfactoren doet de verklaringskracht van het vijfde model met 45,5 procentpunten stijgen.

Een eerste variabele die hier aan de oorsprong van ligt is de variabele 'plaats op de lijst'. Deze is zowel in het vijfde als in het zesde model significant voor $\alpha = 0,001$. De gestandaardiseerde regressiecoëfficiënt van deze variabele is dan ook vrij groot. In model vijf is deze 0,142 en in model zes zelfs 0,171. Zoals boven reeds aangehaald werd, gaat het hier echter om een continue vertaling van de plaats op de lijst. Het is best mogelijk dat bepaalde plaatsen op de lijst een specifieke 'aan-trekkingskracht' hebben.

In de eerste plaats denken we hierbij aan de *lijsttrekker*. Deze factor blijkt inderdaad een zeer belangrijke rol te spelen. De gestandaardiseerde regressie-coëfficiënt van deze variabele ($\beta = 0,624$ in het zesde model) ligt vele malen hoger dan de tweede belangrijkste factor, met name de hierboven vermelde plaats op de lijst. De vraag is hoe we dit effect moeten interpreteren. Het is alleszins eenvoudiger om vast te stellen wat het effect *niet* inhoudt: lijsttrekkers scoren significant beter dan de andere kandidaten op een lijst, en dit los van bijvoorbeeld hun sociale insertie, politieke ervaring of geslacht. Concreet lijkt een kandidaat wanneer hij op de eerste plaats gezet wordt sowieso significant meer stemmen te behalen dan op om het even welke andere plaats op een lijst. Hiervoor zijn verschillende verklaringen te bedenken. Allereerst is het best mogelijk dat een kiezer de voorman van zijn partij de hoogte in wil stuwen in 'de pop-poll' der kandidaten. Een tweede mogelijke verklaring is dat de kiezer zich akkoord verklaart met de lijstvolgorde door op de lijsttrekker te stemmen. In die zin zouden we een stem voor de lijsttrekker paradoxaal genoeg een 'gepersonaliseerde lijststem' kunnen noemen.

Een andere hypothese gaat ervan uit dat ook de kandidaten die niet fungeren als lijsttrekker maar wel als eerste van een kolom op het computerscherm prijken sowieso meer stemmen trekken. De effectparameter van deze variabele is echter niet significant. Het is niet ondenkbaar dat sommige specifieke partijelectoraten hier wel rekening mee houden. Enkele lijstvormers van SP en het Vlaams Blok gaven alleszins expliciet aan dat zij deze plaats als een belangrijke plaats op de lijst beschouwden. Bij de lijstvorming werd hier rekening mee gehouden. Zo stond op de Wilrijkse SP-lijst een bekend ex-districtsraadslid op de "valse lijsttrekker"-plaats. De persoon in kwestie behaalde een uitstekende score,⁵⁹ maar men kan zich de vraag stellen in hoeverre dit niet eerder met persoonlijke dan met lijstspecifieke kenmerken te maken had. Vooralsnog lijkt er onvoldoende bewijs te zijn voor het feit dat een 'valse lijsttrekkerplaats' *an sich* meer voorkeurstemmen oplevert.

59. 458 stemmen versus 534 stemmen voor de lijsttrekker en 360 stemmen voor de lijstduwer.

Een derde hypothese in verband met lijstkenmerken die we wilden toetsen, behandelde de combinatie van de factoren "geslacht" en "plaats op de lijst".⁶⁰ De vraag die we ons stelden was: krijgen de *hoogstgeplaatste vrouwen* significant meer stemmen? Dit blijkt het geval te zijn: de effectparameter van deze variabele is vanaf stap vijf significant tot op 0,001.

Deze combinatie tussen geslacht en plaats blijkt een groter effect te hebben dan de variabele geslacht *an sich*. Vele kiezers die expliciet hun stem aan een vrouw willen geven, doen dit blijkbaar door op de hoogst geplaatste vrouw te stemmen. Het kan hier om een strategische stemtoewijzing gaan, maar evengoed om een "gemakkelijkheidsoplossing": de eerste vrouw is immers eveneens de meest zichtbare vrouw.

Tenslotte blijkt ook de *lijstduwerplaats* bepalend voor het aantal voorkeurstemmen dat een kandidaat behaalt. Een lijstduwerplaats levert meer voorkeurstemmen op en dit los van de andere variabelen die in de verklaringsmodellen werden geïntroduceerd. Het effect is evenwel veel minder krachtig dan dat van bijvoorbeeld de lijsttrekkerplaats. De beta-coëfficiënt voor de variabele 'lijstduwer' bedraagt in het zesde en finale model 0,077 en is statistisch significant voor $\alpha = 0,01$.

De hypothese dat kandidaten die een hogere plaats op de lijst krijgen, de eerste vrouw op de lijst zijn of lijsttrekker zijn, meer voorkeurstemmen halen, wordt bevestigd. Deze kandidaten hebben dus een dubbel voordeel. Zij kunnen van op deze hogere plaatsen niet alleen meer profiteren van de voorraad lijststemmen,⁶¹ ze behalen tevens van op deze meer zichtbare plaatsen sowieso meer voorkeurstemmen.

F. Partijtoebehoren

Naast de lijstfactoren is er echter nog één externe factor die we nog niet besproken hebben, met name partijtoebehoren. Het is mogelijk dat kandidaten meer/minder voorkeurstemmen krijgen omdat ze simpelweg 'op de juiste/foute lijst staan'. Om dit te toetsen, namen we vijf dummy-variabelen op, die betrekking hadden op het toebehoren tot de partijen SP, CVP, VU-ID, VLD en Vlaams Blok. Dat deze factor (in beperkte mate) meespeelt, blijkt alleszins uit de verandering in de R^2 . In vergelijking met model vijf biedt het zesde model een extra verklaringskracht van 4 procentpunten. In de praktijk blijken vooral Vlaams Blok- en VU-ID-lijsten respectievelijk statistisch significant meer (Vlaams Blok) en minder (VU-ID) voorkeurstemmen op te leveren.

60. Het zou interessant zijn om na te gaan of een dergelijk effect ook optreedt bij de combinatie van 'etnische afkomst' en 'plaats op de lijst'. Scoort de eerste allochtoon (eerste kandidaat van Marokkaanse/Turkse... afkomst) significant beter? Omwille van het lage aantal relevante onderzoekselementen kunnen we hierover geen uitspraak doen.

61. Al speelt het aantal lijststemmen voor de zeteltoewijzing bij lokale verkiezingen een minder belangrijke rol.

Dat het Vlaams Blok voor de vierde opeenvolgende maal in Antwerpen een stevige vooruitgang boekte, uit zich ook in het feit dat opkomen op een Vlaams Bloklijst op zichzelf garant staat voor een hoop extra voorkeurstemmen. Deze variabele blijkt bijna even belangrijk te zijn als de plaats die men op een lijst bekleedt ($\beta = -0,167$). Het omgekeerde gold dan weer voor VU-ID-kandidaten. Kandidaten die opkwamen voor deze traditioneel 'kleinere' partij scoorden sowieso significant slechter ($\beta = -0,118$). Kandidaten die op een Agalev⁶², CVP-, of SP-lijst opkwamen, behaalden niet significant meer (of minder) voorkeurstemmen.

V. Besluit

In deze bijdrage onderzochten we waarom bepaalde verkiezingskandidaten significant beter scoren in termen van het aandeel voorkeurstemmen dan anderen. We richtten ons daarbij op lokale verkiezingen met een proportioneel verkiezingssysteem, waarbij de kieslijsten evenveel kandidaten bevatten als er verkiesbare plaatsen zijn. In een dergelijke situatie kunnen we immers gebruik maken van grote-N methodologieën zoals regressieanalyse, die inzake causale analyse toch iets performanter zijn dan vergelijkbare kleine-N methodologieën.

Als specifieke onderzoekscasus bogen we ons over de Antwerpse districtsraadsverkiezingen die op 8 oktober 2000 plaatsvonden. Omdat we ons niet enkel wilden beperken tot variabelen die afleidbaar zijn uit beschikbare administratieve gegevens baseerden we ons op surveygegevens afkomstig uit een schriftelijke bevraging van de 1201 kandidaten. Een gevolg hiervan is wel dat we ons moeten tevreden stellen met een deel van de populatie. Maar met een responsgraad van bijna 51% en een relatief evenwichtige vertegenwoordiging van de subgroepen menen we hiervan toch een vrij betrouwbaar beeld te kunnen geven.

Een ander interessant aspect van deze onderzoekscasus is dat het hier in zekere zin om 'nieuwe' verkiezingen gaat. Sinds de Antwerpse fusie van 1983 werden immers niet langer verkiezingen georganiseerd op dit (sub-)lokale bestuursniveau. Een gevolg hiervan is dat de overgrote meerderheid van de verkiezingskandidaten voor het eerst opkwamen bij verkiezingen. Uit ander onderzoek blijkt immers dat incumbents de (lokale) verkiezingsuitslag domineren.⁶³ Kiezers zullen hier dus van andere heuristische gebruik moeten maken wanneer ze (een) voorkeurstem(men) willen uitbrengen.

Zo zou men er in deze situatie van uit kunnen gaan dat bepaalde politiek-exogene factoren – zoals socio-demografisch groepstoebehoren en intensiteit van de sociale insertie – zullen spelen. Vandaar dat we onze focus hebben opgesplitst in

62. Om het effect van een kandidatuur op een Agalev-lijst na te gaan, gebruikten we CVP als restcategorie.

63. LIESKE, J., o.c.; KREBS, T., o.c.

enerzijds drie politiek exogene factoren (socio-demografisch groepstoebehoren, sociale insertie en bekendheid uit niet-politieke maatschappelijke sferen) en anderzijds drie politiek endogene factoren (politieke actieradius, plaats op kieslijst en partijtoebehoren) die we stapsgewijze toevoegden aan onze regressiemodellen.

We zetten de belangrijkste resultaten van de zes factoren en de zes geneste verklaringsmodellen nu kort op een rij:

- Globaal gesproken krijgen sociaal-demografische minderheidsgroepen niet meer voorkeurstemmen. Dit verandert nochtans indien we controleren voor de (minder gunstige) plaatsen die ze innemen op de kieslijsten. In tegenstelling tot de minder zichtbare sociaal-demografische minderheidsgroepen (jongeren, ouderen, lageropgeleiden) behalen vrouwen en alloctonen dan wel significant meer voorkeurstemmen. Opvallend is dat we additioneel eveneens bewijs vonden voor het feit dat dit bij uitstek geldt voor de eerste vrouw op de lijst.
- Het is interessant dat we juist het omgekeerde elaboratiepatroon zien bij de variabelen die peilen naar de sociale insertie van de kandidaten. Globaal gesproken krijgen kandidaten die intensief participeren in het georganiseerde verenigingsleven duidelijk meer voorkeurstemmen dan diegenen die dit niet doen. Maar dit effect verdwijnt nagenoeg geheel als we controleren voor de plaats die ze innemen op de kieslijsten. De politieke partijen anticiperen blijkbaar op het positieve effect van een intensief verenigingslidmaatschap door deze kandidaten a priori een hogere plaats te geven op de kieslijsten.
- We kunnen er vervolgens niet naast dat bekendheid uit niet-politieke maatschappelijke sferen een veel belangrijker attribuut is voor een kandidaat bij (sub-)lokale verkiezingen dan de interpersoonlijke bekendheid die resulteert uit de intensieve participatie in verenigingen. In de laatste stap van ons model bedraagt de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënt voor bekendheid 0,16 ($\alpha = 0,001$), terwijl de overeenkomstige waarde voor verenigingslidmaatschap slechts een derde daarvan bedraagt en niet significant is. Opmerkelijk is bovendien dat de effectparameter van de variabele bekendheid nauwelijks wordt aangetast door politiek endogene factoren zoals de plaats op de lijst.
- Zoals te verwachten was, zien we de verklaringkracht van de regressiemodellen sterk toenemen als we de politiek endogene variabelen toevoegen aan het model. Hoewel er strikt genomen geen 'incumbents' waren bij de Antwerpse districtsraadsverkiezingen waren er wel kandidaten die vroeger deel uitmaakten van de niet-rechtstreeks verkozen districtsraden en/of kandidaten die reeds verkozen zijn in andere politieke assemblees. Beide variabelen blijken in eerste instantie een sterk positief effect te hebben op de proportie voorkeurstemmen. Opvallend is evenwel dat de electorale meerwaarde van het lidmaatschap van de vroegere niet rechtstreeks verkozen districtsraden substantieel vermindert als we controleren voor de plaats op de lijst. Net zoals diegenen die intensief participeren in het verenigingsleven krijgen de vroegere districtsraadsleden doorgaans een hogere plaats en van op die plaats scoren ze nauwelijks beter dan kandidaten die nog geen districtsraadservaring hebben.

- Veruit de belangrijkste groep van (politiek endogene) variabelen in termen van verklaringskracht zijn de lijstkenmerken. We bedoelen hiermee de plaats die een kandidaat inneemt op de lijst. Indien we dit kenmerk op een continue wijze operationaliseren blijkt deze variabele inderdaad een positief effect te hebben. Hoe hoger iemand op de lijst staat, hoe meer stemmen hij/zij krijgt. Belangrijk is dat dit effect overeind blijft indien we controleren voor alle andere variabelen in onze verklaringsmodellen. Maar uiteraard zijn niet alle verschillen in rangnummer even relevant. Sommige plaatsen hebben kennelijk een unieke aantrekkingskracht bovenop het effect van het continue rangnummer. Dit is met name het geval voor de eerste vrouw ($\beta = 0,10$) en de lijstduwer ($\beta = 0,08$). Maar een lijsttrekkerplaats is zonder twijfel het nec plus ultra in termen van electorale aantrekkingskracht ($\beta = 0,62$). Onze resultaten lijken aan te tonen dat zelfs indien de lijsttrekker een hypothetische figuur was hij/zij toch nog significant meer stemmen zou krijgen dan de andere kandidaten op de lijst. Alles lijkt er dus op te wijzen dat een stem voor de lijsttrekker voor vele kiezers de functie vervult van een 'gepersonaliseerde' lijststem.
- Ten slotte blijkt dat kandidaten die opkomen voor Vlaams Blok ($\beta = 0,17$) en VU-ID ($\beta = -0,10$) respectievelijk significant meer en significant minder voorkeurstemmen achter hun naam krijgen dan kandidaten die op de kieslijst staan van een andere partij. Dat het hier respectievelijk over de meest en minst populaire onderzochte partij gaat geeft aan dat er een zekere verwevenheid bestaat tussen lijststemmen en voorkeurstemmen.

Met dit laatste resultaat stoten we trouwens op een nieuwe onderzoeksvraag. Het is immers best mogelijk dat de impact van de onderzochte factoren niet losstaat van de politieke partij. Helaas beschikken we in bepaalde gevallen over een te beperkt aantal onderzoekselementen om betrouwbare uitspraken te doen over deze interactie-effecten. In vervolgonderzoek waarin men zich beperkt tot administratieve gegevens die beschikbaar zijn op populatieniveau kan men hopelijk meer licht werpen op deze intrigerende onderzoeksvraag. Voorts kunnen we er niet naast dat het electorale belang van de individuele kandidaat niet altijd gelijkloopt met het electorale belang van de partij. Dit is met name het geval in een kiessysteem waarbij de kiezer meerdere voorkeurstemmen mag uitbrengen. Een kandidaat die relatief gesproken slechts een klein aantal voorkeurstemmen verwerft, kan zeer belangrijk zijn voor de partij als deze stemmen anders naar een andere partij zouden gegaan zijn. Toekomstig onderzoek zou ook aandacht moeten besteden aan dit electorale belang van de partij. Ten slotte zou het ook interessant zijn om na te gaan of deze resultaten ook opgaan in een meer landelijke context.

Appendix 1. Representativiteit van de steekproef

Tabel 2. Non respons geslacht en partij vergeleken met de overeenkomstige populatieverdeling.

Partij	Man		Vrouw	
	Steekproef	Populatie	Steekproef	Populatie
Agalev	10,3% (63)	8,7% (53,5)	10,3% (63)	8,0% (32,1)
SP	12,3% (75)	10,6% (64,7)	6,7% (41)	6,8% (41,7)
CVP	11,4% (70)	10,3% (63,1)	7,4% (45)	7,1% (43,3)
VU-ID	8,2% (50)	7,9% (48,4)	6,2% (38)	5,7% (35,1)
VLD	10,0% (61)	10,7% (65,7)	4,9% (30)	6,7% (40,8)
Vlaams Blok	8,0% (49)	10,6% (64,7)	4,4% (27)	6,8% (41,7)
Totaal	60,1% (368)	58,9% (360,2)	39,9% (244)	41,1% (251,7)

N (stkpr.) = 612; N (pop.) = 1201; df = 11; $X^2 = 46,3$; $p = 0,0000$

Tabel 3. Non respons leeftijd en partij vergeleken met de overeenkomstige populatieverdeling.

Partij	30 of jonger		31-65		Ouder dan 65	
	Steekproef	Populatie	Steekproef	Populatie	Steekproef	Populatie
Agalev	3,8% (23)	3,2% (19,4)	16,2% (99)	13,2% (80,5)	0,7% (4)	0,4% (2,5)
SP	3,8% (23)	3,3% (20,4)	14,2% (87)	13,4% (82,0)	1,0% (6)	0,7% (4,1)
CVP	2,9% (18)	3,7% (22,4)	13,9% (85)	12,2% (74,9)	2,0% (12)	1,5% (9,1)
VU-ID	2,9% (18)	3,4% (20,9)	9,8% (60)	9,0% (55,0)	1,6% (10)	1,2% (7,6)
VLD	2,5% (15)	3,5% (21,4)	10,8% (66)	12,1% (73,9)	1,6% (10)	1,8% (11,2)
Vlaams Blok	1,0% (6)	2,3% (14,0)	8,7% (53)	11,5% (70,3)	2,8% (17)	3,6% (21,9)
Totaal	16,8% (103)	19,4% (118,7)	73,5% (450)	71,4% (436,7)	9,6% (59)	9,2% (56,6)

N (stkpr.) = 612; N (pop.) = 1201; df = 17; $X^2 = 24,89$; $p = 0,0971$

SUMMARY

Determinants of preferential vote-shares in local elections. The district council elections in Antwerp of October 2000

In this paper we look for the factors determining the relative share of preferential votes of individual candidates. We focus on the district council elections in Antwerp that were held in October 2000. The unique aspect of this elections is that they are without precedent and because of this there are strictly speaking no incumbency-effects. Unlike other research that is based only on administrative data, we use survey data for 612 candidates. In this way we enlarge the explanatory potential of our models. Hence, we were able for instance to check the extent to which membership of voluntary associations expands the individual vote share. We find that social capital does matter but surprisingly this effect disappears as soon as ballot position effects are taken into account.

In het belang van vrouwen. Vertegenwoordigers (m/v) en de constructie van de vertegenwoordigde (v)

Karen CELIS

Docent aan de Hogeschool Gent

I. Inleiding¹

Politieke vertegenwoordiging is een centrale activiteit in onze Westerse parlementaire democratieën. In essentie is vertegenwoordiging het aanwezig stellen van de afwezige: volksvertegenwoordigers stellen de vertegenwoordigde burger aanwezig tijdens de politieke besluitvorming. Niettemin bestaat er veel onduidelijkheid over hoe het mechanisme van de vertegenwoordiging precies functioneert. De cruciale relatie tussen de vertegenwoordiger en de vertegenwoordigde is sinds lang een onderwerp van studie, dat ook in de politicologische theorievorming vandaag aanzienlijke aandacht geniet.²

1. Een eerdere versie van deze bijdrage werd als paper getiteld 'Het belang van de politieke aanwezigheid. Descriptieve en substantiële vertegenwoordiging van vrouwen' gepresenteerd tijdens het Politicologenetmaal op 27 en 28 mei 2004 te Antwerpen. We willen de deelnemers aan de workshop Gender, Politiek en Beleid en specifiek Marc Hooghe, Petra Meier en Mieke Verloof bedanken voor hun kritische opmerkingen.
2. Dat stellen we vast in algemene studies inzake politieke vertegenwoordiging, ondermeer JUDGE, D., *Representation. Theory and Practice in Britain*, Londen: Routledge, 1999; MANIN, B., *The Principles of Representative Government*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997; SAWARD, M., *Representing Nature and the Nature of Representation*, Paper gepresenteerd tijdens Second General Conference of the European Consortium for Political Research Conference, Marburg, 2003; SAWARD, M., *Rethinking Political Representation*, Paper gepresenteerd tijdens Political Representation in the Digital Age, University of Oxford, 2003. Het thema staat uiteraard ook centraal in de werken van de Angelsaksische groepsvertegenwoordigingstheoretici als MANSBRIDGE, J., *Should Blacks Represent Blacks and Women Represent Women? A Contingent "Yes"*, *The Journal of Politics*, vol. 61, 1999, pp. 628-57; PHILLIPS, A., *The Politics of Presence*, Oxford: Clarendon Press, 1995; PHILLIPS, A., *Democracy and Representation: Or, Why Should it Matter Who Our Representatives Are?* (pp. 224-40) in A. Phillips (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford: Oxford University Press, 1998; YOUNG, I., *Deferring Group Representation*, (pp. 349-76) in Shapiro, I. en W. Kymlicka (eds.), *Ethnicity and Group Rights. Nomos 39. Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy*, New York: New York University Press, 1997; YOUNG, I.M., *Inclusion and Democracy*, Oxford: Oxford University Press, 2000; WILLIAMS, M., *Voice, Trust, and Memory. The Failings of Liberal Representation*, Princeton: Princeton University Press, 1998; TAMERIUS, K., *Sex, Gender, and Lea-*

Het onderscheid in de vormen van vertegenwoordiging dat Hannah Pitkin in haar standaardwerk over politieke vertegenwoordiging terzake maakt, is nog steeds actueel. Pitkin deelt de theorievorming op in drie groepen naargelang de manier waarop de afwezige, namelijk de vertegenwoordigde, aanwezig gesteld wordt door de vertegenwoordiger.³ Een eerste vorm van vertegenwoordiging stoelt op een formele afspraak tussen de vertegenwoordiger en de vertegenwoordigden.⁴ Het actuele onderzoek over politieke vertegenwoordiging, heeft echter vooral aandacht voor de twee volgende opvattingen die Pitkin onderscheidt, met name descriptieve en substantiële vertegenwoordiging, en voor hun onderlinge relatie.

A. Descriptieve en substantiële vertegenwoordiging

Descriptieve vertegenwoordiging is gebaseerd op gelijkenis. Een parlement is in deze opvatting een spiegel van het volk, een 'samenleving in het klein'. De vertegenwoordigers 'staan voor' het volk dat ze vertegenwoordigen. Wat hen als vertegenwoordigers kwalificeert, is hun representativiteit, niet wat zij doen. Substantiële vertegenwoordiging gaat daarentegen in eerste instantie over wat de vertegenwoordigers doen. Vertegenwoordiging dient hier opgevat te worden als handelen voor anderen: "*acting in the interest of the represented, in a manner responsive to them*".⁵ De vraag die zich meteen opdringt, betreft de invulling van *responsiveness*: dienen vertegenwoordigers te doen wat het electoraat wil of wat ze denken dat het best is voor de kiezer? Naargelang van de autonomie van de vertegenwoordigers ten aanzien van de vertegenwoordigde, nemen zij een positie in op de 'mandaat-onafhankelijkheidsschaal'. De 'mandaatpositie' houdt in dat de vertegenwoordigers de plicht hebben om te doen wat hun kiezers van hen verwachten, namelijk te handelen zoals ze zelf zouden handelen. Vertegenwoordigers in de 'onafhankelijkheids'- of 'trustee-positie' handelen daarentegen op basis van eigen inzichten. In dat geval gaat men er van uit dat de vertegenwoordigers over bijzondere kwaliteiten beschikken, onder meer om de specifieke belangen van de kiezers te laten samensmelten tot 'het publieke belang'.

Pitkin benadrukt dat de *mandate-trustee*-tweedeling niet absoluut is en dat vertegenwoordigers beide rollen vervullen. Een absolute mandaatpositie is zowel theoretisch als praktisch onmogelijk: theoretisch omdat vertegenwoordiging per

dership in the Representation of Women (pp. 93-112) in Duerst-Lahti, G. en R.M. Kelly (eds.), *Gender Power, Leadership, and Governance*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995.

3. PITKIN, H., *Representation*, New York: Atherton Press, 1969, pp. 6-17.

4. Deze vorm van vertegenwoordiging is gebaseerd op een initiële toestemming die de vertegenwoordigde verleent aan de vertegenwoordiger om in diens naam te handelen of op het afleggen van verantwoordelijkheid door de vertegenwoordiger aan de vertegenwoordigde na-dien.

5. PITKIN, H., *The Concept of Representation*, Berkeley: University of California Press, 1972, p. 209.

definitie de afwezigheid van de vertegenwoordigde vergt (vertegenwoordiger en vertegenwoordigde mogen niet volledig samenvallen anders is er niet langer sprake van vertegenwoordiging); praktisch omdat de vertegenwoordiger niet constant en systematisch de wensen en de voorkeuren van de vertegenwoordigden kan achterhalen. Tijdens de vertegenwoordiging zijn er met andere woorden steevast momenten waarbij de vertegenwoordiger optreedt als een *trustee*. Michael Saward stelt dat autonoom optreden centraal in de relatie tussen de vertegenwoordiger en de vertegenwoordigde.⁶ Hij stelt dat de vertegenwoordiger niet enkel op het eigen inzicht terugvalt om de wensen en de noden van de vertegenwoordigde te bepalen. Hij gaat nog een stapje verder en benadrukt dat de vertegenwoordigde zélf geëvoceerd en gecreëerd wordt door de vertegenwoordiger. Die 'creatieve' of 'esthetische ingreep' vormt volgens Saward een essentieel moment in de vertegenwoordiging. De mate waarin die constructie succesvol is, bepaalt bovendien het succes van de vertegenwoordiging en de vertegenwoordiger.

B. Descriptieve en substantiële vertegenwoordiging van vrouwen

In de recente feministische theorievorming over politieke vertegenwoordiging staat de relatie tussen descriptieve en substantiële vertegenwoordiging centraal. Bondig samengevat komt die erop neer dat gender een invloed heeft op het potentieel om vrouwen substantieel te vertegenwoordigen.⁷ Dat komt voort uit de andere levenservaring van vrouwen en hun structurele positie in de samenleving. Aangezien vrouwelijke vertegenwoordigers deze ervaring minstens punctueel delen met vrouwelijke burgers, betekent hun aanwezigheid een verhoogde kans op de vertegenwoordiging van vrouwen, hun behoeften en belangen, op het aanwezig stellen van een vrouwelijk perspectief of op het laten weerklinken van de stem van vrouwen. Vooral op momenten dat vertegenwoordigers optreden als *trustee* (waarbij de vertegenwoordigers buiten de grenzen van het partijprogramma treden en zich verlaten op hun eigen inzichten en opvattingen) of inzake vrouwenonderwerpen die *uncrystallised* zijn, zou, aldus deze theoretici, de vrouwelijke ervaring een rol kunnen spelen in de vertegenwoordiging van vrouwen. De levenservaring van vrouwelijke vertegenwoordigers zou een impact kunnen hebben tijdens het definiëren en het vormgeven van vrouwenbelangen. Verder zouden ze de meest fervente vertegenwoordigers van vrouwen zijn.

Karin Tamerius onderscheidt vier elementen in de levenservaring van vrouwen die van belang zijn voor de vertegenwoordiging van vrouwen.⁸ Ten eerste is de persoonlijke levenservaring van vrouwen inhoudelijk verschillend van die van mannen. Die andere inhoudelijke invulling komt enerzijds voort uit biologi-

6. SAWARD, *Representing...*, 2003; SAWARD, *Rethinking...*, 2003.

7. PHILLIPS, A., o.c., 1995; PHILLIPS, A., o.c., 1998; MANSBRIDGE, J., o.c., 1999; YOUNG, I., o.c., 1997. YOUNG, I., o.c., 2000. WILLIAMS, M., o.c., 1998. TAMERIUS, K., o.c., 1995.

8. TAMERIUS, K., o.c., 1995.

sche verschillen tussen mannen en vrouwen en anderzijds uit de sekseverdeling binnen de samenleving (sekseverschillen in socialisatie, beroep, socio-economische status, huiselijke rollen en geweld). Ten tweede kan de ervaring objectief wel dezelfde zijn, maar kan de manier waarop die subjectief gepercipieerd wordt, verschillen omdat het gebeurt door een gegenderde lens. Ten derde is er het element van de *mutuality* (de gemeenschappelijkheid): de ervaring van vrouwen wordt eerder door vrouwen gedeeld en de ervaring van mannen eerder door andere mannen. Aangezien de mate waarin leden van een sociale groep zich met elkaar identificeren in hoge mate afhangt van gemeenschappelijke ervaringen, leidt deze vaststelling ertoe dat deze gemeenschappelijkheid de banden binnen de seksen versterkt (en de band tussen beiden verzwakt). Het laatste element (en o.i. het zwakste argument) heeft betrekking op *association* (gemeenschap): ondanks de sterke familiale en emotionele banden, werken en socialiseren mannen en vrouwen in sekse-exclusieve groepen.

Deze verschillen in levenservaring beïnvloeden, aldus Tamerius, de politieke inzet voor onderwerpen die van bijzonder belang voor vrouwen zijn en dat op twee vlakken. Vooreerst heeft het een impact op de attitude van de vertegenwoordigers, meer bepaald op hun steun en hun engagement voor het vertegenwoordigen van vrouwen. De levenservaring van vrouwen kan ertoe leiden dat ze vaker prioriteit verlenen aan een onderwerp dat van specifiek belang is voor vrouwen. De levenservaring verschaft ten tweede ook de nodige 'hulpbronnen' voor feministische activiteit, met name bewustzijn en expertise. Als gevolg van de sekseverschillen in ervaringen kan het zijn dat vrouwelijke vertegenwoordigers zich uitzonderlijk bewust zijn van onderwerpen die van belang zijn voor vrouwen en een origineel inzicht hebben in de manier waarop bepaalde problemen het best opgelost worden.

Om het in Sawards termen uit te drukken: de vrouwelijke vertegenwoordigers zouden over specifieke informatie en expertise beschikken om de te vertegenwoordigen vrouwelijke burger te 'construeren'. De levenservaring van de vrouwelijke mandatarissen en hun structurele positie in de samenleving zouden bij hen mogelijkwijze een van mannelijke mandatarissen verschillend inzicht verschaffen in de problemen waarmee vrouwen geconfronteerd worden. Ook inzake de wijze waarop het beleid hiermee dient om te gaan en het na te streven doel ('ideaal'), kan deze 'vrouwelijke' levenservaring bepalend zijn voor het potentieel van de vertegenwoordiger om de vrouwelijke burger te vertegenwoordigen. De vraag of vrouwelijke mandatarissen getuigen van over een specifiek potentieel voor het vertegenwoordigen van vrouwen te beschikken, wordt in onderstaande alinea's behandeld.

II. Onderzoeksopzet

De constructie van de vrouwelijke burger tijdens het vertegenwoordigingsproces en de bijdrage van de vrouwelijke mandatarissen ertoe onderzoeken we aan de hand van de politieke behartiging van vrouwenbelangen. Wat de vertegenwoordigers als vrouwenbelangen beschouwen – wat ‘in het nadeel’ en ‘in het voordeel’ van vrouwen is –, verschaft inzage in de constructie van de vertegenwoordigde vrouwelijke burger. De vertegenwoordiger maakt immers (ideologische) keuzes: uit de veelheid aan potentieel te behartigen groepen vrouwen en belangen maakt de hij/zij een selectie, onder meer inzake de groep die hij/zij wenst te vertegenwoordigen, de problematieken die daarbij aan bod komen en in welke doelstelling de vertegenwoordiging kadert. In de loop van dit vertegenwoordigingsproces creëren de vertegenwoordigers de vertegenwoordigden. Een analyse ervan kan ons dan ook inzicht verschaffen in de constructie van de vrouwelijke burger.

Om op een systematische wijze een overzicht tot stand te brengen van de politieke behartiging van vrouwenbelangen, werd geopteerd voor een longitudinale inhoudsanalyse van begrotingsdebatten. Begrotingsdebatten zijn politiek belangrijke discussies, die elk jaar plaatsvinden en die gekenmerkt worden door een hoge graad van toegankelijkheid: ieder parlements lid kan er aan deelnemen en de diversiteit van de thema's, die er behandeld kunnen worden, is groot. De begrotingsdebatten hebben betrekking op de overeenkomstige beleidsdomeinen maar bieden daarnaast aan de parlementsleden de mogelijkheid om de meest diverse onderwerpen, die al dan niet nauw aansluiten bij het behandelde beleidsdomein, onder de aandacht te brengen.⁹ Bovendien is de bespreking van de rijksmiddelenbegroting een debat over het regeringsbeleid in het algemeen, wat de parlementsleden eveneens toelaat om verschillende thema's ter sprake te brengen. De status en de functie van de begrotingsdebatten zijn vrij stabiel waardoor homogeen onderzoeksmateriaal verkregen wordt dat vergelijkingen doorheen de tijd mogelijk maakt. We opteerden voor een lange tijdsspanne (meer bepaald 1900-1979¹⁰) om

9. BRUYNEEL, A., *Aspects nouveaux de l'examen des budgets par les Chambres législatives*, *Res Publica*, vol. 7, 1965, pp. 38-47; VAN DE VOORDE, A., *De Rijksbegroting in België*, CEPES-Documenten, Brussel, Centrum voor Politieke, Economische en Sociale Studies, 1972. MATTHIJS, H., *De Overheidsbegrotingen. Administratief Lexicon*, Brugge, Die Keure, 1991.
10. De keuze voor de einddatum van dit onderzoek (1979) werd bepaald door de keuze voor de begrotingsdebatten. De staats hervorming van 1980 voorzag de Vlaamse, Waalse en Franse Raad in de bevoegdheid hun eigen begrotingen goed te keuren (MATTHIJS, H., *Overheidsbegrotingen. I. Federale staat, gemeenschappen en gewesten en bijzondere begrotingsstelsels*, Brugge, Die Keure, 2002, p. 336). Vanaf dan vonden de budgetbesprekingen niet langer plaats in het voltallige nationale parlement. Omwille van de homogeniteit en de vergelijkbaarheid van het onderzoeksmateriaal besloten we de legislatuur 1978-1979 als einddatum te nemen. Als begindatum werd geopteerd voor 1900 om voldoende variatie in de contextfactoren te genereren. Zodoende konden er ook voldoende gegevens verzameld worden inzake behartiging van vrouwenbelangen in een periode zonder vrouwelijke parlementsleden (1900-1929) om een vergelijking met de periode met vrouwelijke parlementsleden (1930-1979) mogelijk te maken.

zodoende de bijdrage van de intrede van de vrouwelijke vertegenwoordigers (1929-1930) tot de constructie van de vrouwelijke burger na te gaan evenals de bijdrage van vrouwelijke mandatarissen van verschillende politieke signatuur.¹¹

Voor de operationalisering van 'behartigen van vrouwenbelangen' baseerden we ons op de hierboven geciteerde definitie van substantiële vertegenwoordiging van Pitkin. Behartigen van vrouwenbelangen werd als volgt geoperationaliseerd: *een voor vrouwen nadelige situatie aanklagen, een voorstel ter verbetering van de situatie van vrouwen formuleren of met datzelfde doel een recht voor vrouwen opeisen*. Vooreerst verzamelden we de tussenkomsten van parlementsleden tijdens de begrotingsdebatten die aan deze criteria voldeden. Dat leverde 893 'citatens' op (samen 286.615 woorden). Er ging bijna geen enkel dienstjaar voorbij zonder dat de behartiging van vrouwenbelangen plaatsvond tijdens de begrotingsdebatten. Dat centrale politieke debat werd duidelijk door een grote groep parlementsleden beschouwd als een geschikt forum voor de behartiging van vrouwenbelangen.

Vervolgens werd de inhoud van de tussenkomsten ten voordele van vrouwen van de parlementsleden geanalyseerd. De inhoud werd gecodeerd waarbij er vooral aandacht was voor de groep vrouwen waarop het citaat betrekking had, het thema dat behandeld werd en de doelstelling van de interventie. Deze inhoudsanalyse stelde ons in staat om kwantitatieve uitspraken te doen over (de inhoud van) de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen en de bijdrage van verschillende groepen parlementsleden (mannen en vrouwen, de verschillende fracties) daartoe. Ze werd vervolgens ook aangewend als basis voor een gestructureerde en gecontextualiseerde beschrijving van de inhoud van de vertegenwoordiging van vrouwen en hun belangen.¹² In deze bijdrage dienen we ons ech-

11. De socialistische kamerfractie telde als eerste een vrouwelijk parlementslid. Lucie Dejardin deed na de verkiezingen van 1929 haar intrede in de Kamer. Na de verkiezing van 1936 telde ook de communistische fractie een eerste vrouwelijk lid, met name Alice Degeer-Adère. De christen-democratische fractie zou volgen na de Tweede Wereldoorlog. In 1946 vervoegde Marguerite De Riemaecker-Legot de fractie. Pas in 1965 zou de liberale fractie een vrouwelijke mandataris tellen, meer bepaald Simone Mabile-Leblanc. De V.U.-fractie verwelkomde haar eerste vrouwelijke mandataris (namelijk Nelly Vander Eecken-Maes) in 1971; de F.D.F.-R.W.-fractie in 1974 (namelijk Antoinette Spaak en Lucienne Mathieu-Mohin). Voor biografische informatie verwijzen we naar VAN MOLLE, L. & E. GUBIN, *Vrouw en Politiek in België*, Tielt, Lannoo, 1998. Zie ook Bijlage 1 voor een overzicht van de vrouwelijke kamerleden per legislatuur en per fractie voor de periode 1929-1979.
12. Voor een volledige beschrijving van het onderzoeksopzet, de kwantitatieve en de kwalitatieve onderzoeksresultaten, inclusief de beschrijving van de context van de vertegenwoordiging van vrouwen, en de bronverwijzingen, zie: CELIS, K., *Vrouwen vertegenwoordigen. Substantiële en descriptieve vertegenwoordiging van vrouwen in de Kamer tijdens de begrotingsdebatten (1900-1979)*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2004. Zie ook CELIS, K., Het mandaat van het verschil. Descriptieve en substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (1900-1979) (pp. 111-45) in Meier, P. & K. Celis (red.) *Vrouwen vertegenwoordigd, Wetstraat gekraakt? Representativiteit feministisch bekeken*, Tweespraak Vrouwenstudies 4, Brussel: VUBPress, 2004. Op de kwantitatieve onderzoeksresultaten wordt ook dieper ingegaan in CELIS, K. (2004) *Substantive and Descriptive Representation. Investigating the Impact of the Voting Right and of Descriptive Representation on the*

ter te beperken tot de onderzoeksresultaten die een antwoord verschaffen op de onderzoeksvraag die hier centraal staat, namelijk of de vrouwelijke mandatarissen inhoudelijk op een unieke wijze bijdroegen tot de vertegenwoordiging van hun kunne.

We komen in twee stappen tot een antwoord op die vraag. Vooreerst brengen we de duale constructie van de vrouwelijke burger (in het kader van de politieke vertegenwoordiging van vrouwenbelangen) zowel door mannelijke als door vrouwelijke mandatarissen in kaart. Vervolgens beschrijven we de bijdrage van de vrouwelijke vertegenwoordigers tot die constructie tegen de achtergrond van de dominante invulling ervan door hun fractie. Zodoende toetsen we de hypothese dat vrouwelijke vertegenwoordigers een unieke bijdrage leveren tot de constructie van de vrouwelijke burger, die de kern van het vertegenwoordigingsproces uitmaakt. Hierbij spitzen we ons toe op de twee centrale thema's die tijdens de behartiging van vrouwenbelangen aan bod kwamen, namelijk arbeid en sociale zekerheid. Respectievelijk 42,7% en 45,5% van de interventies van de parlementsleden ten voordele van vrouwen tijdens de begrotingsdebatten had betrekking op deze twee thema's.

III. De vrouwelijke vertegenwoordiger en de constructie van de vertegenwoordigde (v)

De behartigde vrouwenbelangen waren, zoals verwacht, erg divers van aard. De kamerleden hadden aandacht voor de situatie van zeer verscheiden groepen vrouwen en voor een breed palet aan vrouwenbelangen. Zowel 'kleine' en concrete situaties, hinderlijk voor vrouwen in hun dagdagelijkse leven, als de 'grote' feministische strijdpunten, kwamen aan bod. Doorheen de behartigde vrouwenbelangen liepen een tweetal rode draden.

Ten eerste is er, zoals reeds vermeld, de constante en grote plaats die de arbeidsbelangen van (werkende en werkloze) vrouwen en hun belangen in de sociale zekerheid (vooral van weduwen) innamen. Andere groepen vrouwen genoten opvallend minder aandacht van de Belgische kamerleden. De belangen van moeders en aanstaande moeders, meisjes, huisvrouwen en de vrouwelijke burger, werden relatief weinig en niet systematisch ter harte genomen. Net als het thema sociale zekerheid en arbeid, was ook de onderwijsthematiek een constante in de tussenkomsten van de kamerleden ten voordele van vrouwen. De onderwijsproblematiek genoot echter opvallend minder aandacht dan arbeid en sociale zekerheid. Ook vrouwenbelangen inzake huisvesting en huishouden, burgerlijke en politieke rechten, reproductie (zoals bevallen, anticonceptie en abortus) en tot slot fiscaliteit, werden opvallend minder vaak ter sprake gebracht.

Substantive Representation of Women in the Belgian Lower House (1900-1979). Paper gepresenteerd op de 2004 Annual Meeting of the American Political Science Association, 2-5 September 2004, Chicago.

Een groot deel van de behartigde vrouwenbelangen paste zich ten tweede in een *normatief debat* in waaraan verschillende visies op vrouwen en 'wat in hun belang is' ten grondslag lagen. Hierin onderscheidden we twee constructies van de vrouwelijke burger: de autonome vrouw als gelijke van de man enerzijds en de in haar gezin gesitueerde vrouw met een vrouwspecifieke taak in de samenleving anderzijds.

A. De constructie van de vrouwelijke burger: gelijk en autonoom versus specifiek en relationeel

Over wat 'in het belang van vrouwen' was, heerste geen consensus. De wenselijkheid en de aard van de verrichte loonarbeid van de vrouw in het licht van haar taak en rol als moeder en echtgenote én *vice versa* vormen de contouren van een centraal debat dat we doorheen geheel de onderzochte periode aantreffen, weliswaar met een wijzigende invulling. Enerzijds onderscheidden we een geheel aan tussenkomsten waarin vrouwen geconstrueerd werden als individuen met recht op gelijkheid (het 'gelijkheidsvertoog'). Anderzijds is een deel van de tussenkomsten te groeperen op basis van de vaststelling dat zij ten eerste vrouwen beschouwden binnen hun relationele situatie als moeder en echtgenote waarbij deze rol gevaloriseerd moest worden en/of ten tweede als personen met een vrouwspecifieke rol en taak in de samenleving (het 'verschilvertoog'). Tabel 1 bevat een aantal van de vaakst gehoorde eisen die kaderden in het gelijkheidsvertoog enerzijds en in het verschilvertoog anderzijds.

Beide vertogen, eveneens prominent aanwezig onder de Belgische vrouwenbewegingen, werden gevoed en ondersteund door maatschappelijke en politieke contextfactoren. Het verschilvertoog was ingebed in het streven naar een verburgerlijking van de maatschappij op het einde van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw (waarbij onder meer de mannelijke en de vrouwelijke sferen werden afgebakend en de gezinswaarden centraal werden gesteld), in de 'restauratie' van deze sferen en waarden na de Eerste Wereldoorlog, in de bekommernis om de dalende nataliteit, in de economische noodzaak om vrouwenarbeid af te stoten dan wel aan te trekken en in het eisenpakket van de vrouwenbewegingen.¹³ Tot in de jaren dertig was dat verschilvertoog dominant. In de jaren der-

13. GUBIN, E., Home, Sweet Home. L'image de la femme au foyer en Belgique et au Canada avant 1914, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, vol. 22, 1991, pp. 521-68; GUBIN, E., Féminisme et société en Belgique avant 1914, *Cahiers Marxistes*, nr. 191, 1993, pp. 11-26; GUBIN, E., Bespiegelingen over sekse en oorlog in België. 1914-1918, *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 15, Sekse en Oorlog*, 1995, pp. 33-48; DE SMAELE, H., Het Belgische politieke discours en de 'eigenheid' van de vrouw aan het einde van de 19de eeuw, *Tijdschrift voor Genderstudies*, vol. 1, 1994, pp. 27-38; LESTHAEGHE, R., *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970*, Princeton: Princeton University Press, 1977; BRÄCKE, N., Koningin van het huisgezin of volwaardige arbeidskracht? De visies van de Belgische Werkliedenpartij op de fabrieksarbeid van vrouwen. 1885-1914, *Brood en Rozen*, 1996, pp. 9-24.

Tabel 1. De centrale eisen van het 'gelijkheids'- en het 'verschil'-vertoog in het begrotingsdebat (1900-1979).

Gelijkheidsvertoog	Verschilvertoog
Arbeid	
<p>gelijk loon voor gelijk werk; gelijke kansen en behandeling op de arbeidsmarkt; combinatie van arbeids- en gezinstaken; afwijzen van een specifieke behandeling van vrouwen op de arbeidsmarkt (via loonclassificatie, beschermende wetgeving specifiek voor vrouwen, informele discriminatie of deeltijdse arbeid)</p>	<p>beperken, afschaffen en controleren van onvrouwelijke arbeid die schadelijk is voor de gezondheid en de moraliteit van de vrouw en van haar gezin; pleidooien voor hogere en aan mannen gelijke lonen, betere beroepsmogelijkheden en mogelijkheden tot combinatie van arbeid en gezin voor vrouwelijke beroepen; deeltijdse arbeid voor vrouwen</p>
Sociale Zekerheid	
<p>de gelijke behandeling van man en vrouw; de niet-discriminatoire behandeling van de buitenshuis werkende vrouw ten aanzien van de huisvrouw; individualisering van de sociale zekerheidsrechten</p>	<p>aandacht voor de afgeleide rechten van vrouwen (zoals het weduwepensioen); gezinsbeleid gericht op de valorisatie en ondersteuning van de huisvrouw (premie voor de moeder aan de haard, de sociaal-pedagogische toelage,¹⁴ kinderbijlagen, gezinshulp, gelijke rechten in de sociale zekerheid voor de huisvrouw en maatregelen tegen de achterstelling van de huisvrouw of de loopbaanonderbreekster ten aanzien van de buitenshuis werkende vrouw); persoonlijke rechten voor vrouwelijke beroepen</p>
Onderwijs	
<p>gelijke onderwijskansen; afstemming van het onderwijs op de arbeidsmarktparticipatie; doorbreken van rolstereotypen</p>	<p>opkomen voor de huishoudelijke en familiale vorming van meisjes en opleidingen tot typisch vrouwelijke beroepen</p>
Politieke en burgerrechten, deelname aan de socio-economische besluitvorming	
<p>gericht op de individuele en gelijke rechten van de vrouw</p>	<p>gericht op de versterking en valorisatie van de positie van de moeder en de echtgenote in de samenleving en in haar gezin</p>
In de private sfeer	
<p>huisvesting en huishouden dat aangepast is aan de noden van de buitenshuis werkende vrouw; gelijke en rechtvaardigere verdeling van de huishoudelijke en zorgtaken; reproductieve rechten (anticonceptie en abortus)</p>	<p>verbetering van de situatie van de moeder op het vlak van bevallen, huishouden en huisvesting</p>
Fiscaliteit	
<p>wegwerken van fiscale maatregelen die nadelig zijn voor vrouwen (zoals het samenvoegen van de inkomsten van de echtgenoten voor de belastingen)</p>	<p>wegwerken van fiscale benadeling van deeltijdse werkende vrouwen en loopbaanonderbreeksters</p>

14. Op 10 december 1949 werd bij Regentsbesluit de premie voor de moeder aan de haard ingevoerd. Het was een verhoging van de kindertoeslagen voor loontrekkenden, op voorwaarde dat de vrouw geen betaalde arbeid verrichtte. De premie werd opnieuw afgeschaft in 1957. De programmawet van 1975-1976 voerde opnieuw een 'sociaal-pedagogische toelage' voor de huismoeder in, die echter nooit in de praktijk werd gebracht (BOLLEN, S., *De sociaal-pedagogische toelage. Historiek en problematiek 1965-1981*. Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2001).

tig tekende zich langzaam aan een tweede geheel aan interventies af dat sterk op de voorgrond zou treden in de naoorlogse periode. Dat gelijkheidsvertoog was eveneens gestoeld op ideologische gronden, economische imperatieven en de vrouwenbewegingen die vooral in de jaren zestig en zeventig er in slaagden om ruime aandacht te verkrijgen voor de gelijkheidseis.¹⁵ Daarnaast werden na de Tweede Wereldoorlog ook internationale verdragen gesloten en initiatieven genomen die in het teken van het streven naar gelijkheid stonden.¹⁶ De toegenomen diversificatie van de 'richting' van de vrouwenbelangen werd tot slot mogelijk geruggensteund door het ontstaan van een vrouwelijk electoraat in 1948, dat elke partij met haar boodschap voor zich wilde winnen. Ook het toetreden tot de verschillende parlementaire fracties van vrouwelijke mandatarissen, waarvan verwacht werd dat ze de vertegenwoordiging van vrouwen tot hun parlementaire taken zouden rekenen,¹⁷ kan de diversiteit in de behartiging van vrouwenbelangen verhoogd hebben.

Deze twee posities (namelijk het streven naar gelijkheid of naar de valorisatie van het verschil) vielen niet volledig maar wel grotendeels samen met de politieke fracties. De linkse fracties (de socialisten en de communisten) waren de grootste verdedigers van het streven naar individualiteit en gelijkheid in het kader van de vertegenwoordiging van vrouwen. De christen-democraten, de V.U. en het F.D.F.-R.W. gingen het verst in het streven naar de valorisatie van de specifieke rol van vrouwen in het gezin en in de samenleving. De liberale partij was opvallend marginaal aanwezig in het streven naar de verbetering van de situatie van de vrouwelijke burger.

B. De eerste vrouwelijke vertegenwoordigers en de constructie van de vertegenwoordigde vrouw in de jaren dertig

In de eerste helft van de twintigste eeuw streefde het merendeel van de tussenkomsten ten voordele van vrouwen de realisatie na van een relationeel en vrouwspecifiek ideaal: relationeel aangezien men vooral oog had voor de vrouw als moeder en echtgenote; vrouwspecifiek omdat het de eigenheid van vrouwen benadrukte en de scheiding tussen 'het mannelijke' en 'het vrouwelijke' strikt respecteerde.

15. DE WEERDT, D., *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België (1830-1960)*, Gent, Masereelfonds, 1980. VANDEBROEK, H., *Gehuwd en werkloos? Opvattingen over vrouwenarbeid en vrouwenwerkloosheid in Belgische katholieke kringen (1945-1960)*, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, vol. 33, 2003, pp. 215-58.
16. LAMBRECHTS, E., *Vrouwenarbeid in België. Het tewerkstellingsbeleid inzake vrouwelijke arbeidskrachten: 1930-1972*. C.B.G.S. Rapport. Gent, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien, 1979.
17. VAN MOLLE, L. & E. GUBIN, *o.c.*, p. 44.

Dat relationeel en vrouwspecifiek ideaal domineerde in sterke mate de eisen ter verbetering van het lot van de werkende vrouw. De kamerleden hadden een duidelijk beeld voor ogen van 'voor vrouwen wenselijke' versus 'voor vrouwen niet-wenselijke' arbeid. De arbeid van de arbeidster, zowel in de fabrieks- als in de ambachtelijke nijverheid, werd als negatief bestempeld: de erbarmelijke arbeidsomstandigheden waarin vrouwen tewerkgesteld waren, werden in scherpe bewoordingen aan de kaak gesteld. Fabrieksarbeid uitgevoerd door vrouwen diende dan ook streng gecontroleerd, beperkt en soms zelfs verboden te worden, bijvoorbeeld 's nachts, in geval van ongezonde arbeid, in bepaalde sectoren, in de periode rond de bevalling en voor gehuwde vrouwen in het algemeen. Het werd door het merendeel van de mandatarissen niet beschouwd als iets wat bestendig of gestimuleerd diende te worden, bijvoorbeeld via een hoger loon of via meer uitgebreide beroepsmogelijkheden.

De fabrieksarbeid van vrouwen diende ten eerste beknot te worden omdat die schadelijk was voor hun morele en fysieke gezondheid. De bekommernis om de situatie van de arbeidsters ging echter verder dan de situatie van deze vrouwen zelf. Fabrieksarbeid van vrouwen werd vaak niet enkel afgekeurd omdat het schadelijk was voor de gezondheid van de arbeidsters, maar ook voor die van hun nageslacht. Het ideaal van de vrouw aan de haard klinkt duidelijk door in deze interventies. Omdat de arbeidsters huishouden, echtgenoot en kinderen verwaarloosden en hun rol als moeder en echtgenote niet naar behoren konden vervullen, achtten ze fabrieksarbeid voor vrouwen onwenselijk. De socialist Ferdinand Cavrot hierover tijdens het begrotingsdebat inzake Industrie en Arbeid in 1912:

"L'existence des pauvres femmes est digne de toute notre sollicitude, car on peut se demander avec une crainte très sérieuse quelles mères de famille ces industries meurtrières vont donner à notre pays et au point de vue moral et matériel, quelles bonnes ménagères on nous prépare. Et MM. les capitalistes, mangeurs de rentes, suceurs du sang, des producteurs des deux sexes, nous traitent comme des gens qui veulent faire disparaître l'industrie dans notre pays quand nous demandons pour ces malheureuses l'application des lois de protection qui existent chez nous comme dans d'autres pays!"¹⁸

Naast dat relationele aspect, werd fabrieksarbeid voor vrouwen afgekeurd omdat het de grens tussen de mannelijke en de vrouwelijke sfeer niet respecteerde. Fabrieksarbeid was zware en vuile arbeid en dus niet vrouwelijk. Fabrieken behoorden bovendien tot de publieke sfeer en onttrokken zich aan de patriarchale controle.

Lijnrecht tegenover dat hoofdzakelijk negatieve vertoog over vrouwenarbeid, stond een vertoog met betrekking tot onderwijzeressen, verpleegsters, vroedvrouwen, dienstboden, ambtenaressen, was- en kuisvrouwen, bedienden en boerinnen.

18. *Parlementaire Handelingen Kamer, 1911-1912*, pp. 921-3.

Hun arbeidssituatie werd niet in die mate negatief voorgesteld en indien wel werd er zeer concreet gepleit om hieraan te verhelpen. De arbeid van deze groepen werkende vrouwen moest niet beknot worden maar, integendeel, verbeterd, gevrijwaard, uitgebreid én beter verloon. Dat type arbeid (opvoeden, verzorgen, wassen, kuisen en bedienen) werd niet in strijd geacht met het ideale, burgerlijke vrouwbeeld. Het zijn vormen van arbeid die als 'vrouwelijk' beschouwd kunnen worden omdat ze in het verlengde liggen van de 'natuurlijke', dienende, verzorgende en opvoedende taak van de vrouw. Het waren bovendien arbeidsdomeinen waar de vrouwen niet in concurrentie traden met de mannelijke arbeidskrachten.

De kamerleden ageerden tegen de K.B.'s uit de jaren dertig¹⁹ die de onderwijzeressen en de ambtenaressen troffen; de gelijke behandeling van onderwijzeressen en onderwijzers werd in dat kader herhaaldelijk bepleit. Een aantal parlementsleden pleitte daarnaast voor het behoud van de functie wanneer de onderwijzeres huwde of voor maatregelen om de combinatie met de gezinstaken te vergemakkelijken. Waar een conflict tussen vrouwenarbeid en de rol van de vrouw als moeder en echtgenote in het geval van fabrieksarbeid resulteerde in pleidooien voor een beperking van vrouwenarbeid, kon dat in het geval van deze vrouwelijke beroepen integendeel leiden tot pleidooien voor een betere combinatie van arbeids- en gezinstaken.

Het ideaal van de vrouw aan de haard was dus niet absoluut. Volgens de parlementsleden moest de staat een bepaald type vrouwelijke activiteit beperken en een ander type arbeid ondersteunen. De dubbele piste van het afkeuren van fabrieksarbeid enerzijds en het positief bejegenen van vrouwelijke tewerkstelling bijvoorbeeld als onderwijzeres anderzijds, kan begrepen worden vanuit een relationeel en vrouwspecifiek ideaal. Vrouwenarbeid die binnen de grenzen van 'het vrouwelijke' bleef en die haar voornaamste functie, namelijk die van moeder en huisvrouw, niet in de weg stond, werd niet afgekeurd, integendeel. De kamerleden formuleerden de wens om ongewenste vrouwenarbeid te verbieden of te beperken en om andere vormen van vrouwenarbeid te stimuleren.

Na de verkiezingen van 1929 deed Lucie Dejardin²⁰ als eerste vrouwelijk kamerlid haar intrede in de socialistische fractie. In 1936 raakte ze niet meer verkozen. Isabelle Blume-Grégoire²¹ zou haar plaats in de socialistische kamerfractie inne-

19. In de jaren dertig werden in het kader van de internationale economische crisis door de Belgische regering verscheiden dwingende en indirecte maatregelen getroffen om de vrouwelijke arbeidskrachten uit te sluiten van de arbeidsmarkt (LAMBRECHTS, E., o.c.).
20. Voor biografische informatie zie VAN MOLLE, L. & E. GUBIN, o.c., 1998, p. 345; MORELLI, A., L'action parlementaire des premières femmes députés belges. 1929-1945 (pp. 59-70) in Mendes Da Costa, Y. & A. Morelli (eds.), *Femmes, Libertés, Laïcité*, Brussel: Editions de L'université de Bruxelles, 1989, pp. 60-4.
21. Voor biografische informatie VAN MOLLE, L. & E. GUBIN, o.c., 1998, p. 350-1; MORELLI, o.c., 1989, pp. 65-7; GOTOVITCH, J., *Isabelle Blume*, Brussel: Fondation Joseph Jacquemotte, 1976.

men. Alice Degeer-Adère²² deed gelijktijdig haar intrede in de communistische fractie. Wanneer we de behartiging van vrouwenbelangen door deze drie vrouwelijke mandatarissen vergelijken met de hoger beschreven dominante invulling ervan, dienen we te concluderen dat de vrouwelijke vertegenwoordigers wel degelijk een nieuwe visie aanbrachten. Tegenover de dominante invulling van de behartiging van vrouwenbelangen die zich inpasten in een relationeel en burgerlijk ideaal, plaatsten de vrouwelijke mandatarissen pleidooien waarin vrouwen ook als individuen met gelijke economische en burgerrechten beschouwd werden. Zoals we hierna zullen illustreren, behandelden ze de fabrieksarbeidsters op gelijke voet met andere werkende vrouwen, keurden fabrieksarbeid voor vrouwen niet af en plaatsten de buitenshuis werkende vrouw op gelijke hoogte met de vrouw aan de haard.

Zo riep Lucie Dejardin in het begin van de jaren dertig de regering op om via een meer stringente arbeidsinspectie een einde te stellen aan een aantal problemen waarmee verschillende groepen werkende vrouwen geconfronteerd werd. In deze tussenkomst behandelde ze de fabrieksarbeidsters op eenzelfde manier als de vrouwelijke bedienden. Ook Isabelle Blume-Grégoire besprak deze verschillende groepen vrouwen gezamenlijk in pleidooien voor gelijke minimumlonen en voor de toepassing van het principe van gelijk loon voor gelijk werk. Ze ijverde voor een gelijke behandeling van vrouwen op de arbeidsmarkt en het erkennen van de vrouw als volwaardige arbeidskracht. Ze pleitte tegen het beschouwen van vrouwen als een arbeidsreserve en voor een betere voorbereiding van meisjes op hun arbeid in de nijverheid.

Lucie Dejardin doorkruiste, net als Blume-Grégoire, de burgerlijke scheiding tussen voor vrouwen wenselijke en niet-wenselijke arbeid. In 1935 wijdde Dejardin een zeer uitgebreide interventie aan de maatregelen die getroffen werden inzake het terugschroeven van de vrouwenarbeid. Als enige parlementslid keurde ze in dat kader het K.B. nr. 40 met betrekking tot de contingentering van vrouwen in de industrie af en ging daarmee in tegen de pleidooien tegen de fabrieksarbeid voor vrouwen van een aantal van haar collega's. Dejardin bracht de minister op de hoogte van het protest van de arbeidsters tegen deze maatregel. Hierbij gaf ze arbeid een plaats in het emancipatorisch traject van vrouwen:

"Elle a conquis les droits de participer aux études, d'entrer à l'université. Elle est entrée dans les carrières libérales. Sur ce terrain, on n'ose pas encore l'attaquer ouvertement, mais là aussi sa situation est menacée. Non, jamais attaque aussi injuste et aussi bassement mesquine n'a encore été faite contre les femmes!"²³

22. Voor biografische informatie zie VAN MOLLE, L. & E. GUBIN, *o.c.*, 1998, p. 340; MORELLI, *o.c.*, 1989, pp. 64-5.

23. *Parlementaire Handelingen Kamer, 1934-1935*, pp. 892-3.

Alice Degeer-Adère verdedigde samen met Blume-Grégoire de vrije keuze van vrouwen tussen een leven als moeder aan de haard of als een volwaardige arbeidskracht. Deze stelling situeert zich op twee punten buiten de heersende opvatting over de ideale rol van de vrouw in de samenleving. Ten eerste schatten ze de rol van de vrouw als moeder en echtgenoot niet hoger in dan haar economische functie; ze werden op gelijke hoogte geplaatst. Ten tweede maakten deze mandatarissen geen onderscheid tussen voor vrouwen wenselijke en niet-wenselijke arbeid.

Het is denkbaar dat de unieke standpunten die de vrouwelijke mandatarissen innamen terug te brengen zijn op hun persoonlijke levenservaring. Dejardin en Degeer-Adère waren afkomstig uit het arbeidersmilieu, wat een specifiek inzicht in de problematiek van de werkende vrouw kan verschaft hebben. Dejardin en Blume-Grégoire werden als voorzitters van de Socialistische Vooruitziende Vrouwen bovendien ongetwijfeld vaak geconfronteerd met allerlei problemen van vrouwen. De vrouwelijke kamerleden verwezen echter slechts zelden expliciet naar hun persoonlijke ervaring. Enkel Degeer-Adère bracht haar ervaring als fabrieksarbeidster ter sprake in het kader van een aanklacht tegen de slechte arbeidsomstandigheden van vrouwen in de fabrieken. Blume-Grégoire sprak daarentegen herhaaldelijk in de 'wij-vorm', maar koppelde daar geen persoonlijke ervaring aan. Wel sprak ze een aantal keer als woordvoerdster van de (socialistische) vrouwenbeweging.

C. De vrouwelijke vertegenwoordigers en de constructie van de vertegenwoordigde vrouw in de naoorlogse periode

In vergelijking met de eerste helft van de twintigste eeuw, was de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen op het vlak van het nagestreefde ideaal minder monolithisch in de onderzochte periode na de Tweede Wereldoorlog (1945-1979). Een groot deel van de tussenkomsten van de parlementsleden had nog steeds betrekking op de moederrol of de positie van de vrouw als echtgenote. Daarnaast was het streven naar gelijkheid van vrouwen ten opzichte van mannen vanaf de tweede helft van de jaren dertig in die mate toegenomen, dat het beschouwd kan worden als een samenhangend eisenpakket, dat een tweede, gelijkwaardig vertoog vormde. De gelijkheidseisen waren vooral gerelateerd aan de erkenning van het recht van de vrouw op arbeid. Vanaf het einde van de jaren zestig werd dat gelijkheidsstreven ook uitgebreid tot de private sfeer. Naast gelijkheid op de arbeidsmarkt, dienden ook de huishoudelijke taken rechtvaardig tussen de echtgenoten verdeeld te worden. Bovendien beschouwde een aantal parlementsleden, ook inzake reproductieve vrouwenbelangen, de vrouw als een 'individu', eerder dan als een persoon 'in functie van' het moederschap en het gezin.

Een belangrijke verschuiving in het verschilvertoog was dat het in een aantal gevallen expliciet geformuleerd werd als een andere visie op 'emancipatie', die

gelijkwaardigheid in plaats van gelijkheid beoogde. Enigszins reducerend kan gesteld worden dat politiek links een egalitaire, individuele en arbeidsmarktgerichte definitie van de term hanteerde, terwijl centrumrechts het begrip emancipatie definieerde als differentieel en gezinsgericht. Het christen-democratische kamerlid Frans Van Mechelen (en tevens voorzitter van de Bond van Kroostrijke Gezinnen) stelde het zo:

“Theoretisch is deze deelname van de vrouw aan het sociaal-economisch, cultureel en politiek leven onafhankelijk van het feit of zij al dan niet werkt. Een werkende vrouw, al dan niet in mini-jurk, kan geëmancipeerd zijn, maar kan net zo goed de slavin worden van een dubbele opdracht, als zij gehuwd is en moeder. Een niet-werkende vrouw, al dan niet in kamerjapon, kan de slavin zijn van haar huishoudelijke taak, maar kan ook geëmancipeerd zijn. Ik zal niet tot de grond trachten te gaan van wat nu eigenlijk emancipatie is en aan wie het past het woord te voeren, maar ik geloof wel dat de eigenlijke emancipatie heel wat te maken heeft concreet met het feit van de arbeid van de vrouw. Ik zou het zo willen uitdrukken: emancipatie van de vrouw ten aanzien van het werk betekent, in ruime mate, de vrijheid voor de vrouw om te werken of niet te werken; d.w.z. wat de arbeid aangaat moet de vrouw kunnen kiezen: ofwel dat zij full-time werkt gedurende de ganse tijd van haar actief leven; ofwel dat zij half- of part-time gedurende de ganse tijd van haar actief leven werkt; ofwel dat zij gedurende een zekere tijd zal werken, dan weer niet meer, om zich aan haar gezin te wijden, en dan weer opnieuw de ganse tijd van haar actief bestaan; ofwel dat zij helemaal niet zou werken en zich totaal aan de opvoeding van haar kinderen en aan haar gezin zou wijden.”²⁴

Hierna beschrijven we hoe de vrouwelijke vertegenwoordigers²⁵ ook in de onderzochte naoorlogse periode de afbakening van ‘wat in het voordeel van vrouwen was’ verruimden. Ook in deze periode stelden we vast dat de vrouwelijke kamerleden hierbij slechts zeer sporadisch hun persoonlijk levenservaring ter sprake brachten. Alex Fontaine-Borguet en Maria Verlackt-Gevaert waren de enige parlementsleden die hun persoonlijke ervaring expliciet aanbrachten ter ondersteuning van hun argumentatie. Fontaine-Borguet haalde haar ervaring met het huishouden aan in een pleidooi voor de verbetering van de huisvesting; op de tussenkomst van Verlackt-Gevaert gaan we verder in. Daarnaast spraken een aantal vrouwelijke mandatarissen vanuit het standpunt van ‘wij, vrouwen’ en traden verscheidene kamerleden in de Kamer als woordvoerders van de vrouwenbeweging op. Het merendeel van de zeteldende vrouwen had evenwel formele en informele banden met de (politieke) vrouwenbeweging.

24. *Parlementaire Handelingen Kamer*, 1966-1967, 18.1.1967, pp. 10-1.

25. Zie bijlage 1 voor een overzicht van de vrouwelijke mandatarissen per fractie. Voor biografische informatie verwijzen we naar VAN MOLLE, L. & E. GUBIN, o.c., 1998.

Of de levenservaring van vrouwen of de informatie over de situatie van andere vrouwen een 'andere' constructie van de vertegenwoordigde vrouw gevoed heeft, kunnen we niet nagaan in het kader van dit onderzoek. Wel zullen we in de volgende alinea's illustreren dat de vrouwelijke mandatarissen wel degelijk de vertegenwoordigde vrouw anders 'invulden'. In deze beschrijving spitsen we ons toe op de twee thema's die centraal stonden in de behartiging van vrouwenbelangen door de kamerleden, te weten sociale zekerheid en de arbeidsthematiek. Aangezien kamerleden in eerste instantie de vertegenwoordigers van hun partij zijn, bespreken we de standpunten van de vrouwelijke mandatarissen tegen de achtergrond van de dominante invulling van vrouwenbelangen door de fractie.

De socialistische fractie

De socialistische fractie legde zich sterk toe op de realisatie van de gelijkheid van mannen en vrouwen in de verschillende beleidsdomeinen. Mannelijke én vrouwelijke mandatarissen streefden samen de gelijkheid van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt na en ageerden gezamenlijk voor de verbetering van de situatie van de werkende vrouw.²⁶

De socialistische vrouwen droegen aanzienlijk bij tot de behartiging van vrouwenbelangen die gelijkheid nastreefden. In de tweede helft van de jaren veertig en in de jaren vijftig behandelden de vrouwelijke socialistische mandatarissen, nadrukkelijker dan hun mannelijke collega's, de verschillende facetten van de arbeidsproblematiek van vrouwen als een samenhangend geheel. De ongelijke economische behandeling van vrouwen, die zich uitte in ongelijke (minimum)lonen, het behandelen van vrouwen als een arbeidsreserve en de hoge werkloosheid onder vrouwen, hing, zo benadrukten de vrouwelijke kamerleden, samen met de gebrekkige beroepsopleiding van vrouwen en meisjes en met het feit dat ze nog steeds naar de huishoudelijke en familiale richtingen in het onderwijs gedirigeerd werden. Op het vlak van de combinatie van gezins- en arbeidstaken formuleerden de vrouwelijke mandatarissen heel wat nieuwe beleidsoplossingen ten voordele van werkende vrouwen, die soms erg specifiek waren (zoals het aanpassen van de openingstijden van de winkels aan de werkuren van vrouwen). Ook de afwezigheid van vrouwen in de economische besluitvormingsorganen (een thema dat tot en met de jaren vijftig enkel door vrouwelijke mandatarissen behandeld werd) en de achterstelling van werkende vrouwen in de sociale zekerheid, werden door hen als onderdelen van dat probleem beschouwd. Hun mannelijke col-

26. In deze doelstelling kaderden de pleidooien voor gelijk loon voor gelijk werk, voor het openstellen van alle functies en beroepen voor vrouwen, voor crèches ten voordele van werkende vrouwen, voor aan de arbeidsmarkt aangepast onderwijs en herscholing, voor de verlichting van de huishoudelijke taak van werkende vrouwen en het afstemmen van de huisvesting op de noden van de werkende vrouw, evenals de aanklachten tegen de fiscale benadeling van werkende vrouwen en tegen de hoge werkloosheid onder vrouwen.

lega's behandelden het merendeel van deze onderwerpen eveneens, maar vaker als afzonderlijke problemen, zonder te wijzen op de samenhang ervan.

In de jaren zestig en zeventig groeiden de mannelijke en de vrouwelijke mandatarissen naar elkaar toe op het vlak van hun analyse van de oorzaken en de remedies voor de economische achterstelling van vrouwen. Een uitzondering hierop vormt het thema van de vooroordelen als oorzaak van de ongelijke lonen en de hoge werkloosheid onder vrouwen. Dat werd enkel door de vrouwelijke fractieleden – samen met vrouwelijke leden van andere fracties – aangekaart.

De behartiging van vrouwenbelangen in de sociale zekerheid door de socialistische fractie kaderde eveneens overwegend in het streven naar de gelijkheid van man en vrouw.²⁷ De vrouwelijke fractieleden trokken dat gelijkheidsstreven ook inzake de sociale zekerheid op een aantal punten verder door. Zo werd door hen gevraagd dat de vrouw beschouwd zou worden als een potentieel gezinshoofd. Daarnaast leverden de vrouwelijke mandatarissen ook een unieke bijdrage tot het standpunt van de socialistische fractie door het afwijzen van een specifieke en relationele visie op de rol van de vrouw. Ze verzetten zich als enigen tegen de benadeling van buitenshuis werkende vrouwen, die gecreëerd werd door de premie voor de moeder aan de haard en de sociaal-pedagogische toelage. IJveren voor een reële implementatie van het recht op arbeid van de vrouw en haar inschakeling in alle facetten van het maatschappelijke leven, strookte niet met maatregelen die als finaliteit hadden om vrouwen te ontmoedigen om betaalde arbeid te verrichten, aldus Irène Pétry:

“Si l'on suit fondamentalement cette vision traditionnelle, corrigée progressivement je le sais, on ne construira jamais les équipements collectifs nécessaires et l'on n'offrira jamais le nombre d'emplois indispensables aux femmes, qui sont cependant demandeurs. C'est le même modèle culturel, quant au rôle des femmes dans notre société, qui justifie pendant que l'on réclame ceci, que l'on propose, par exemple, des mesures ou des initiatives tendant finalement à encourager les femmes à ne pas s'insérer dans le circuit économique, dans la vie sociale, dans la vie politique. Nous sommes en plein cercle vicieux et évidemment, si l'on voulait détailler certaines mesures, je signalerais en premier lieu cette fameuse allocation socio-pédagogique; il y en a d'autres. Ceci pour dire qu'il faut être quand même logique et ne pas réclamer d'un côté certaines dispositions tout en prenant de l'autre des mesures, qui vont à l'encontre de ce qu'on réclame.”²⁸

De mannelijke en vrouwelijke socialistische kamerleden behartigden tevens arbeidsbelangen die zich in het relationele en vrouwspecifieke vertoog situeerden, zoals deeltijdse arbeid enerzijds en hogere lonen en betere beroepsmogelijkheden

27. Mannelijke en vrouwelijke fractieleden ijverden voor de gelijkheid van man en vrouw inzake werkloosheidsvergoedingen en de gezins- en ouderdomspensioenen.

28. *Parlementaire Handelingen Kamer, 1974-1975*, pp. 1368-70.

voor typisch vrouwelijke beroepen anderzijds. Inzake deeltijdse arbeid verschilden de mannelijke en de vrouwelijke socialisten van mening. Waar de eersten voorstanders waren van deeltijdse arbeid, lieten de vrouwelijke mandatarissen zich erg kritisch uit over deze vorm van arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Ze vreesden dat het de gelijke behandeling van vrouwen op de arbeidsmarkt in het gedrang zou brengen.

Ook op het vlak van de sociale zekerheid gingen mannelijke en vrouwelijke leden van de socialistische fractie in zekere mate mee in het verschilbetoog.²⁹ De vrouwelijke socialisten droegen ook hier op een unieke wijze toe bij. Zo ijverden ze ervoor dat de periode van de loopbaanonderbreking zou meetellen bij het berekenen van het ouderdomspensioen van de vrouw en pleitten ze voor een betere familiale vorming voor meisjes.

De vrouwelijke kamerleden participeerden aan en verruimden het normatieve debat over de rol van de vrouw, dat zich ook in de socialistische fractie afspeelde. De socialistische vrouwen droegen aanzienlijk bij tot de behartiging van vrouwenbelangen die gelijkheid nastreefden, maar ook tot de valorisatie van de taak van de moeder. Wel dient erop gewezen te worden dat, hoewel hun invulling van de vrouwenbelangen enigszins uitzonderlijk te noemen was in vergelijking tot de parlementaire activiteit van hun mannelijke collega's, het streven naar gelijkheid in belangrijke mate met de socialistische partij-ideologie strookte. Het werd tevens ondersteund door de socialistische vrouwenbeweging. Dat de vrouwelijke mandatarissen voor hun positie een zekere legitimiteit konden putten uit de partij-ideologie kan, zoals een aantal buitenlandse studies³⁰ concludeerde, bevorderlijk geweest zijn voor hun invulling van het vrouwenbelang.

De christen-democratische fractie

De christen-democratische fractie was vooral – maar niet enkel – actief in het behartigen van vrouwenbelangen die de specifieke rol van de vrouw als moeder en echtgenote bevoordeelden. De meest uitgesproken eis inzake de 'valorisatie van het verschil' betrof de premie voor de moeder aan de haard en de sociaal-pedagogische toelage, met daaraan gekoppeld gezinshulp en een gelijk statuut van de huisvrouw in de sociale zekerheid. Dat werd zowel door mannelijke als door vrouwelijke christen-democraten bepleit. De vrouwelijke mandatarissen droegen

29. Een groot aantal (vooral) mannelijke socialisten ijverde voor een verbetering van de situatie van de weduwen en de oorlogsweduwen. Daarnaast werd er door mannelijke fractieleden gepleit voor een gelijkstelling van buitenshuis werkende vrouwen en huisvrouwen op het vlak van pensioenen en voor het wegwerken van de achterstelling van deeltijds werkende vrouwen inzake werkloosheidsuitkeringen.
30. O.a. TRIMBLE, L., *Who's Represented? Gender and Diversity in the Alberta Legislature* (pp. 257-89) in Tremblay, M. & C. Andrew (eds.), *Women and Political Representation in Canada*, Ottawa: University of Ottawa Press, 2000; SWERS, M., *The Difference Women Make. The Policy Impact of Women in Congress*, Chicago: University of Chicago Press, 2002.

echter op een unieke wijze bij tot het verschilvertoog. Zo deed Rika Steyaert in de jaren zeventig (als enige) het voorstel dat een moeder na een arbeidsonderbreking om voor haar kinderen te zorgen, een beroep zou kunnen doen op werkloosheidssteun.

De christen-democratische mannen en vrouwen waren eveneens de meest actieve pleitbezorgers van hogere lonen voor typisch vrouwelijke beroepen en een voor vrouwen specifiek stelsel van deeltijdse arbeid. Zo zag de christen-democraat Marcel Plasman in de deeltijdse arbeid een prima oplossing, zowel voor de vraag naar arbeid vanuit de bedrijfswereld als voor het vrouwelijke arbeidsaanbod:

“En ce qui concerne l’emploi et le travail, on manifesta la volonté d’utiliser au maximum la main-d’œuvre disponible dans le pays et spécialement la main-d’œuvre féminine. Pourrait-on prévoir pour celle-ci, même dans l’administration, dans la fonction publique que le travail à mi-temps. Ce travail favorise l’épanouissement de la femme tout en lui laissant le temps de vaquer à ses occupations d’épouse et de mère de famille.”³¹

De vrouwelijke fractieleden leverden op dit punt een belangwekkende bijdrage. Ten eerste lieten ze zich kritisch uit over het effect dat deeltijdse arbeid op vrouwen zou hebben op het vlak van hun economische positie. Ten tweede benadrukten ze dat een herverdeling van de betaalde arbeid via deeltijdse arbeid, gepaard diende te gaan met een herverdeling van de gezinsarbeid. Zoals Miet Smet in 1979 in een tussenkomst waarin ze de mogelijkheden voor een harmonieuzer samengaan van arbeid en gezin besprak, stelde:

“Mijnheer Anciaux, ik vernoem hier speciaal niet de part-time arbeid. Ik ben bang voor deze oplossing. Indien zij als basissysteem, naast de full-time arbeid, zou worden ingesteld dan kan ik u een aantal mogelijke gevolgen opsommen. Ten eerste, zullen het, gezien ons systeem, uiteraard de vrouwen zijn die er gebruik zullen van maken omdat zij een gemakkelijke combinatie met hun gezinstak kunnen verwezenlijken. Het gevolg hiervan zal zijn dat de vrouwengroep op de arbeidsmarkt een tweedekeuzegroep blijft. Ten tweede, de verdeling van de gezinslasten – een punt waarachter wij allemaal staan, tenminste als wij de verklaringen hier van onze collega’s mogen geloven – zal niet worden gerealiseerd; vermits de vrouw toch maar part-time werkt zal zij er het gemeenschappelijke bij moeten doen zonder taakverdeling met de man.”³²

De maatregelen, die getroffen werden op het vlak van een betere combinatie van arbeids- en gezinstaken, moesten ook mannen ten goede komen. Via de kritische opstelling ten aanzien van deeltijdse arbeid en het doortrekken van het gelijkheidsdenken naar de private sfeer, verruimden deze christen-democratische vrouwen de visie van hun fractie op wat in het voordeel van vrouwen was. Zo re-

31. *Parlementaire Handelingen Kamer*, 1971-1972, p. 502.

32. *Parlementaire Handelingen Kamer*, B.Z. 1979, p. 1052.

aliseerden ze een belangrijke uitbreiding van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen door de christen-democratische fractie.

De christen-democratische vrouwen waren daarnaast binnen hun fractie de grootste pleitbezorgers van het streven naar gelijkheid inzake sociale zekerheid. Vooral door hen werd tegen de discriminatie van de werkende vrouw in de sociale zekerheid gepleit, meer bepaald inzake de werkloosheidssteun, de kindertoeslagen, de ziekteverzekering voor de huishoudsters van werkende vrouwen en de ouderdomspensioenen. Meer specifiek tegen het feit dat de vrouwelijke werklozen, die tevens gezinshoofd waren, een lagere werkloosheidsvergoeding kregen, werd geprotesteerd door Maria Verlackt-Gevaert, die, om haar argument kracht bij te zetten, haar persoonlijke ervaring aanhaalde:

“Mijnheer de Minister, het is soms goed zichzelf eens in de plaats te stellen van de mensen waar het om gaat. Ik weet bij ervaring wat het betekent als weduwe de zorg te dragen over vier kinderen. Ik kan mij indenken hoe ik me zou gevoelen indien ik arbeidster was en werkloos viel, en bij al hetgeen ik reeds te zorgen en te verwerken heb, er nog de idee bij te dragen dat ik dagelijks met 23 F minder moet doen dan mijn mannelijke collega, alleen omdat ik een vrouw ben!”³³

Enkel de vrouwelijke fractieleden waren voorstanders van de individualisering van de sociale zekerheidsrechten. Verder pleitten ze ervoor dat vrouwen door de sociale zekerheid, in gelijke mate als mannen, als gezinshoofden beschouwd zouden worden zodat ze ook voor hun echtgenoten rechten inzake overlevingspensioenen, gezinspensioenen en ziekte- en invaliditeitsuitkeringen zouden kunnen opbouwen. Naast hun bijdrage tot de valorisatie van de specifieke rol van de vrouw in het gezin verrijkten de christen-democratische vrouwelijke mandatarissen zodoende aanzienlijk het standpunt van hun fractie betreffende de gelijke rechten van vrouwen in de sociale zekerheid.

Net als de socialisten, zette de christen-democratische fractie – zowel de mannelijke als de vrouwelijke leden – zich in voor gelijk loon voor gelijk werk en klaagde ze de hoge werkloosheid onder vrouwen aan. Ook in het streven naar gelijkheid van vrouwen op de arbeidsmarkt namen de vrouwelijke fractieleden een uitzonderlijk standpunt in. Vooral door vrouwelijke kamerleden werd het recht van de vrouw op arbeid en het principe van gelijk loon voor gelijk werk verdedigd. Sommigen formuleerden daarbij erg verregaande voorstellen, zoals Smet die anno 1979 suggereerde om quota voor de arbeidsparticipatie van vrouwen in te stellen zolang de werkloosheid onder vrouwen hoog was. De mentaliteitswijziging die nodig was opdat meisjes een betere technische vorming zouden kunnen genieten, werd in datzelfde jaar besproken door Wivina Demeester-Demeyer.

De vrouwelijke christen-democratische mandatarissen participeerden aan het debat dat in hun fractie gevoerd werd over de verbetering van de situatie van vrou-

33. *Parlementaire Handelingen Kamer*, 1964-1965, 13.1.1965, pp. 9-10.

wen, zowel in de richting van een gelijkschakeling van mannen en vrouwen, als van de realisatie van een vrouwspecifiek en relationeel ideaal. Ze verruimden tevens dat debat door nieuwe inzichten en onderwerpen aan te brengen en zowel het gelijkheidsdenken als het streven naar een valorisatie van het verschil door te trekken naar nieuwe thema's. Vooral het verlenen van meer gewicht aan het streven naar gelijkheid kan als des te uitzonderlijker bestempeld worden, aangezien de dominante ideologie van de christen-democratische partij in deze periode zich eerder in het verschilvertoog situeerde. Net als Swers³⁴ stelden we vast dat ook de vrouwelijke leden van de conservatieve meerderheidspartij standpunten van de vrouwenbeweging verwoordden die tot op zekere hoogte niet strookten met de dominante partij-ideologie. Wel genoten de standpunten van de vrouwelijke mandatarissen, net als bij de socialistische vrouwen, de steun van de vrouwelijke partijafdelingen.

De overige fracties

In de liberale en de communistische fracties vinden we geen soortgelijke bijdrage van de vrouwelijke mandatarissen in het uitbreiden van het fractiestandpunt of het meer gewicht verlenen aan een specifiek standpunt. De inhoud van de interventies van de vrouwelijke liberalen en communisten lag in de lijn van de tussenkomsten van hun mannelijke collega's. Anders was het gesteld in de V.U.- en de F.D.F.-R.W.-fractie.

De V.U.-vertegenwoordigers (mannen en vrouwen) zetten zich inzake de sociale zekerheid sterk in voor een verbetering van het statuut van de huisvrouw via de invoering van de sociaal-pedagogische toelage en een verhoging van het kindergeld. Nelly Vander Eecken-Maes vroeg daarop aansluitend ook een pensioen en een arbeidsongevallenverzekering voor de huisvrouw. Ze liet zich echter als enig V.U.-fractielid kritisch uit over de sociaal-pedagogische toelage en sloot zich aan bij het eerder besproken standpunt van een aantal christen-democratische vrouwen. Ze stelde dat zowel vrouwen als mannen ervan moesten kunnen genieten en dat de toelage gepaard diende te gaan met een herverdeling van de gezinstaken. Vander Eecken-Maes bestreed de redenering dat de buitenshuis werkende moeders verantwoordelijk waren voor "het gebrek aan tederheid" en wees af dat er ten aanzien van vrouwen andere eisen gesteld zouden worden dan ten aanzien van mannen:

"Mijne Heren, deze stelling houdt geen steek! Ik kan het net zo goed omdraaien en zeggen dat de kinderen worden verwaarloosd door de vaders en dat ze de affecties van de vaders missen en dat is doorgaans nog waar ook. De vaders gaan werken uit financiële overwegingen, omdat ze daar op één of ander manier toe gedwongen worden. Geeft de vaders geld genoeg en ze zullen wel thuisblijven en daardoor zullen de problemen zijn opgelost. Dat

34. SWERS, *o.c.*, 2002.

geeft ons misschien een bewijs dat het niet zo simpel is om doen de vrouw terug aan de haard te zetten, de problemen van de ingewikkelde samenleving van vandaag zullen zijn opgelost.”³⁵

De V.U.-leden schaarden zich ook achter het streven naar gelijkheid van man en vrouw op de arbeidsmarkt.³⁶ Daarnaast was een aantal V.U.-mannen ook pleitbezorger voor hogere lonen voor vrouwelijke beroepen, voor het stelsel van deeltijds werk ten voordele van vrouwen en voor de huishoudelijke vorming voor meisjes. Net als inzake de sociaal-pedagogische toelage, uitte Vander Eecken-Maes kritiek op het deeltijds werk voor vrouwen. Zij vroeg zich af of het wel zo gunstig voor vrouwen zou zijn en benadrukte net als de christen-democratische vrouwen het belang van de herverdeling van de huishoudelijke taken, die door een stelsel van deeltijds werk gedwarsboomd zou kunnen worden. Veel sterker dan haar mannelijke collega's ijverde Vander Eecken-Maes voor de gelijke behandeling van vrouwen op de arbeidsmarkt en suggereerde ze maatregelen die de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen moesten vrijwaren.

De F.D.F.-R.W.-fractie sloot zich op het vlak van het ijveren voor een specifieke positie van de vrouw in de sociale zekerheid aan bij de christen-democraten en de V.U.³⁷ Het streven naar gelijkheid in de sociale zekerheid was echter niet volledig afwezig. Het merendeel van de tussenkomsten met het oog op het realiseren van man-vrouwgelijkheid was afkomstig van een vrouwelijk fractielid, met name Lucienne Mathieu-Mohin. Zij betoonde zich bijvoorbeeld als enige een voorstander van een volledige gelijkheid van man en vrouw in de sociale zekerheid en wilde dat vrouwen als gezinshoofd erkend werden inzake kindertoelagen en ouderdomspensioenen. Net als in de C.V.P.-P.S.C.- en de V.U.-fractie stellen we dus vast dat de vrouwelijke mandatarissen een bijdrage tot de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen leverden op het vlak van het versterken van het gelijkheidsstreven.

Dezelfde conclusie gaat op voor de door de F.D.F.-R.W.-fractie behandelde arbeidsbelangen. Zo wilde Mathieu-Mohin, net als een aantal vrouwelijke christen-democraten en Vander Eecken-Maes, dat ook mannen gebruik zouden maken van de mogelijkheden om arbeid en gezin beter te combineren en dat er zodoende een meer evenwichtige verdeling van de gezinstaken gerealiseerd zou worden. Dat ene vrouwelijke kamerlid realiseerde zodoende een belangrijke uitbrei-

35. *Parlementaire Handelingen Kamer*, 1971-1972, p. 1882.

36. Mannelijke en vrouwelijke mandatarissen spraken zich in de onderzochte naoorlogse periode uit voor de toepassing van het principe van gelijk loon voor gelijk werk en klaagden de hoge werkloosheid onder vrouwen aan.

37. Mannelijke en vrouwelijke fractieleden spraken zich uit voor de sociaal-pedagogische toelage in haar meest strikte vorm (namelijk enkel voor de thuisblijvende moeder), voor gezinshulp, voor een werkloosheidsvergoeding voor de moeder wanneer haar opvoedende taak beëindigd was, voor een pensioen voor de huisvrouw en voor het laten meetellen van de periode van loopbaanonderbreking om voor kinderen te zorgen in de pensioenberekening.

ding van de visie van haar fractie op wat inzake arbeidsgelieerde thema's in het voordeel van vrouwen was.

IV. Conclusie

In deze bijdrage stond de relatie tussen descriptieve vertegenwoordigers en substantiële vertegenwoordiging centraal. Meer bepaald werd onderzocht of leden van een groep (vrouwelijke mandatarissen) op een unieke wijze bijdroegen tot de vertegenwoordiging van die groep (behartiging van vrouwenbelangen). De centrale vraagstelling van deze bijdrage luidde: Dragen vrouwelijke vertegenwoordigers op een unieke wijze bij tot de constructie van de vertegenwoordigde vrouw? Deze vraagstelling stamt uit de koppeling van twee theoretische inzichten, meer bepaald de stelling dat de vertegenwoordiger de vertegenwoordigde construeert tijdens het vertegenwoordigingsproces en de these dat vrouwelijke vertegenwoordigers, gezien hun levenservaring, over een uniek potentieel beschikken om de vrouwelijke burger te vertegenwoordigen.

In een eerste fase brachten we een overzicht van de constructies van de vrouwelijke burger tot stand via een inhoudsanalyse van de tussenkomsten ten voordele van vrouwen tijdens de begrotingsdebatten in de Kamer (1900-1979). Hierbij onderscheidde we enerzijds een constructie van de vrouwelijke burger als een autonoom en gelijk individu en anderzijds een constructie van de vrouw als een relationeel persoon met een vrouwspecifieke taak. In een tweede demarche bespraken we de momenten waarop de vrouwelijke mandatarissen afweken van het dominante discours terzake binnen hun fractie. We stelden vast dat de vrouwelijke vertegenwoordigers in bepaalde situaties en met betrekking tot bepaalde thema's de dominante visie op 'wat in het voordeel van vrouwen was' wel degelijk aanvulden. Ze droegen zowel bij tot de constructie van de vrouw als een relationeel persoon met een specifieke positie in het gezin, de arbeidsmarkt en de samenleving als tot de constructie van de vrouw als een individu met gelijke rechten. Ze verruimden de constructies van de vrouwelijke burger met nieuwe thema's en gaven vooral meer gewicht aan de egalitaire en individuele invulling van het ideaal van de vrouw.

De vrouwelijke kamerleden, betrokken in het onderzoek, getuigden dus inderdaad te beschikken over een specifiek potentieel om hun sekse te vertegenwoordigen. Dat potentieel zou, aldus eerder besproken auteurs, voortvloeien uit een gedeelde vrouwelijke levenservaring of uit een uitgebreidere kennis terzake gegenereerd door een proces van identificatie en socialisatie. Op basis van het hier gevoerde onderzoek kunnen we echter geen uitsluitsel geven over de 'bron' van dat potentieel. We stelden vast dat de levenservaring door de vrouwelijke vertegenwoordigers zelden expliciet aangewend werd om een eis of een argument kracht bij te zetten. Dat sluit echter geenszins uit dat de vrouwelijke mandataris-

sen zich baseerden op de eigen levenservaring en de kennis over de situatie van andere vrouwen tijdens de behartiging van vrouwenbelangen. Gezien de banden die het merendeel van de vrouwelijke mandatarissen met de (politieke) vrouwenbeweging onderhield, is het waarschijnlijk dat zij zeer goed geïnformeerd waren over vrouwentema's.

Dat vrouwelijke mandatarissen (al dan niet op basis van hun levenservaring of van specifieke informatiebronnen en expertise) de constructies van de vrouwelijke burger aanvulden, is een relevante vaststelling. Deze 'mentale' constructies van de vrouwelijke burger zijn immers niet 'vrijblijvend'. Het politieke denken over de vrouw en haar rol en plaats in de samenleving resulteert mogelijk in wetgeving die de werkelijke modaliteiten van de vrouw in onze samenleving bepaalt.

SUMMARY

In the Interest of Women. Representatives (m/f) constructing the Represented (f)

This contribution tests the hypotheses that women MPs have a specific potential to 'construct' the represented female citizen. This stems from the combination of two theoretical propositions: the thesis that representatives 'create' the represented in the course of the representational process and the statement that women MPs might contribute in a unique way to the substantive representation of women due to a 'shared' life experience. A detailed reading of the interventions of women and men MPs in favour of women over eighty years of budget debates in the Belgian Lower House (1900-1979), learns that women MPs indeed did broaden the construction of the represented women. Independently from the dominant vision within the parliament or their parliamentary party, they contributed to the construction of the female citizen as mother and wife, with a female specific role in society, and in particular to the construction of women as individuals with equal rights.

Bijlage 1. **Vrouwelijke mandatarissen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (1929-1979)**

	Christen-democratische fractie	Socialistische fractie	Communistische fractie	Liberale fractie	V.U.	F.D.F.-R.W.-fractie
1929-36		Dejardin	Degeer-Adère			
1936-46		Dejardin Blume-Grégoire	Degeer-Adère			
1946-49	De Riemaecker-Legot	Fontaine-Borguet Blume-Grégoire	Grégoire-Cloes			
1949-50	Van Daele-Huys De Riemaecker-Legot	Fontaine-Borguet Blume-Grégoire Groesser-Schroyens	Raskin-Desonnay			
1950-54	Van Daele-Huys De Riemaecker-Legot Craeybeckx-Ory Fontaine-Van Hoof De Moor-Van Sina	Fontaine-Borguet Copée-Gerbinet Blume-Grégoire (onafhankelijk vanaf 1951) Groesser-Schroyens				
1954-58	Van Daele-Huys De Riemaecker-Legot Craeybeckx-Ory Fontaine-Van Hoof Gabriëlle De Moor-Van Sina	Fontaine-Borguet Copée-Gerbinet Lambert Groesser-Schroyens Vanderveken-Van de Plas				
1958-61	Van Daele-Huys De Riemaecker-Legot Craeybeckx-Ory De Moor-Van Sina	Fontaine-Borguet Copée-Gerbinet Lambert Dampremy-Prince Groesser-Schroyens Vanderveken-Van de Plas				
1961-65	Van Daele-Huys De Riemaecker-Legot Craeybeckx-Ory Devos Verlackt-Gevaert	Fontaine-Borguet Copée-Gerbinet Lambert Dampremy-Prince Groesser-Schroyens Vanderveken-Van de Plas				

	Christen-democratische fractie	Socialistische fractie	Communistische fractie	Liberale fractie	V.U.	F.D.F.-R.W.-fractie
1965-68	De Riemaecker-Legot Craeybeckx-Ory Devos Verlackt-Gevaert	Copée-Gerbinet Groesser-Schroyens Vanderveken-Van de Plas		Mabille-Leblanc		
1968-71	De Riemaecker-Legot Craeybeckx-Ory Devos Verlackt-Gevaert	Copée-Gerbinet Groesser-Schroyens		Mabille-Leblanc Duclos		
1971-74	Craeybeckx-Ory Devos Verlackt-Gevaert	Copée-Gerbinet	Dinant	Duclos	Vander Eecken-Maes	
1974-77	Craeybeckx-Ory Devos Verlackt-Gevaert De Meester-De Meyer Diens Janssen-Peeraer Steyaert Ryckmans-Corin	Pétry Huybrechts-Adriaensens Brenz	Dinant	D'Haeseleer	Martens-De Kegel Vander Eecken-Maes	Spaak Mathieu-Mohin
1977-78	Devos De Meester-De Meyer De Paepe-De Weweire Demeulenaere-Dewilde Diens Steyaert Boeraeve-Derycke Vandenbussche-Tyberghien	Detiège Huybrechts-Adriaensens Brenz		D'Haeseleer	Vander Eecken-Maes	Spaak Banneux
1978-81	Devos De Meester-De Meyer De Paepe-De Weweire Demeulenaere-Dewilde Diens Smet Steyaert (tot 1987) Ryckmans-Corin Vandenbussche-Tyberghien	Detiège Huybrechts-Adriaensens Brenz	Dinant	Duclos		Spaak Banneux

Vertegenwoordigers (m/v) en de constructie van de vertegenwoordigde (v)

L'institutionnalisation de l'évaluation des politiques publiques en Belgique: entre balbutiements et incantations

Steve JACOB

Professeur au département de science politique à l'Université de Laval, Québec

I. Introduction

Depuis un certain nombre d'années, la pratique évaluative se développe dans la plupart des démocraties occidentales. Cette évolution n'aboutit cependant pas à une institutionnalisation uniforme de cet instrument de pilotage de l'action publique tant en termes d'intensité du recours à l'évaluation qu'en matière de dispositifs institutionnels érigés. A cet égard, et sur la base de la situation observée, la Belgique semble accuser un retard certain en la matière. Cette impression est confirmée par les comparaisons internationales.

Cet article se penche sur cette situation et présente les dispositifs institutionnels au niveau fédéral. Il en ressort que le besoin de transparence de la population à l'égard de la gestion publique prend rarement la forme d'une évaluation et que le recours à cette pratique demeure exceptionnel malgré le fait que la rhétorique politique mobilise souvent le concept. Pour expliquer ce développement tardif en Belgique, nous nous concentrons sur trois caractéristiques du système politico-administratif belge: la domination de la partitocratie, la faiblesse du parlement vis-à-vis de l'exécutif et la fragmentation et la faible autonomie de l'administration.

Le champ d'observation de cette étude se compose essentiellement des expériences initiées au sein de l'administration fédérale. Nous ne nous attarderons pas sur la dynamique fédéraliste dans le processus d'institutionnalisation de l'évaluation des politiques publiques qui mériterait une étude à part entière. Signalons tout de même que tant en Flandre qu'en Région de Bruxelles-Capitale, les évaluations sont commanditées de manière peu systématique et en dehors de tout dispositif institutionnel encadrant cette pratique,¹ alors qu'il existe une différence notable

1. VAN AEKEN, K., S. JACOB & F. VARONE, *Beleidsvaluatie: een sturingsinstrument voor het overheidshandelen*, *Vlaams Tijdschrift voor Overheidsmanagement*, 2003, pp. 29-37.

en Wallonie, où se développent des entreprises originales.² Cette région consacre beaucoup d'énergie à la construction d'un cadre méthodologique et institutionnel. L'obligation d'évaluation liée à l'octroi de fonds européens explique en grande partie cette situation. En effet, certaines sous-régions wallonnes, devant faire face à la reconversion d'un tissu économique déliquescents, bénéficient des fonds dits « Objectif 1 ». C'est par ce biais que les autorités politico-administratives découvrent les avantages et inconvénients engendrés par l'évaluation des politiques. L'exercice ne semble pas avoir été trop « douloureux », étant donné que le principe de l'évaluation est généralisé dans le programme pluriannuel wallon (Contrat d'avenir pour la Wallonie) et que des structures organisationnelles sont mises sur pied pour en assurer la réalisation (Direction des programmes européens du ministère de la Région wallonne, Institut wallon de l'évaluation, de la prospective et de la statistique). La Belgique se trouve donc dans une situation inédite où, à moins d'un changement radical de la pratique actuelle, le développement de l'évaluation des politiques publiques au niveau fédéral sera influencé par les possibilités de valorisation et d'essaimage des expériences étrangères et/ou régionales.

II. L'institutionnalisation de l'évaluation: précisions terminologiques

L'évaluation des politiques publiques est traditionnellement présentée comme la dernière étape qui clôturera le cycle d'une politique ou comme la phase qui impulse une nouvelle dynamique pour l'inscription à l'agenda, la formulation et la mise en œuvre des programmes publics. D'un point de vue pratique, l'évaluation permet un suivi matériel des politiques et une maîtrise de leurs effets. D'un point de vue symbolique, elle vise à donner au citoyen l'image d'une administration dont l'action est guidée par la rationalité et à accroître la motivation des fonctionnaires en les incitant à mieux apprécier les résultats de leur travail pour les usagers.³

C'est traditionnellement à l'administration que revient le soin de mettre en œuvre les politiques publiques. A cette occasion, il arrive qu'un décalage se produise entre la programmation législative et la réalité de l'exécution. L'évaluation cherche à identifier ces éventuels décalages, à les expliquer et à proposer des mesures pour pallier les déficits de mise en œuvre ou les lacunes dans la conception même de la politique publique.⁴

2. AGARKOW, J.-M. & L. VANDENDORPE, L'évaluation des politiques publiques en Wallonie (pp. 83-95) in P. Destatte (dir.), *Evaluation, prospective et développement régional*, Charleroi: Institut Jules Destrée, 2001.

3. PERRET, B., *L'évaluation des politiques publiques*, Paris: La Découverte, 2001.

4. JACOB, S. & F. VARONE, L'évaluation des politiques publiques en Belgique: état des lieux au niveau fédéral, *Administration publique. Revue du droit public et des sciences administratives*, 2001, pp. 119-29.

En un mot, évaluer une politique publique consiste à en mesurer les effets propres et, en fonction de critères bien définis (ex. pertinence, efficacité, efficience, économie), à porter un jugement de valeur sur ces effets, qu'ils soient voulus ou pervers, directs ou indirects, induits à court ou à long terme, etc.⁵

L'intégration de l'évaluation au cœur du paysage politique témoigne du fait que l'élection n'est plus le seul moment de la vie démocratique mais que les décideurs acceptent de se soumettre à un « contrôle » permanent. Toutefois, et parce que l'évaluation est productrice de savoirs, cette évolution est également encouragée par un souci d'amélioration de la conduite de l'action publique. Comme le suggère Mancur Olson, « celui qui élabore une politique et qui est sans information sur les conséquences quantitatives de cette politique est dans la position d'un homme d'affaires qui ne connaîtrait pas la valeur de ses ventes ».⁶

Dans cette perspective, l'analyse des politiques publiques qui s'intéresse à l'activité de l'État s'apparente à de la « prescription ». L'« analyse de la politique » (« *policy analysis* ») débouche sur une « analyse pour le politique ».⁷ Dans ce cas, l'évaluation accroît les ressources cognitives des décideurs. Étant donné que les problèmes de société sont extrêmement complexes et que l'évaluateur ne doit pas baser son appréciation sur son propre jugement de valeur mais sur les données récoltées, le recours à l'évaluation encourage une objectivation scientifique du politique.⁸ Il est possible d'imputer à l'évaluation une pluralité de finalités, qui peuvent avoir une importance différente suivant les cas mais qui ne sont nullement incompatibles (ex. imputabilité, apprentissage, gestionnaire et décisionnelle).⁹

Cet article analyse cet objet sous le prisme de son *institutionnalisation*. Depuis la résurgence des théories (néo-) institutionnalistes, le concept d'institution est à la mode et employé dans de multiples acceptions.¹⁰ Tel que nous le comprenons ici, le terme « institution » représente une règle ou une organisation qui offre aux acteurs un cadre assurant une certaine prévisibilité de leur comportement réciproque et, par conséquent, du résultat de l'action collective. L'institutionnalisa-

5. JACOB, S. & F. VARONE, *Évaluer l'action publique: état des lieux et perspectives en Belgique*, Gand: Academia Press, 2003, p. 11.

6. OLSON, M., *The Plan and Purpose of a Social Report*, *The Public Interest*, 1969. Texte cité par DURAN, P., *Le savant et la politique: pour une approche raisonnée de l'analyse des politiques publiques*, *L'année sociologique*, 1990, vol. 40, p. 236.

7. DURAN, P., *o.c.*, p. 228.

8. FONTAINE, J., *Évaluation des politiques publiques et sciences sociales utiles. Raisons des décideurs, offres d'expertise et usages sociaux dans quelques pratiques régionales*, *Politix*, 1996, p. 60.

9. LECA, J., *L'évaluation comme intervention: sciences sociales et pratiques administratives et politiques*, p. 216 in Finger, M. & B. Ruchat, *Pour une nouvelle approche du management public*, Paris: Seli Arslan, 1997.

10. CLEMENS, E. & J. COOK, *Politics and Institutionalism: Explaining Durability and Change*, *Annual Review of Sociology*, vol. 25, 1999, pp. 441-66; SELZNICK, P., *Institutionalism 'Old' and 'New'*, *Administrative Science Quarterly*, vol. 41, 1996, pp. 270-7.

tion de l'évaluation correspond donc à une « routinisation »¹¹ du recours à l'évaluation et peut dès lors être mesurée à l'aune de sa pratique effective au sein des instances politico-administratives.

Les dispositifs institutionnels d'évaluation des politiques publiques constituent le point de départ de notre analyse. Un dispositif institutionnel se compose d'organisations et de règles qui contribuent au développement et à la pérennité de la pratique évaluative dans un espace donné. Il se compose de règles (ex. clauses évaluatives), d'organisations (ex. comité d'évaluation) et d'acteurs ou de groupes d'acteurs c'est-à-dire d'une communauté épistémique¹² (ex. société nationale d'évaluation).

L'institutionnalisation est donc le processus par lequel les dispositifs institutionnels sont créés, modifiés voire supprimés. Concrètement, il est possible d'attribuer des ambitions multiples à ce processus (ex. l'approche fonctionnaliste met l'accent sur la réalisation d'évaluations). Selon nous, le processus d'institutionnalisation concourt essentiellement à l'instauration d'une certaine prévisibilité lors de la mise en œuvre des politiques.

III. Les perceptions antagonistes de la pratique évaluative

Une assertion, fréquemment avancée par nombre de chercheurs et d'acteurs politico-administratifs, soutient qu'en Belgique, l'évaluation des politiques publiques « reste rare et surtout peu méthodique et dispersée, sans doute en raison d'une insuffisante prise de conscience de son utilité ».¹³ La Belgique est donc régulièrement présentée comme retardataire malgré quelques entreprises récentes telles que le rôle joué par la Cour des comptes dans le secrétariat de la Société européenne d'évaluation,¹⁴ l'organisation de réflexions scientifiques lors de colloques, de journées d'études¹⁵ ou de projets de recherches financés par les autorités publiques.¹⁶

11. MONNIER, E., *Évaluations de l'action des pouvoirs publics*, Paris: Economica, 1992, p. 68.
12. HAAS, P., Introduction: epistemic communities and international policy coordination, *International organization*, vol. 46, 1992, pp. 1-35.
13. « Introduction », *Pyramides*, Bruxelles: ULB, 2000, p. 15.
14. <http://www.europeanevaluation.org/>
15. de VISSCHER, C. & F. VARONE (eds.), *Évaluer les politiques publiques: regards croisés sur la Belgique*, Louvain-la-Neuve: Academia Bruylant, 2001.
16. Notre recherche a été financée par les Services fédéraux des affaires scientifiques, techniques et culturelles (SSTC) et par le Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale (MRBC – *Prospective research for Brussels*). Que ces institutions soient ici remerciées de leur soutien.

La mesure des degrés d'institutionnalisation et de maturité a fait récemment l'objet de conceptualisations¹⁷ qui permettent de comparer les situations et de dresser un état des lieux international du développement de cette pratique comme l'atteste la figure suivante.

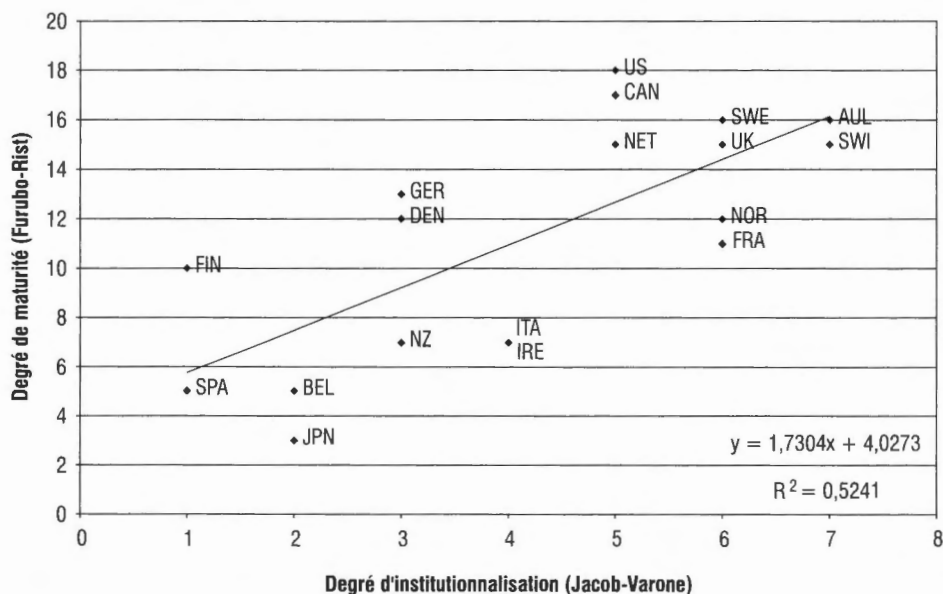

Figure 1. Etat des lieux international de l'évaluation des politiques publiques.

En observant cette figure, trois catégories de pays se distinguent aisément. Les pays pionniers ont un degré d'institutionnalisation élevé et présentent, conjointement, un degré de maturité important (Australie, Canada, États-unis, France, Norvège, Pays-Bas, Royaume-Uni, Suède, Suisse). Le groupe de pays intermédiaires se caractérise quant à lui par une certaine maturité de la pratique, sans pour autant que celle-ci ne repose formellement sur une institutionnalisation élevée (Allemagne, Danemark). A l'autre extrême se situent les pays retardataires qui affichent une pratique évaluative peu développée de même qu'un faible degré d'institutionnalisation (Belgique, Espagne, Finlande, Japon, Nouvelle-Zélande, Italie, Irlande).

17. Pour une présentation de l'indice de maturité voir FURUBO, J.-E., R. RIST & R. SANDAHL (eds.), *International Atlas of Evaluation*, New Brunswick & London: Transaction Publishers, 2002. Pour une présentation de l'indice d'institutionnalisation voir VARONE, F. & S. JACOB, *Institutionnalisation de l'évaluation et Nouvelle Gestion Publique: un état des lieux comparatif*, *Revue internationale de politique comparée*, vol. 11, 2004, pp. 274-83.

Ce classement se fonde sur une comparaison d'éléments objectifs que nous récapitulons dans le tableau 1 afin d'illustrer la situation belge. Ces critères peuvent être répartis en deux catégories. La première regroupe les instances d'évaluation formelles qui existent au sein de l'administration (ex. centre de compétences en évaluation) ou auprès du Parlement (ex. Commission parlementaire permanente d'évaluation, Cour des comptes). En plus de ces instances politico-administratives, la mesure des degrés d'institutionnalisation et de maturité prend en compte les facteurs qui favorisent la réalisation d'évaluations de qualité ainsi que de leur utilisation par les décideurs publics. Dans ce cas, il s'agit essentiellement de l'activité des sociétés nationales qui encouragent l'essor d'un réseau professionnel grâce à la diffusion de connaissances théoriques et méthodologiques dans des revues spécialisées ou dans la formulation de normes de qualité.

Tableau 1. Les caractéristiques de l'évaluation en Belgique.

	Institutionnalisation	Maturité de la pratique ¹⁸
Instances d'évaluation	Instances d'évaluation auprès de l'Exécutif	0/2 Degré d'institutionnalisation – Gouvernement
	Instances d'évaluation auprès du Parlement	0/2 Degré d'institutionnalisation – Parlement
	Pratique de l'évaluation au sein de la Cour des comptes	2/2 Pratique de l'évaluation au sein de la Cour des comptes
		L'évaluation est répandue dans de nombreux secteurs de politiques publiques
Règles Forum Pratiques	Société nationale d'évaluation	0/1 Soutien d'évaluateurs (nationaux) pluridisciplinaires
	Revue scientifique	0/1 Organisation professionnelle
	Standards de qualité	0/1 Discours national concernant l'évaluation
		Pluralisme des évaluations ou des évaluateurs au sein d'un secteur de politiques publiques
		Prise en compte par l'évaluation des effets et de la mise en œuvre des politiques publiques
Total	2/9	5/18

Cette perspective comparée semble confirmer le point de vue général d'un retard belge en matière d'évaluation. Pour le vérifier, en nous basant sur une apprécia-

18. La Belgique ne fait pas partie des pays mentionnés dans l'*International Atlas of Evaluation*. Toutefois, afin de permettre une comparaison internationale qui englobe ce pays, nous avons codé les critères détaillés dans cet ouvrage.

tion objective, c'est-à-dire sur des situations concrètes d'évaluation, nous avons réalisé une enquête écrite auprès des organismes publics au niveau fédéral, afin de dresser un état des lieux de l'évaluation des politiques publiques qui se base sur les avis exprimés par les personnes et les institutions directement impliquées.¹⁹ Contrairement au « on-dit » largement répandu et à la mise en perspective internationale, la majorité des répondants (56%) affirme réaliser occasionnellement des évaluations. Plus des deux tiers des évaluations réalisées résultent d'une initiative interne aux organismes publics. Elles sont conduites par un évaluateur issu de l'organisation en charge de la politique publique évaluée.

Il semble donc que la pratique évaluative se développe en l'absence d'une institutionnalisation observable. Apparemment, ces éléments contredisent les résultats présentés, pour ce pays, dans l'état des lieux international. Nous reviendrons ultérieurement sur cette situation qui, à ce stade, apparaît comme un paradoxe. Pour affiner notre point de vue il est donc nécessaire de présenter plus en détail les dispositifs institutionnels fédéraux.

IV. L'institutionnalisation balbutiante d'une pratique innovante

Dans les pages suivantes nous récapitulons les principaux éléments concourant à l'institutionnalisation de l'évaluation en mettant en avant les dispositifs pérennes sans recenser l'ensemble des initiatives ponctuelles.

Le portrait de la situation fédérale se précise dès lors que nous nous attardons sur l'ancrage institutionnel. En opérant une distinction qui tient compte essentiellement des acteurs à l'initiative de la démarche et des finalités assignées aux évaluations, il est possible d'identifier trois modalités d'institutionnalisation. La première est d'initiative parlementaire et est à l'œuvre dans une perspective d'apaisement des craintes dues à certaines entreprises parlementaires, la seconde est d'initiative administrative et s'inscrit dans une perspective d'accompagnement de la mise en œuvre, la dernière est réalisée par des institutions traditionnelles (ex. Cour des comptes, Bureau fédéral du Plan) dans une perspective de contrôle ou d'études prospectives.

Le premier type est de nature *parlementaire*. Dans ce cas, lorsque le parlement adopte une loi, il y insère une clause évaluative, c'est-à-dire une disposition qui édicte une obligation d'évaluation de l'application de la loi. Ceci permet, dans certains cas, de dépassionner un débat tendu en offrant à ceux qui ne sont pas to-

19. Les résultats de cette enquête réalisée auprès de 174 personnes (ex. secrétaires et directeurs généraux des administrations fédérales, chefs de cabinet, présidents de parti et de syndicats, etc.) sont publiés dans JACOB, S. & F. VARONE, L'évaluation des politiques publiques en Belgique: état des lieux au niveau fédéral, *Administration publique. Revue du droit public et des sciences administratives*, Bruxelles, Bruylant, 2001, pp. 119-29.

talement en accord avec le texte de bénéficiaire d'une sorte de garantie leur permettant un retour en arrière en cas de problème avec la mise en œuvre de la nouvelle politique. C'est par exemple le cas de l'évaluation de la loi relative à la dépenalisation partielle de l'avortement. Sans retracer l'historique de l'adoption de cette loi, rappelons simplement les velléités des partis sociaux-chrétiens à l'encontre de l'interruption volontaire de grossesse.²⁰ Ainsi, pour des raisons essentiellement politiques,²¹ le Parlement a concomitamment adopté une loi qui institue une Commission d'évaluation de la loi du 3 avril 1990. Elle précise dans son article premier que « la Commission établit à l'attention du Parlement, pour le 31 août 1992, et par la suite tous les deux ans un rapport statistique (...), un rapport détaillant et évaluant l'application et l'évolution de l'application de la loi [et] le cas échéant, des recommandations en vue d'une initiative législative éventuelle et/ou d'autres mesures susceptibles de réduire le nombre d'interruptions de grossesse et à améliorer la guidance et l'accueil des femmes en état de détresse ».²²

C'est donc dans une perspective d'apaisement qu'est introduite une clause évaluative permettant de contrôler la pratique et de s'assurer que les interruptions volontaires de grossesse ne se multiplient pas dans une proportion intolérable. Dans les faits, le travail effectué par la Commission nationale d'évaluation est décevant et répond faiblement aux attentes parlementaires qui souhaitent bénéficier d'informations objectives afin de mener des campagnes de prévention ciblées et de venir en aide le plus adéquatement possible aux femmes qui ne souhaitent pas garder leur enfant. Toutefois, au fil du temps, cette question ne constitue plus un enjeu politique mobilisateur ainsi, indépendamment des critiques parlementaires répétées, les « évaluations » réalisées par cette commission demeurent des inventaires statistiques.

Paradoxalement, conscients des limites que nous venons d'énoncer, lors des débats relatifs à la question de l'euthanasie, les parlementaires mettent en place exactement la même procédure d'évaluation. Ainsi, la Commission fédérale de contrôle et d'évaluation de la loi dépenalisant sous condition l'euthanasie est érigée le 25 septembre 2002.

Le deuxième type de dispositif institutionnel est de *nature administrative*. Dans ce cas, les évaluations sont réalisées, parfois de propre initiative, par et/ou pour améliorer la gestion des services chargés de la mise en œuvre de la politique. C'est par exemple le cas du service interne au sein du ministère de la Coopération au développement et de l'exercice entrepris par le secrétaire général du ministère de l'Emploi.

20. MABILLE, X., Le débat politique d'avril 1990 sur la sanction et la promulgation de la loi, *Courrier hebdomadaire*, n° 1275, Bruxelles: CRISP, 1990.

21. SWENNEN, B., L'évaluation de la politique d'interruption volontaire de grossesse, p. 103 in C. de VISSCHER & F. VARONE (eds), *o.c.*

22. Loi du 3 avril 1990 relative à l'interruption de grossesse modifiant les articles 348, 350, 351 et 352 du Code pénal et abrogeant l'article 353 du même Code, *Moniteur belge*, 5 avril 1990.

La loi relative à la coopération internationale belge²³ contient une clause d'évaluation qui prévoit que le ministre transmet annuellement à la Chambre des représentants et au Sénat un rapport d'évaluation qui vise à déterminer l'efficacité, l'efficacités, la durabilité et l'impact des aides octroyées conformément aux objectifs de la coopération internationale belge et aux critères de pertinence en vue d'un développement durable. Pour répondre à cette exigence réglementaire, un service spécialement chargé des questions d'évaluation est institué au sein de la Direction générale de la coopération internationale (DGCI). Le législateur souhaitant que ce service bénéficie d'une indépendance d'action suggère la nomination d'un directeur pour un mandat temporaire. Concrètement, ce service est chargé de centraliser les demandes internes et de veiller au suivi des évaluations commandées en externe.

Dans le cas de la politique de l'emploi commanditée annuellement (1995-2002) par le Secrétaire général du ministère fédéral de l'Emploi et du Travail, nous sommes confronté à une auto-évaluation où le responsable de l'administration charge son ministère d'évaluer la politique qu'il met en œuvre afin d'en tirer des leçons lui permettant, éventuellement, de réorienter l'action des services dont il a la charge. Cette initiative est originale dans le paysage administratif d'autant plus que, généralement, ni les décideurs politiques ni les bénéficiaires des politiques ne sont associés à cette démarche. Il y a une très forte détermination à s'affranchir du pouvoir politique et plus particulièrement du cabinet du ministre de l'Emploi et du Travail dont l'intervention dans le processus est considérée comme une ingérence qui risque d'engendrer une censure.

Comme en témoigne Michel Jadot, Secrétaire général du ministère de l'Emploi et du Travail, le rapport d'évaluation de 1995 « *faisait quelque peu figure de pionnier. Les spécialistes reconnaissent qu'il y avait en matière d'évaluation des lacunes fondamentales, les autorités politiques s'inquiétaient, sans trop oser le dire, de cette prétention de l'administration d'exprimer une opinion sur les politiques menées et les médias se réjouissaient d'obtenir enfin un éclairage qui n'allait pas dans le sens d'un encensement des décisions gouvernementales* ». ²⁴ Au moment de cette première publication, le rapport est présenté au Collège des secrétaires généraux où il suscite peu d'émulation. Il n'y a pas de volonté d'organiser une grande évaluation interministérielle qui impose de bénéficier d'un « chef d'orchestre exceptionnel » pour coordonner l'ensemble, d'autant plus que la majorité des secrétaires généraux estiment qu'il ne leur est pas possible d'envisager l'exercice au sein de leur département.

En conclusion, et contrairement à ce que nous retrouvons dans plusieurs pays (ex. France, Suisse, Pays-Bas, etc.), mentionnons le fait qu'en Belgique il n'y a pas eu de tentative d'institutionnalisation transversale au niveau de l'exécutif. L'implica-

23. Loi du 25 mai 1999 relative à la coopération internationale belge, *Moniteur belge*, 1er juillet 1999.

24. JADOT, M., *L'évaluation administrative de la politique fédérale de l'emploi*, p. 87 in C. de VISSCHER & F. VARONE, *o.c.*

tion des administrations belges est moindre en comparaison avec ce que nous observons dans d'autres pays. En conséquence, lorsque le gouvernement souhaite obtenir une évaluation dans un domaine précis, il s'adresse directement soit à un centre de recherche qui lui est familier (le plus souvent en recourant à un appel d'offres en procédure négociée) soit au Bureau fédéral du Plan.

La dernière modalité d'institutionnalisation de l'évaluation que nous avons observée est structurée autour d'*organisations de conseil et/ou de contrôle* traditionnelles bénéficiant d'une certaine assise et légitimité qui, peu à peu, étendent leur mission aux pratiques évaluatives.

Le premier de ces organismes est le Bureau fédéral du Plan, organisme d'intérêt public, chargé d'analyser et de prévoir l'évolution socio-économique ainsi que les facteurs qui déterminent cette variation, et d'évaluer les conséquences des choix de politiques économiques et sociales en vue d'en améliorer la rationalité, l'efficacité et la transparence. Placé sous l'autorité du Premier ministre et du ministre de l'Économie, il reçoit du Conseil des ministres les directives orientant ses activités et « à la demande des Chambres législatives, du Conseil central de l'économie ou du Conseil national du travail, il peut procéder à toute autre forme d'évaluation des politiques économiques, sociales et écologiques arrêtées par l'autorité fédérale ».²⁵

C'est dans le cadre de ses missions que le Bureau fédéral du Plan accomplit ponctuellement des missions évaluatives. A titre d'exemple, mentionnons le cas de l'évaluation de la simplification des charges administratives pesant sur les entreprises pour laquelle le Gouvernement « arc-en-ciel » s'est engagé à une réduction de 25% au cours de la législature précédente,²⁶ de l'analyse des répercussions micro-économiques de certains programmes pour l'emploi²⁷ ou les réflexions relatives à l'évaluation des politiques de développement durable.²⁸

La seconde organisation que nous retrouvons dans cette catégorie est la Cour des comptes. A l'instar d'autres organisations très anciennes, les Cours des comptes européennes voient leurs rôles et missions évoluer. Certaines s'engagent alors clairement dans une démarche où l'évaluation est au cœur de leur travail (ex. Pays-Bas et Suisse) tandis que d'autres, soucieuses de préserver l'image de rigueur et de respectabilité que leur procurent les missions de contrôle (régularité, conformité, légalité) des deniers publics, tentent d'accommoder leur travail avec

25. Loi du 21 décembre 1994 portant des dispositions sociales et diverses, *Moniteur belge*, 23 décembre 1994. Cette loi redéfinit les compétences du Bureau du Plan créé par la loi du 15 juillet 1970 portant organisation de la planification et de la décentralisation économique.
26. KEGELS, C., La simplification des procédures administratives pesant sur les entreprises, *Working paper*, n° 04-00, Bruxelles, 2000.
27. LOPEZ-NOVELLA, M., Effets de certains subsides temporaires à l'embauche: une analyse micro-économique des plans plus et du plan avantage à l'embauche, *Working paper*, n° 16-03, Bruxelles, 2003.
28. DRESSELAERS, P., Beleidsevaluatie voor een duurzame ontwikkeling, *Working paper*, n° 6-04, Bruxelles, 2004.

quelques aspects empruntés à l'évaluation des politiques publiques (ex. France et Belgique).

Originellement chargée du contrôle des administrations publiques, la Cour des comptes de Belgique voit, au fil du temps, ses compétences et missions évoluer.²⁹ La dernière réforme en la matière lui octroie une nouvelle compétence qui étend le champ des contrôles. En effet, la loi du 10 mars 1998³⁰ confie à la Cour des comptes le contrôle du « bon emploi des deniers publics ». ³¹ Malgré ce changement législatif, les membres de la Cour évitent de qualifier les travaux qui s'inscrivent dans le cadre de cette loi d'évaluations préférant recourir aux termes d'audit, de contrôle, d'enquête ou d'analyse. Cette organisation hésite donc à s'engager de manière claire et déterminée dans la nouvelle voie qui lui est proposée. Elle tente d'adapter l'instrument évaluatif aux missions traditionnelles qu'elle exerce depuis des décennies. Les critères retenus par la Cour des comptes pour l'exécution de ces nouveaux « audits », comme elle les appelle, sont ceux de l'économie, de l'efficacité et de l'efficience.

Jusqu'à présent, la mise en œuvre de cette loi demeure embryonnaire. Les évaluations réalisées concernent principalement des politiques secondaires.³² Il faudra voir dans le futur quelles seront les orientations prises lorsque la Cour aura dépassé le stade de l'apprentissage et qu'elle se sera familiarisée entièrement avec cette nouvelle compétence. La question primordiale sera de voir si la Cour parvient à se désinhiber de la crainte de contrôler l'activité parlementaire et l'opportunité des politiques qui constitue l'élément le plus sensible d'une évaluation.³³ Toutefois sur la base de l'exemple britannique, il nous semble, que la Cour des comptes ferait l'objet de critiques si elle s'aventurait sur cette voie. En effet, au début des années quatre-vingt-dix, les rapports du « *National Audit Office* » (NAO) contenaient de sévères critiques à l'encontre de la politique gouvernementale. Les ministres se sont

29. En ce qui concerne le rôle joué par la Cour des comptes en matière de contrôle de gestion, voir BUYSE, F., *L'évaluation des politiques publiques: approches théoriques et expérimentations par la Cour des comptes en Belgique*, Mémoire de licence, UCL, 1997.

30. TROSCH, A., *L'évaluation des politiques publiques en Belgique* (pp. 43-54) in C. de VISSCHER & F. VARONE, *o.c.*

31. DUMAZY, W. & A. TROSCH, *La nouvelle compétence de la Cour des comptes en matière de bon usage des deniers publics*, *Pyramides*, 2000, pp. 41-2.

32. Par exemple, les thèmes retenus par la Cour des comptes portent sur « les accises sur les huiles minérales – une radiographie du contrôle », « l'octroi du minimum des moyens d'existence » ou « l'aide aux victimes d'actes intentionnels de violence ».

33. Sur ce point, l'exemple français des Chambres régionales des comptes est éclairant. Celles-ci se heurtent aux intérêts des acteurs politiques qui dénoncent « un possible gouvernement local des juges et le risque d'un égarement vers le contrôle d'opportunité ». Pour contourner cet obstacle, les Chambres régionales des comptes s'appuient sur la publicité de leurs travaux pour en asseoir la pratique en mobilisant l'attention d'un large public sur leurs conclusions. Ceci leur permet de justifier leur existence voire leur nécessité. Sur ce point, Olivier Benoît considère qu'une « institution a besoin des médias pour s'établir, s'instituer, se protéger et perdurer ». BENOIT, O., *Les chambres régionales des comptes face aux élus locaux. Les effets inattendus d'une institution*, *Revue française de science politique*, vol. 53, 2003, pp. 545-7.

défendus en dénonçant la politisation de l'action du NAO et la perte de son indépendance du fait de son entrée dans l'arène politique.³⁴

Dans la pratique, les reprises parlementaires des conclusions et recommandations du rapport de la Cour des comptes, empreint de timidité et de frilosité, sont faibles pour ne pas dire inexistantes. Ceci s'explique en partie par la tenue à l'écart des parlementaires, à qui le rapport n'est adressé qu'en fin de parcours. En effet, les parlementaires ne sont pas informés au préalable de l'audit et ils ne sont en rien associés à la démarche en cours de processus (même pas le président de la Commission parlementaire concernée). En conséquence, le Parlement qui est le destinataire légitime de cette évaluation s'en désintéresse fortement. Il semble que la procédure de la Cour des comptes pour transmettre son rapport (simple envoi à la Chambre sans qu'une séance de présentation ne soit prévue) ne soit pas celle qui favorise la meilleure valorisation politique de la question. Ainsi, de l'aveu d'un parlementaire, ce rapport rejoint la pile des rapports transmis à la Chambre dont la plupart sont peu consultés et débattus.

V. Les déterminants structurels du paysage politico-administratif

En fonction des éléments descriptifs que nous venons de présenter, nous pouvons considérer que l'institutionnalisation de l'évaluation en Belgique est de type technocratique. Cette caractérisation tient compte du degré d'ouverture limité du dispositif qui ne rassemble que quelques fonctionnaires chargés de la mise en œuvre des politiques et de la finalité de contrôle qui domine la conduite des travaux évaluatifs.

La nature de cette institutionnalisation s'explique de différentes manières. Nous nous attarderons sur trois éléments en particulier: la prépondérance de l'exécutif sur le pouvoir législatif, la fragmentation et la faible autonomie de l'administration publique et la domination des partis sur le système politico-administratif. Ces caractéristiques et les acteurs qui les alimentent (le Parlement, les ministres, les hauts fonctionnaires et les partis politiques) sont généralement étudiés de manière isolée dans une perspective descriptive. Leur combinaison nous semble pertinente pour analyser le développement de l'évaluation des politiques publiques. En effet, la généralisation du recours à cette pratique pourrait à terme influencer sur les relations entre les différents acteurs considérés puisque les résultats des évaluations permettraient d'identifier les faiblesses ou les lacunes dans l'élaboration, la formulation, l'application ou la mise en œuvre des politiques.

34. GLYNN, J., A. GRAY & B. JENKINS, Auditing the three Es: the Challenge of Effectiveness, *Public Policy Administration*, vol. 7, 1992, p. 56.

A. Une mobilisation parlementaire inexistante

Comme nous l'avons vu, le travail parlementaire fait peu de place à la pratique évaluative. Or, à un moment où de nombreux observateurs s'accordent à constater un déclin généralisé du parlementarisme, l'évaluation des politiques publiques permettrait d'insuffler une nouvelle dynamique aux assemblées parlementaire dont l'une des tâches est le contrôle de l'Exécutif.

Le lieu où pourrait se développer cette pratique est la commission parlementaire. Jusqu'à présent, le recours à des commissions est une pratique du parlementarisme qui consiste en l'étude préparatoire des projets et propositions de loi. Les diverses matières sont réparties en un certain nombre de commissions permanentes.³⁵ Le travail en commission consiste à dégrossir un dossier et permet à ses membres de poser des questions à des hauts fonctionnaires, d'auditionner les personnes compétentes dans le domaine (tant du secteur privé que public) ou d'interpeller le ministre. Ces commissions n'ont pas une vocation de contrôle mais tendent à informer au mieux les assemblées par la collecte d'une masse impressionnante de données recueillies parfois via des auditions.

Parallèlement aux commissions permanentes, des commissions spéciales ou temporaires chargées d'examiner un projet ou une proposition de loi spécifique peuvent être créées. A l'origine, le droit d'enquête était considéré comme un instrument d'investigation lors de la contestation de l'élection d'un membre du Parlement. Par la suite, ce droit évolua vers une finalité plus politique d'information à la décision. En réalité, et contrairement à la tendance actuelle, la « vocation juridique » des commissions d'enquête parlementaire est un cas exceptionnel.³⁶ En vertu de l'article 56 de la Constitution, chaque Chambre a le droit d'enquête et peut donc constituer des commissions *ad hoc* portant sur des problèmes de société (ex. commission d'enquête sur les sectes, sur les tueurs du Brabant, sur les disparitions d'enfants, sur la SABENA). Ce droit existe depuis 1830 et est réglé par la loi du 3 mai 1880.³⁷ Entre 1880 et 1972, les Chambres mobilisèrent cette procédure à six reprises.³⁸ Depuis quelques années, le recours à ce moyen de contrôle est en

35. Instaurées en 1920, neuf commissions permanentes existent actuellement: commission de l'économie, de la politique scientifique, de l'éducation, des institutions scientifiques et culturelles nationales, des classes moyennes et de l'agriculture; commission de l'intérieur, des affaires générales et de la fonction publique; commission des relations extérieures; commission des finances et du budget; commission de l'infrastructure, des communications et des entreprises publiques; commission de la justice; commission de la défense nationale; commission des affaires sociales; commission de la santé publique, de l'environnement et du renouveau de la société.

36. VELU, J., *Considérations sur les rapports entre les commissions d'enquête parlementaire et le pouvoir judiciaire*, Bruxelles: Bruylant, 1993, pp. 12-3.

37. Elle a été modifiée par la loi du 30 juin 1996 et par le règlement d'ordre intérieur de la Chambre adopté le 23 octobre 1997.

38. LAGASSE, N. & X. BAESELEN, *Le droit d'enquête parlementaire*, Bruxelles: Bruylant, 1998, p. 1.

augmentation,³⁹ « comme si les parlementaires voyaient en elle un puissant moyen de revalorisation du Parlement ». ⁴⁰

Toutefois, ni les commissions permanentes, ni les commissions d'enquête ne concourent au développement de la pratique évaluative puisque les instances d'évaluation particulières sont composées à l'extérieur du Parlement (ex. Commission nationale sur l'IVG ou sur l'euthanasie). Il est intéressant de constater qu'au moment où la crise de légitimité est la plus grande suite à l'affaire Dutroux, le Parlement s'est faiblement mobilisé en direction de l'évaluation et qu'il privilégie le recours à une commission parlementaire chargée de débusquer les dysfonctionnements ou les incompétences et de désigner des responsables voire des coupables. Ce choix atteste d'un caractère formel et d'une finalité de contrôle très affirmée mais également d'une volonté parlementaire de rester le « maître du jeu » en évitant de s'adresser à des tiers dont l'objectivité pourrait être contestée et dont les résultats auraient peut-être mis plus de temps à être fournis. De plus, en s'en tenant à l'affaire Dutroux, la médiatisation des travaux de la Commission (dont les rediffusions des débats en direct à la télévision) poursuit un objectif de transparence mais également de « thérapie collective » d'une nation. Cette commission parlementaire ne s'est que faiblement attardée sur les causes profondes de cette situation en s'interrogeant sur des éléments tels que les formations des policiers et des gendarmes, les montants des budgets alloués à ces services, etc. En conséquence, une ambitieuse réforme des polices est initiée sans s'appuyer sur des éléments objectifs en la matière.

Par ailleurs, comme c'est le cas dans d'autres démocraties occidentales, les initiatives parlementaires visant à l'adoption de nouvelles réglementations sont nombreuses mais aboutissent moins souvent que celles entreprises par le Gouvernement. Cette prépondérance gouvernementale en matière d'initiative législative restreint les potentialités d'introduction de clauses évaluatives dans le texte soumis à l'approbation parlementaire puisque le Gouvernement n'insère pas dans un texte qu'il propose des mesures de nature à évaluer son action et qu'il n'y a pas d'amendements introduits dans ce sens par les membres du Parlement.

Comme nous l'avons vu dans le cas de l'interruption volontaire de grossesse, l'adoption d'une clause évaluative s'inscrit dans le débat politique et l'exécution des prescrits légaux et réglementaires passe, dans la plupart des cas, par la création d'une structure permanente (commission nationale, bureau d'évaluation) auprès de l'administration responsable de la mise en œuvre de la politique évaluée.

39. 1972: publicité à la télévision, 1980: maintien de l'ordre et milices privées (Sénat), 1985: drame du Heysel, 1987: livraison d'armes, 1988: fraude et infraction au traité de non-prolifération par le Centre d'étude de l'énergie nucléaire et des entreprises connexes, 1988: tueurs du Brabant I, 1992: traites des êtres humains, 1993: achats d'armes, 1996: sectes, 1996: enfants disparus, 1996: tueurs du Brabant II, 1999: dioxine, 2002: SABENA.

40. ERGEC, R., *Introduction au droit public. Le système institutionnel*, Bruxelles: Story-Scientia, 1994, pp. 159-60.

En comparaison avec d'autres pays, la Belgique implique, très rarement, des évaluateurs externes (ex. un autre organisme public) et privés dans la conduite d'une évaluation initiée par une clause réglementaire. L'explication de cette situation est à chercher dans les origines mêmes des clauses évaluatives. Puisque ce sont les questions politiquement sensibles qui sont soumises à évaluation, les parlementaires n'entendent pas laisser n'importe qui s'emparer de la question au risque d'aboutir à des conclusions éventuellement gênantes. D'ailleurs, la nature de la clause est très différente entre les deux secteurs que nous avons présentés. En matière de coopération au développement, nous sommes confronté à une clause évaluative à portée générale tandis qu'en ce qui concerne l'IVG et l'euthanasie nous avons à faire avec un texte instituant une commission *ad hoc*.

En conséquence, le parlement belge s'investit peu dans la démarche évaluative. Il édicte quelques clauses évaluatives mais ne constitue pas d'instance interne *ad hoc* dans lesquelles siègeraient des parlementaires chargés de l'évaluation de certaines politiques. L'utilisation des rapports d'évaluation est influencée par la nature des attentes originelles. Puisque le recours à l'évaluation apparaît comme un instrument « d'apaisement » au cours de débats éthiques, le parlement prête moins d'attention aux évaluations y compris celles qu'il a sollicitées dès lors que les enjeux se déplacent. Ceci explique sans doute la faible utilité politique et le désintérêt des parlementaires à l'égard des conclusions de certaines évaluations réalisés par d'autres organismes comme la Cour des comptes. Comme nous l'a expliqué un parlementaire: « Il est préférable de faire de bonnes lois dès le départ plutôt que de commander des rapports supplémentaires que nous n'avons pas le temps de lire ». Cette déclaration illustre le décalage existant entre le temps court du politique et celui plus long de l'évaluation.

B. Une haute fonction publique fragmentée et peu indépendante

Le faible développement de l'évaluation s'explique également par la nature de la haute fonction publique. En Belgique, les hommes politiques mènent une carrière essentiellement linéaire,⁴¹ c'est-à-dire qu'ils obtiennent un ou deux mandats électifs avant de devenir ministre. Il y a donc une véritable professionnalisation de la vie politique qui empêche les acteurs d'accepter une prise de recul à l'égard de leurs actions. De plus, en l'absence d'une socialisation commune (comme c'est le cas en France par le biais de l'École nationale d'administration – ENA), la Belgique voit « les sommets de son Etat colonisés par les élites issues de ses mondes sociologiques, en même temps que ses appareils l'étaient par les organisations syndicales qui en sont également issues ».⁴²

41. FIERS, S., Carrièrepatronen van Belgische parlementsleden in een multilevel omgeving (1979-99), *Res Publica*, vol. 43, 2001, pp. 171-92.

42. SEILER, D.-L., Un système consociatif exemplaire: la Belgique, *Revue internationale de politique comparée*, vol. 4, 1997, p. 614.

D'une manière générale, l'administration se caractérise par une « *strict division of labour between civil servants and politicians, a strong hierarchy, a clear compartmentalization of ministries and services, long careers based both on seniority and, paradoxically, partisan patronage, a very technocratic culture, and a surprising degree of alienation from politics and political actors* ». ⁴³ Il n'existe pas de procédure de coordination permettant de surmonter la fragmentation, même si, durant les années quatre-vingt, les hauts fonctionnaires belges se regroupent au sein d'un collège des secrétaires généraux. Ce conseil édicte des avis sur les questions administratives à caractère général qu'il transmet au ministre en charge de la Fonction publique. ⁴⁴ Cet organe de coordination n'est que faiblement sensibilisé aux questions évaluatives. D'ailleurs, l'exemple du secrétaire général du ministère de l'Emploi et du Travail suscite des réactions plutôt empreintes de curiosité en raison du caractère frondeur de la manœuvre que d'un réel enthousiasme à l'égard de l'exercice réalisé.

A la suite d'une étude empirique des relations politico-administratives au niveau fédéral, Christian de Visscher constate que la haute fonction publique est fragmentée, peu élitiste et qu'elle ne développe pas un esprit de corps par lequel ses membres défendraient ses intérêts. Dans cette situation, le secrétaire général apparaît comme un « *gestionnaire proactif qui se consacre au pilotage stratégique de son organisation* ». ⁴⁵ Cependant, un certain nombre d'auteurs s'accordent à reconnaître que les hauts fonctionnaires disposent de capacités de production de savoirs experts limités. Cette situation induit une double conséquence. D'une part, les réflexions stratégiques sont initiées au départ des bureaux d'étude des partis et d'autre part, les travaux standardisés des organisations internationales constituent la source principale d'informations des hauts fonctionnaires qui tentent d'en reproduire les méthodes. ⁴⁶

Les relations politico-administratives sont étroitement imbriquées. Certains considèrent d'ailleurs qu'une « *séparation entre ces deux univers, tenue pour évidente par une grande partie de la doctrine classique, ne correspond pas aux faits et est impraticable* ». ⁴⁷ C'est ainsi que la subordination de l'administration au pouvoir politique conduit en Belgique à son « asservissement ». A ce sujet, certains hommes politiques considèrent que l'inverse est également possible et que des dossiers font l'objet d'une obstruction de la part de l'administration. ⁴⁸ Dans cette situation, l'attitude qu'adopte le ministre est de s'appuyer sur son cabinet et, éventuellement,

43. DIERICKX, G., Senior Civil Servants and Bureaucratic Change in Belgium, *Governance*, vol. 16, 2003, pp. 324-5.

44. Il est rare qu'un ministre ne soit en charge que du seul portefeuille de la Fonction publique.

45. de VISSCHER, C., La relation entre autorité politique et haute fonction publique suite au plan Copernic, *Les cahiers des sciences administratives*, 2003, p. 61.

46. DIERICKX, G., o.c., pp. 336-41.

47. STENMANS, A., *La transformation de la fonction administrative en Belgique. Administration publique et société*, Bruxelles: CRISP, 1999, p. 83.

48. STENMANS, A., o. c., p. 45.

sur quelques experts pour contourner les résistances internes de l'administration.⁴⁹

Dans les deux cas, le lien politico-administratif particulièrement étroit est influencé par le fait que l'administration est largement politisée⁵⁰ même si « *le souci de dépolitiser l'administration est pratiquement aussi vieux que celle-ci* ». ⁵¹ Depuis les années soixante, il existe des procédures de répartition des postes au sein de la haute fonction publique qui centralisent la répartition des charges entre les mains des partis de la coalition. Chaque parti dispose, en fonction de sa représentativité, d'un certain nombre de crédits qu'il échange en fonction d'une grille d'attribution selon laquelle un secrétaire général vaut cinq points, un directeur général trois points et ainsi de suite.⁵²

En étudiant les relations politico-administratives, Christian de Visscher et Gauthier le Bussy considèrent que la politisation engendre la marginalisation des hauts fonctionnaires dans le processus de décision. Cette carence en termes d'influence relègue, dans la plupart des cas, l'administration à un rôle de simple exécutant⁵³ puisque « *la haute administration belge n'est guère associée au processus de prise de décision politique, en partie parce que les ministres ont des idées assez rudimentaires sur le rôle des hauts fonctionnaires, en partie parce que ces derniers restent eux-mêmes attachés au modèle bureaucratique traditionnel et ont de l'aversion pour la politique* ». ⁵⁴

A de rares exceptions près, l'administration évite de s'interroger sur l'efficacité de son action et, étant donné que les contrôles de l'opportunité suivent la voie hiérarchique jusqu'au ministre en fin de course, il est rare de voir se développer des pratiques autoréflexives. De plus, alors que la Belgique se caractérise par « les 'sommets', les 'conclaves', les pactes, les accords et autres tables rondes »⁵⁵ associant un grand nombre d'acteurs représentatifs, il n'en est rien de l'évaluation qui est, pour une large part, monopolisée par l'administration. Signalons qu'à ces procédures de négociations collectives s'ajoute une évolution récente de la gestion politique belge selon laquelle il est régulièrement fait appel à des commissions d'avis ou à des conseils consultatifs afin de tâter le pouls de la population

49. SUETENS, M. & S. WALGRAVE, *Belgian Politics Without Ministerial Cabinets? On the Possibilities and Limitations of a New Political Culture*, *Acta Politica*, vol. 36, 2001, pp. 180-205. Sur ce sujet, voir WILWERTH, C. (e.a.), *Les cabinets ministériels et autres: statuts, rôles et pouvoirs*, Bruxelles: Bruylant, 2001; PELGRIMS, C., *Ministeriële kabinetten als flexibele brug tussen politiek en administratie. Een onderzoek naar de instroom in de ministeriële kabinetten*, *Res Publica*, vol. 44, 2002, pp. 627-50.

50. HONDEGHEM, A., *La politisation de l'administration en Belgique: vers une nouvelle culture?*, *Revue française d'administration publique*, 1998, p. 259.

51. DAURMONT, O., Introduction, *Pyramides*, 2001, p. 12.

52. DIERICKX, G., *o. c.*, p. 332.

53. de VISSCHER, C. & G. le BUSSY, *La politisation de la fonction publique: quelques réflexions d'ordre comparatif*, *Pyramides*, 2001, p. 70.

54. STENMANS, A., *o.c.*, pp. 105-106.

55. SEILER, D.-L., *o.c.*, p. 616.

avant de prendre une décision qui de la sorte bénéficierait d'une plus grande légitimité.⁵⁶

Le paysage administratif se caractérise également par un environnement néo-corporatiste où chacun cherche à asseoir durablement ses positions dans des dispositifs administratifs ou à leur périphérie. Ceci conduit à une prolifération institutionnelle assez impressionnante pour un observateur extérieur d'autant plus que, dans certains cas, il existe des liens directs entre les cabinets ministériels et certains groupes d'intérêts. En réalité, l'Etat cherche le plus souvent à s'adresser à des « représentants fiables », ce qui conduit généralement à un processus encadré politiquement qui induit « une surreprésentation d'associations périphériques aux partis politiques (un des effets de la pilarisation); une surreprésentation de représentants ou d'experts étiquetés politiquement (...) Ce que la situation belge ajoute au modèle général (...), c'est donc une cooptation, un cadennassage de la représentation ».⁵⁷

Enfin et probablement en conséquence, le mouvement managérial est plus récent en Belgique que dans d'autres démocraties occidentales. Ce « retard » s'explique en partie par l'attention apportée aux réformes constitutionnelles,⁵⁸ même si, comme c'est le cas ailleurs depuis de nombreuses années, le thème de la modernisation de l'administration publique est devenu récurrent.⁵⁹ C'est depuis 1996, et plus particulièrement suite à l'affaire Dutroux, que les discours portant sur l'action des services publics intègrent la notion de « dysfonctionnement ». Il est donc naturel que, lors de la campagne électorale précédant les élections législatives de 1999, l'ensemble des programmes des partis comportait des propositions visant à la réforme et à la modernisation de l'administration publique, étant donné que les citoyens attendaient des changements radicaux. Ainsi, le premier chapitre de la déclaration gouvernementale prononcée devant le Parlement le 14 juillet 1999 par le Premier ministre visait à reconstruire « une administration efficace et attentive ».⁶⁰ Durant la législature (1999-2003), le ministre de la Fonction publique et de la modernisation de l'administration, Luc Van den Bossche, par son projet faisant référence à l'astronome polonais, Nicolas Copernic, entendait opérer une révolution destinée à pallier les insuffisances du système administratif fédéral et à « mener vers une modernisation accélérée de la fonction publique ».⁶¹ Cependant, alors que la

56. ERALY, A., *Le pouvoir enchaîné. Etre ministre en Belgique*, Bruxelles: Labor, 2002, p. 153.

57. GENARD, J.-L., A propos d'une sociologie de l'Etat, communication inédite.

58. Celles de 1993 consacrent le caractère fédéral du pays en octroyant une autonomie très large à l'organisation des administrations régionales qui, dans certains cas, deviennent des laboratoires et sont l'objet d'une attention plus grande que l'administration fédérale. G. DIERICKX, *o.c.*, p. 322.

59. DAMAR, M., La réforme de l'administration (pp. 309-326) in E. de Cattalay (dir.), *La fin du déficit budgétaire. Analyse de l'évolution récente des finances publiques belges (1990-2000)*, Bruxelles: De Boeck, 2002.

60. Gouvernement fédéral, *La voie vers le XXIe siècle. Déclaration gouvernementale prononcée devant le Parlement le 14 juillet 1999 par le Premier ministre Guy Verhofstadt et accord de gouvernement*, Bruxelles, S.F.I., 1999, p. 20.

61. VAN DEN BOSSCHE, L., *Fondements de la modernisation de l'administration fédérale*, p. 1.

déclaration gouvernementale annonçait le développement de l'évaluation législative ainsi que de certaines politiques publiques (ex. justice, coopération au développement, emploi), le projet Copernic ne contenait pas de référence explicite à la pratique évaluative.

Afin d'atteindre son idéal, le ministre de la Fonction publique considérait qu'il était primordial d'encourager l'ouverture, la transparence et le contrôle de l'action administrative. L'administration de son côté devait s'organiser autour de valeurs fondamentales comme la serviabilité, l'objectivité, le respect, l'intégrité, les possibilités d'épanouissement du fonctionnaire et la qualité du cadre de travail. De plus, le projet lorsqu'il affirmait « *qu'on se préoccupe davantage de l'« esprit » que de la lettre sur le plan des aspects legalistes de la performance dans un environnement en mutation* »⁶² encourageait le développement du management au détriment de l'État de droit.⁶³ Toutefois, l'adaptation de la structure administrative à une culture du management s'inspirait d'une philosophie qui considère « *l'administration plutôt apolitique, qui exécute fidèlement et loyalement des objectifs politiques, esquissés et fixés par un gouvernement* »,⁶⁴ ce qui cadre mal avec la situation belge.

En conclusion, nous constatons que l'évaluation ne constitue pas le « remède miracle »⁶⁵ à une crise de la gouvernance mais qu'elle peut tout de même contribuer à donner du sens et à approfondir le mouvement de transparence des administrations publiques.

C. Les entrepreneurs politiques paralysés par le poids des partis

Comme le démontre la description du paysage politico-administratif, il existe peu d'incitation au développement de la pratique évaluative. Il est nécessaire de s'appuyer sur des porteurs de projets qui peuvent mobiliser un événement ou un acteur influent pour appuyer leur démarche.

Toutefois, ces porteurs de projets risquent de se heurter aux structures partisans qui ont un poids considérable dans l'ensemble du système politique belge. Aucun observateur de la vie politique « *ne peut contredire le fait que le pouvoir politique est entre les mains des partis politiques même si la Constitution ignore leur existence* ». ⁶⁶ A cet égard, un récent essai, dénonce le fait que « *les partis politiques sont les acteurs dominants du système belge et ceux qui les contrôlent sont les maîtres du jeu. Dans un paysage institutionnel de plus en plus morcelé, ils assurent une certaine cohérence, mais ils s'immiscent aussi dans une série de décisions où ils n'ont pas leur place et parasitent le*

62. Gouvernement fédéral, *o. c.*, p. 25.

63. Sur ce point, voir le numéro consacré à la relation entre les notions de management et d'Etat de droit de la revue *Pyramides*, 2000.

64. Gouvernement fédéral, *o. c.*, p. 19.

65. PERRET, B., *L'évaluation des politiques publiques*, *Informations sociales*, 2003, n° 110, p. 25.

66. YSEBAERT, C., *Politicographe: memento politique*, Bruxelles: Kluwer, 18e éd., 2000, p. 171.

*bon fonctionnement des assemblées parlementaires, des gouvernements et de l'administration. Que reste-t-il de la séparation du pouvoir exécutif et législatif chère à Montesquieu lorsque des structures partisans contrôlent l'un et l'autre? Nous vivons dans une démocratie au moment des élections, dans une participatie,⁶⁷ c'est-à-dire dans un régime de partis, le reste du temps ».*⁶⁸

Dans de telles conditions comment est-il possible d'envisager le développement d'une évaluation indépendante et critique?

En effet, depuis de nombreuses années, le pouvoir ne se trouve ni dans un poste de député, ni dans celui de ministre mais dans le chef d'un président de parti. Ce sont les partis qui font et défont les gouvernements et leur dictent leur ligne de conduite. De plus, « *les chambres sont devenues avant tout des lieux d'expression de la volonté des partis, lesquels prédéterminent ceux de leurs membres qui sont présentés à l'élection et, le cas échéant, à la nomination en qualité de ministre* ». ⁶⁹

Régulièrement, le Gouvernement tente de limiter ce poids participatif par exemple en réduisant l'effet dévolutif du vote en case de tête. Cependant, la composition pyramidale hyper-hiérarchisée des partis ne laisse que peu de place à l'expression de voies discordantes qui n'ont dans la plupart des cas que le choix de la dissidence pour s'exprimer. Celle-ci se paie au prix fort en raison d'une absence de moyens financiers et d'énormes difficultés de réussite du fait du nombre considérable de dispositions législatives annihilant l'égalité entre les partis durant une campagne électorale. Les présidents de parti font et défont les carrières des hommes politiques mais également des hauts fonctionnaires, des magistrats, etc. Dans un tel système il est difficilement concevable d'envisager le développement de l'évaluation. Si elle parvient néanmoins à émerger, ce trait caractéristique pèse lourdement sur le degré d'ouverture du dispositif. Il peut être soit extrêmement limité afin d'en assurer le contrôle soit au contraire élargi mais uniquement aux « représentants agréés » des partis au pouvoir.

Cette présentation fournit un premier éclairage de l'impact que peut produire le poids des partis sur le comportement des parlementaires. Les situations contrastées auxquelles nous sommes confronté nous offrent une première explication de la faible implication et utilisation de l'évaluation dans certaines arènes parlementaires et administratives composées d'acteurs qui bénéficient d'une marge de manœuvre extrêmement réduite.

67. Dans un ouvrage précédent, Alain Eraly définit la participatie comme « *un régime où l'essentiel du pouvoir politique est aux mains des directions de partis et des ministres en tant que membres des partis, et où la gestion des affaires publiques est assurée par les cabinets sous le contrôle de la presse plus que du Parlement* ». ERALY, A., *Le pouvoir enchaîné. Être ministre en Belgique*, Bruxelles: Labor, 2002, p. 82.

68. DESTEXHE, A., A. ERALY & E. GILLET, *Démocratie ou participatie?*, Bruxelles: Labor, 2003, p. 6.

69. BATSELE, D., *Contrôle de l'administration*, Bruxelles: PUB, 1994-1995, p. 100.

VI. L'incantation de l'évaluation plutôt que sa réalisation

A l'aune des éléments explicatifs présentés dans cet article, il semble que la pratique évaluative, contrairement aux affirmations de certains responsables politico-administratifs soit balbutiante au niveau fédéral. A l'inverse de ce que nous pouvons observer dans d'autres pays, il est difficile d'identifier un porteur de projets fort – que se soit un individu pris isolément ou une organisation dans son ensemble – qui se mobiliserait pour encourager le développement et le recours à l'évaluation des politiques.⁷⁰ Très souvent, l'évaluation demeure l'apanage de certaines administrations qui tendent à la monopoliser.

Sur la base des exemples observés, nous constatons que l'évaluation privilégie les finalités de contrôle plutôt que celles d'apprentissage et d'amélioration des politiques publiques. Dans ce contexte, il est normal que les acteurs de mise en œuvre éprouvent une certaine appréhension à l'égard de cet instrument d'autant plus que, pour certains d'entre eux, il apparaît comme un effet de mode passager dont l'utilité reste à démontrer. Pour surmonter ce constat, il nous semble nécessaire d'envisager un plan global du développement de l'évaluation qui associerait un grand nombre d'acteurs concernés par l'amélioration de la gestion publique.

En un mot, il convient de dépasser la rhétorique de l'intention au profit de la pratique de l'action. En effet, régulièrement, les décideurs annoncent leur volonté de s'engager dans une nouvelle direction sans qu'il ne s'ensuive de véritable concrétisation. Par exemple, en 1999, lors de la formation du Gouvernement « arc-en-ciel », l'efficacité de l'administration est, comme nous l'avons dit, considérée comme une priorité. Ainsi, la déclaration gouvernementale précise que « *le Gouvernement, avec le Parlement et en collaboration avec le bureau de coordination du Conseil d'État, procédera à une évaluation de la législation. Celle-ci est un moyen d'améliorer l'efficacité, l'adhésion citoyenne et la qualité juridique de la législation. Cette évaluation de la législation permettra de juger leur fonctionnement et leur efficacité, de sorte qu'elles puissent être revues et, au besoin, abrogées* ». ⁷¹ Malgré cet engagement solennel, l'institutionnalisation de l'évaluation des politiques publiques n'a pas été mise à l'agenda politique par le Gouvernement Verhofstadt Ier (1999-2003).

A d'autres moments, les hommes politiques évoquent la nécessité de recourir à l'évaluation pour clarifier un débat conjoncturel. Dans ce cas, l'évaluation dont la réalisation serait trop longue pour s'inscrire véritablement dans l'espace du problème soulevé vise à apaiser une polémique partisane et à donner la fausse impression de souhaiter l'objectivation de l'argumentation. Par exemple, lorsqu'à

70. Par exemple, aux Pays-Bas, le développement de l'évaluation doit beaucoup à l'engagement de la Cour des comptes qui procède à des méta-évaluations (évaluations d'évaluations) des travaux ministériels en la matière. En France, le Commissariat général du Plan qui cherchait à contrôler les dispositifs interministériels mis en place est l'acteur qui s'est le plus investi dans l'essor de la pratique.

71. Gouvernement fédéral, *o.c.*, p. 22.

L'automne 2002, Daniel Ducarme (président du MR) déclare que la politique d'intégration des étrangers est un échec, Laurette Onkelinx, ministre de l'Emploi et de l'Égalité des Chances, déclare qu'elle va commander au Centre pour l'Égalité des chances – quoique acteur engagé dans le champ concerné – une évaluation de la politique d'intégration. Plus généralement et pour élargir le débat, nous pouvons nous demander si les décideurs publics n'entretiennent pas – parfois à contrecœur – un mythe de la transparence qu'ils ne souhaitent pas vraiment. Ce raisonnement considère que, dans certains cas (ex. négociation, élaboration d'un compromis), la politique a besoin de zones d'ombre. Ainsi, l'évaluation considérée comme une forme d'objectivation de la gestion publique est mise en avant sans qu'il n'existe de véritable volonté de la voir aboutir. Alors qu'il semble nécessaire de « politiser » l'évaluation, c'est-à-dire d'encourager l'implication et la participation active des parlementaires, pour dépasser le stade technocratique actuel et rendre les résultats accessibles à un plus grand nombre de citoyens, ce constat illustre le chemin qu'il reste à parcourir.

Comme le démontre le paradoxe que nous avons mis en évidence au début de notre exposé, l'incantation administrative existe également. En effet, l'écart entre la situation observée sur la base de la comparaison internationale et la pratique déclarée semble attester une survalorisation des exercices entrepris au sein des administrations. Dans ce cas, les répondants déclarent réaliser des évaluations en considérant toute pratique réflexive comme étant de l'évaluation. En agissant de la sorte, ces gestionnaires souhaitent apparaître modernes. Il serait donc intéressant de s'interroger sur l'image véhiculée par cette pratique dans les politiques de modernisation administrative où elle semble être régulièrement convoquée sans nécessairement induire les effets espérés. Pour cela, il est nécessaire d'évaluer les politiques de modernisation administrative et de s'interroger sur la pertinence, l'efficacité, l'efficience des instruments mobilisés dans cet exercice. Il serait pour le moins cocasse qu'une évaluation de ce type mette en évidence la faible utilité de l'évaluation des politiques. Cependant, cet enseignement serait d'un intérêt considérable pour les gestionnaires publics.

En conclusion, la pratique évaluative deviendra effective lorsque les incantations répétées se substitueront à des réalisations effectives permettant un apprentissage tant méthodologique que pratiques à l'ensemble des acteurs associés à la conduite de l'action publique.

SUMMARY

The Institutionalisation of Policy Evaluation in Belgium: Groping in the Dark and Black Magic

Since a few decades, policy evaluation is a main topic in Western democracies. It identifies, measures and appreciates effects, outcomes and impacts of a policy. Yet, there is not a

common way to institutionalise that policy instrument; one can observe many differences in terms of its intensity and maturity, as well as a diversity of institutional device.

Compared to other countries, Belgium is characterized by a low visibility and weak decisional impact of evaluation. Public demand for enlightening state action rarely takes the form of a demand for evaluation. The word 'Evaluation' is frequently pronounced, but most often in a political sense.

In this article three types of arguments can be put forward to explain this lack of evaluation: a lacking commitment of Parliament and political staff, the fragmentation and weak autonomy of the civil service and the domination of political parties upon the Belgian political and administrative system.

Voltooid verleden tijd?

Het verband tussen kennis over de nazi-genocide en democratische attitudes bij adolescenten in Brussel

Dimo KAVADIAS

Wetenschappelijk Medewerker Vakgroep Politieke wetenschappen,
Vrije Universiteit Brussel
(met medewerking van Davy Drieghe)

"Het geheugen is een merkwaardig apparaat: zolang ik in het kamp was, hebben me twee regels door mijn hoofd gespeeld die een vriend van me lang geleden had geschreven: '... tot het op een dag geen zin meer zal hebben te zeggen: morgen' Zo is het hier. Weet je, lezer, hoe je 'nooit' zegt in het kampjargon? 'Morgen Früh.'"

[Primo Levi, *Is dit een mens*, 1991 [orig. 1958]: 153]

I. Inleiding

De laatste jaren groeit de aandacht opnieuw over de mogelijke rol die het onderwijs kan spelen in de opvoeding van jongeren tot burger.¹ Kinderen worden immers systematisch, dag in dag uit, onderworpen aan de invloeden van leerprofessionals. Binnen scholen krijgen ze de kennis en opvattingen mee die een samenleving belangrijk acht. Aan de hand van leerdoelen beoogt men jongeren en adolescenten theoretische kennis mee te geven, maar ook gevoelig te maken voor bijvoorbeeld hygiëne, milieu, mensenrechten, democratie, participatie, ...² Deze discussie is in Vlaanderen opnieuw aangezwengeld mede door het succes van extreem-rechts.³ Onder druk van de opkomst van extremistische partijen maken tal van actoren in het onderwijsveld zich bijvoorbeeld zorgen over de 'teloorgang' van "historisch besef" bij jongeren.⁴ Scholen zouden hier remediërend kunnen

1. CUMMINGS, W., S. GOPINATHAN & Y. TOMODA (eds.), *The Revival of Values Education in Asia and the West*, Vol. 7, Oxford/New York: Pergamon Press, 1988.
2. SIONGERS, J., *Vakoverschrijdende thema's in het secundair onderwijs: Op zoek naar een maatschappelijke consensus*, TOR-Rapport 2001/7, Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 2001.
3. ELCHARDUS, M. (ed.) *De school staat niet alleen.*, Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1994.
4. GOEGEBEUR, W., et al., *Historisch besef: hoe waarden-vol?!: ontwikkeling van een analyse-instrument*, Brussel: VUBPress, 1999.

werken door meer oog te hebben voor geschiedenisonderricht of door cursussen burgerschap, maatschappelijke vorming, enz. in te richten.⁵

Deze bezorgdheid vertaalt zich in de aandacht die men doorgaans aan de periode van de tweede wereldoorlog besteed in het curriculum 'geschiedenis' of 'project algemene vakken' (voor de beroepsafdelingen) voor de leerlingen uit het 5de en 6de jaar van het secundair onderwijs.⁶ De onderliggende gedachte hierbij is dat kennis over het verleden, en meer bepaald over de misdaden tegen de mensheid van de nazi's, jongeren zal vaccineren tegen het extreem-rechts ideeëngoed. Volgens een versie bieden kennis en onderwijs inzicht in de wereld. Hierdoor zouden kinderen bewust worden van het contingent karakter van die wereld.⁷

Volgens een meer rationalistische versie biedt kennis een beter begrip van de ware aard van de samenleving en laat dit toe om op een meer rationele keuze te participeren aan de vormgeving van die samenleving.⁸ Kortom, via kennis komt men tot democratische attitudes.

De protagonisten van het geschiedenisonderwijs staan met deze gedachten niet alleen. In de politieke wetenschappen vind men deze opvatting ook terug in het onderzoek omtrent politieke socialisatie.⁹ Hierin werd belang gehecht aan de school vermits het de plek bij uitstek was om kennis over de samenleving over te dragen, maar ook om democratische attitudes aan te leren.¹⁰ Deze aanvankelijk optimistische gedachte over de kracht van het onderwijs in het veranderen van mensen werd in de jaren '70 gecontesteerd. De rol van de school inzake politieke socialisatie werd in twijfel getrokken¹¹ ten voordele van het gezin, de peergroup en de media.¹²

5. ANGVIK, M. & B. VON BORRIES, *Youth and History: a Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes Among Adolescents*, Hamburg: Körber-Stiftung, 1997.
6. De leerplannen van de Raad voor het Gemeenschapsonderwijs (publiekrechtelijk) en van het Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs (vrij onderwijs) zijn on-line te raadplegen (dd. 24/05/2004): <http://www.gemeenschapsonderwijs.be/pbd/>; <http://www.vvkso.be/>
7. GABENNESCH, H., *Authoritarianism as World View*, *American Journal of Sociology*, vol. 77, 1972, pp. 857-75.
8. GALSTON, W. A., *Political Knowledge, Political Engagement, and Civic Education*, *Annual Review of Political Sciences*, vol. 4, 2001, pp. 217-34.
9. HESS, R. & J. TORNEY, *The Development of Political Attitudes in Children*, Chicago: Aldine Publishing company, 1967; EASTON, D. & J. DENNIS, *Children in the Political System. Origins of Political Legitimacy*, Chicago: University of Chicago Press, 1969.
10. PATRICK, J., *Political Socialization and Political Education in Schools* (pp. 190-222), in Renshon, S. (ed.) *Handbook of Political Socialization. Theory and Research*, New York: The Free Press, 1977; EHMAN, L., *The American School in the Political Socialization Process*, *Journal of Educational Research*, vol. 1, 1980, pp. 99-119; KLAASSEN, C., *The Moral Dimension of Citizenship Education*, *Political Education. Towards a European Democracy*, 1996.
11. JENNINGS, M., K. LANGTON & R. NIEMI, *Effects of High School Civics Curriculum* (pp. 181-206), in Jennings, K. & R. Niemi (eds.) *The Political Character of Adolescence. The Influence of Families and Schools*, Princeton: Princeton University Press, 1974.
12. ICHILOV, O., *Dimensions and Role Patterns of Citizenship in Democracy* (pp. 11-24), in Ichilov, O. (ed.) *Political Socialization, Citizenship Education, and Democracy*, New York: Teachers College Press, 1990.

In deze bijdrage wordt even stilgestaan bij de heersende assumptie over de mogelijke impact van kennis op attitudes. In de context van holocausteducatie worden immers jaarlijks letterlijk duizende man-uren besteed aan projecten omtrent de tweede wereldoorlog en het nazisme met als doel kennis over de 'nevenwerking' van dat systeem bij te brengen.¹³ De heersende veronderstelling hierbij is dat kennis over de nazi-genocide inderdaad zal leiden tot inzicht in de gevolgen van haat jegens "outgroups" en uiteindelijk tot "nooit meer Auschwitz".¹⁴

Op basis van surveygegevens van Nederlandstalige (n = 469) en Franstalige (n = 773) Brusselse scholieren uit de laatste graad van het secundair onderwijs wordt getracht na te gaan of feitelijke kennis over de holocaust inderdaad leidt tot bewustzijnsvorming. Heeft de mate van informatie die men bezit over de nazi-genocide enige invloed op de mate van ethnocentrisme en anti-democratie?

In volgende paragrafen worden de gegevens en de centrale onderzoeksvariabelen gepresenteerd (§3). Dit wordt gevolgd door de analyse op de leerlingengegevens op basis van structurele modellen (§4). De bevindingen worden ter discussie gesteld in het laatste paragraaf.

II. Kennen is kunnen

A. Partijdige politiek in Neutrale Scholen?

Het is een sociologische evidentie dat mensen niet als volwaardige burgers worden geboren. Ze worden het doorheen een vormingsproces, waarin regels worden geleerd, kennis wordt overgedragen, maar ook waarin emotionele banden worden gesmeed (of verbroken) en waarin ook 'waarden' een centrale plaats innemen. De Franse socioloog Emile Durkheim was een van de eersten om het sociaal karakter van dergelijke groeiprocessen te benadrukken. Hij was ook een van de eersten om ze te omschrijven als 'socialisatie'. Hiermee bedoelde hij dat samenlevingen ervoor zorgen dat individuen op de een of andere manier kennis, normen en waarden meekrijgen. Pas na het aanleren van specifieke gedragsregels en opvattingen worden mensen een onderdeel van een 'sociaal lichaam'.¹⁵

De term 'politieke socialisatie' werd pas geofficialiseerd door Herbert Hyman. Hiermee verwees hij naar processen van verwerving van politieke houdingen en

13. THANASSEKOS, Y. & A. VAN LANDSCHOOT, La formation des enseignants quand à la pédagogie des crimes et génocides nazis. Les résultats d'une enquête. Problèmes et enjeux d'avenir, *Bulletin Trimestriel de la Fondation Auschwitz*, nr. 58, 1998, pp. 7-73.

14. ABRAM, I., *Rassenwaan en Rassenhaat: lessen uit en over de Sjoa*, Den Haag: Uitgeverij Boeken-centrum, 1990, p. 6.

15. DURKHEIM, E., *L'éducation morale*, 1ere Edition, Paris: Librairie Félix Alcan, 1925.

gedragingen.¹⁶ In dat politieke socialisatieproces kunnen verschillende actoren of situaties een stempel drukken op de burger in spe. De socialisatie-agenten of instituties die doorgaans worden belicht zijn het gezin, de vriendenkring (*peers*), de media, het verenigingsleven en de scholen.¹⁷

Scholen bekleden een speciale positie in onze samenleving. Het zijn immers instituties opgericht om kennis bij te brengen. Daarenboven worden ze beschouwd als de geëigende kanalen om sociaal wenselijke vaardigheden, kennis en waarden trachten bij te brengen.¹⁸ Met betrekking tot politieke materies vormt dit echter een mogelijk probleem. Van scholen wordt verwacht dat ze kennis onderwijzen en waarden opvoeden, maar politiek gaat ten dele over maatschappelijke conflict-materies. Inzake deze materies wordt van scholen in Vlaanderen een strikte neutraliteit verwacht. Deze neutraliteit inzake politiek wordt trouwens gegarandeerd door een "Commissie Zorgvuldig Bestuur" (Decr. 13 juli 2001 betreffende het onderwijs XIII).¹⁹ Wat politiek betreft, dienen scholen zich te beperken tot kennis-overdracht. Al wat contesteerbaar is valt aldus buiten het curriculum.

B. Heersende Cognitieve Assumpties

Opvallend aan het politiek wetenschappelijk socialisatie-onderzoek is de *flou artistique* die de werking van scholen omgeeft. Alle klassiekers uit het onderzoeksgebied zijn er van overtuigd dat leraren belangrijke socialisatie-agenten zijn.²⁰

16. HYMAN, H.H., *Political Socialization: a Study in the Psychology of Political Behavior*, Glencoe: Free Press, 1959.
17. DAWSON, R. & K. PREWITT, *Political Socialization*, Boston: Little, Brown & company, 1969.
18. DURKHEIM, E., *L'évolution pédagogique en France. Des origines à la renaissance*, Parijs: Librairie Félix Alcan, 1938; MERELMAN, R., *Political Socialization and Educational Climates. A Study of Two School Districts*, New York: Holt, Rinehart & Winston, 1971; KLAASSEN, C., *The Moral Dimension of Citizenship Education, Political Education. Towards a European Democracy*, 1996; GIMPEL, J., J. LAY & J. SCHUKNECHT, *Cultivating Democracy. Civic Environments and Political Socialization in America*, Washington D.C.: Brookings Institution Press, 2003.
19. Deze commissie is de opvolger van de "Commissie Laakbare Praktijken".
20. CONNOVER, P. & D. SEARING, *A Political Socialization Perspective* (pp. 91-124), in McDonnell, L., P. Timpane & R. Benjamin (eds.) *Rediscovering the Democratic purposes of Education*, Lawrence: University Press of Kansas, 2000; DAWSON, R. & K. PREWITT, o.c.; EHMAN, L., o.c.; GALSTON, W., o.c. (2001); HESS, R. & J. TORNEY, o.c.; JAROS, D., *Transmitting the Civic Culture: the Teacher and Political Socialization*, *Social Science Quarterly*, vol. 49, 1968, pp. 284-95; LIGHTFOOT, S., *Politics and Reasoning: Through the Eyes of Teachers and Children*, *Harvard Educational Review*, vol. 43, 1978, pp. 197-244; LITT, E., *Civic Education, Community Norms, and Political Indoctrination*, *American Sociological Review*, vol. 28, 1963, pp. 69-75; MERELMAN, R., o.c.; PATRICK, J. o.c.; TORNEY-PURTA, J., et al., *Citizenship and Education in Twenty-Eight Countries? Civic Knowledge and Engagement at age Fourteen*, Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement, 2001; SEARS, D., *Whither Political Socialization Research? The Question of Persistence* (pp. 69-97), in Ichilov, O. (ed.) *Political Socialization, Citizenship Education, and Democracy*, New York: Teachers College Press, 1990.

Over de precieze manier van socialisatie en de reikwijdte van de impact bestaat meer onenigheid. Bepaalde studies veronderstellen dat scholen en leraren uitermate belangrijk zijn.²¹ Anderen relativeren deze invloed.²²

Mogelijke tegenstrijdigheden zijn te begrijpen indien een onderscheid wordt gemaakt tussen het soort resultaat van socialisatie.²³ Indien de uitkomst van socialisatie kennis is over politiek, dan blijken scholen over het algemeen een grote impact te hebben. Torney wijst bijvoorbeeld doorheen de meeste van haar publicaties vanaf de jaren '60 steeds weer op het enorme belang van de school en leraar als socialisatie-agent. De school is voor adolescenten een uitermate belangrijke bron van politieke informatie.²⁴

Over de invloed van scholen op politieke attitudes bestaat meer verdeeldheid. De vroegere studies die wezen op een sterke gelijkens tussen leraar en leerling²⁵ bleken te lijden aan methodologische tekorten. En hedendaags methodologisch solider onderzoek (op basis van multi-niveau modellen) wijst op een bestaande, maar wel bescheiden invloed van het curriculum op de attitudes van leerlingen.²⁶

Er circuleren een aantal schema's om de aard van de socialisatie-processen te classificeren.²⁷ We kunnen ook teruggrijpen naar de visie van Dewey op het leren om de socialisatieprocessen op school te beschrijven. Centraal in de visie op opvoeding en leren is de ervaring van ieder individu. Opvoeding bestaat uit "... *that reconstruction or reorganization of experience which adds to the meaning of experience, and which increases ability to direct the course of subsequent experience*".²⁸ Opvoeding is een continu proces waarbij mensen leren om steeds meer verbanden te zien tussen activiteiten en de gevolgen van activiteiten. Deze ervaring kan reeds geformaliseerd en gedecontextualiseerd zijn in abstracte vorm, maar kan anderzijds

21. CUBAN, L., Making Public Schools Business-like... again, *PS: Political Science and Politics*, vol. 37, 2004, pp. 237-40; GALSTON, W., Political Knowledge, Political Engagement, and Civic Education, *Annual Review of Political Sciences*, vol. 4, 2001, pp. 217-34; GALSTON, W. A., Civic Education and Political Participation, *PS: Political Science and Politics*, vol. 37, 2004, pp. 263-6.
22. JENNINGS, M., K. LANGTON & R. NIEMI, *o.c.*; WESTHOLM, A., A. LINDQUIST & R. NIEMI, Education and the Making of the Informed Citizen: Political Literacy and the Outside World (pp. 11-24), in Ichilov, O. (ed.) *Political Socialization, Citizenship Education, and Democracy*, New York: Teachers College Press, 1990.
23. EHMAN, L., *o.c.*
24. HESS, R. & J. TORNEY, *o.c.*; TORNEY, J., A. OPPENHEIM & R. FARNEN, *Civics Education in Ten Countries*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1975; TORNEY-PURTA, J., The Global Awareness Survey: Implications for Teacher Education, *Theory into Practice*, vol. 21, 1983, pp. 200-5; TORNEY-PURTA, J., et al., *Citizenship and Education in Twenty-Eight Countries? Civic Knowledge and Engagement at age Fourteen*, Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement, 2001.
25. HESS, R. & J. TORNEY, *o.c.*
26. VAN DER WAL, M., *Competencies to Participate in Life. Measurement and the Impact of School*. Amsterdam: Rozenberg Publishers-Thela Thesis-Dutch University Press, 2003.
27. DEKKER, H., Socialisatie en Politieke ontwikkeling, in Van Ginniken, J. & R. Kouijzer, *Politieke psychologie. Inleiding en overzicht*. Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij, 1986, pp. 156-63.
28. DEWEY, J., *Democracy and Education. An Introduction to the Philosophy of Education*, New York: Macmillan, 2000 [Orig. 1916], p. 76.

ook heel toepasselijk zijn, en een rechtstreeks verband tonen met een concrete ervaring.²⁹ Voorbeelden van contextueel gebonden politiek relevante ervaringen, zijn bijvoorbeeld vaardigheden en ervaringen in het verenigingsleven of doorheen vrijwilligerswerk.³⁰

De meeste werken over het belang van "burgerschapseducatie", "civics courses" of "social studies" leggen de klemtoon op het overbrengen van geformaliseerde informatie. Het gaat om een bedoelde en directe vorm van politieke socialisatie. Deze cursussen beogen expliciet een socialiserend effect door specifieke (politieke) informatie bij te brengen. Aan de grondslag hiervan ligt de veronderstelling dat individuen deze stukjes informatie zullen accumuleren en later wel zullen gebruiken als de tijd rijp is. Deze cursussen bevatten lessen over het staatsbestel (verkiezingen, het parlement, de koning, de grondwet), over belangrijke momenten in het leven van de natie (onafhankelijkheid, oorlogen), of over recentere markante gebeurtenissen of persoonlijkheden (in de VS: Martin Luther King, de desegregatie-uitspraken van Brown en Green).³¹

Uiteraard betekent elke vorm van informatie en kennis een verrijking voor het individu. Echter, in vele gevallen ligt er een overdreven rationalistisch geloof besloten in de kracht van burgerschapseducatie. Kennis leidt tot beter begrip van de impact van het beleid op onze eigen belangen. Burgerschaps cursussen leveren binnen dit kader de nodige informatie waardoor individuen dat eigenbelang doorheen het politiek proces effectiever kunnen nastreven. Informatie over het eigen politiek systeem vormt als het ware de basis voor een 'verlicht eigenbelang'.³² Sommige 'civics' programma's beogen heel expliciet via informatie grip te krijgen op attitudes.³³ De onderliggende veronderstelling hierbij is dat kennis en meer bepaald politieke kennis, steeds samenhangt met democratische attitudes. Hoe meer kennis, hoe breder de kijk op de wereld en bijgevolg hoe meer affiniteit met democratische politieke vertogen.³⁴

29. DEWEY, J., o.c. (1916); DEWEY, J., *Experience and Education*, New York: Collier Books, 1976 (19th ed.) [Orig.: 1938].
30. PUTNAM, R., The 1995 Ithiel de Sola Pool Lecture. Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America, *Political Science & Politics*, vol. 28, 1995, pp. 664-83; PUTNAM, R., *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster, 2000; YOUNISS, J., J. McLELLAN & B. MAZER, Voluntary Service, Peer Group Orientation, and Civic Engagement, *Journal of Adolescent Research*, vol. 16, 2001, pp. 456-468. Centraal hierin staan vier mogelijke processen, m.n. identificatie, interpersoonlijke overdracht, imitatie en secundair leren Zie ook KAVADIAS, D., *De school als politieke leeromgeving. De (beperkte) invloed van het secundair onderwijs op politiek relevante houdingen van jongeren in Vlaanderen*, Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 2004.
31. TORNEY-PURTA, J. et al., o.c. (2001); GALSTON, W., o.c. (2004).
32. DELLI CARPINI, M. & S. KEETER, *What Americans Know About Politics and Why it Matters*. New Haven: Yale University Press, 1996; GIMPEL, J., J. LAY & J. SCHUKNECHT, o.c.
33. TORNEY-PURTA, J. et al. (2001).
34. GABENNESH, H., o.c.; GALSTON, W., o.c. (2001).

De heersende veronderstellingen over het herwaarderen van historisch besef of vakgebonden burgerschapscursussen vertrekken deels ook van een gedecontextualiseerde accumulatiemodel. De kinderen krijgen feiten voorgeschoteld en men gaat er van uit dat deze kennis zal inwerken op het begrip van mens en wereld. Deze twee effecten worden trouwens expliciet nagestreefd als het gaat over onderwijs over de jodenuitroeiing. Lessen over Auschwitz zijn een instrument om te komen tot lessen uit Auschwitz.³⁵ Kortom, men verwacht soms expliciet, maar heel vaak impliciet een spill-over van de ratio op de emoties. We willen nagaan of deze rationalistische veronderstelling opgaat bij adolescenten.

Onze eerste hypothese luidt bijgevolg: *de mate van kennis over de jodenuitroeiing in de tweede wereldoorlog bepaalt de mate van ethnocentrisme en antidemocratie van de leerlingen.* (Hyp 1).

Dergelijke spill-over van kennis op attitudes wordt echter in vele gevallen bemiddeld via andere kenmerken.³⁶ In bepaalde contexten correleert het bijbrengen van politieke informatie nauwelijks met politiek relevante attitudes eens we rekening houden met sociale achtergrond.³⁷ Een tweede hypothese die we in dit verband willen toetsen is of sociale achtergrond een antecedent kenmerk is dat zowel kennis als attitude beïnvloedt en hierdoor het effect tussen beide weg verklaart.

Oftewel: *'De sociaal economische situatie van een leerling beïnvloedt de mate van kennis over de holocaust en zijn/haar attitudes.'* (Hyp 2).

Een deel van de sociale situatie voor kinderen wordt op de leeftijd van 16 tot 18 jaar echter ook al weerspiegeld in het bereikte onderwijsniveau. De hiërarchische onderverdeling naar zogenaamde onderwijsvormen (algemeen, technisch, kunst en beroepsonderwijs) vormt ten dele al een voorafspiegeling van de sociale positie waarin de leerlingen terecht gaan komen. De onderwijsvormen werken – althans in Vlaanderen – ook als specifieke socialisatiecontexten.³⁸ We kunnen dus ook verwachten dat een deel van de attitudinale effecten te wijten zijn aan socialisatie binnen een specifieke onderwijsvorm.

De derde hypothese wordt bijgevolg: *'zowel de kennis als de attitudes worden beïnvloed door de onderwijsvormen en verklaren het effect van kennis op attitude weg'* (Hyp 3).

35. ABRAM, I., o.c.; THANASSEKOS, Y. & A. VAN LANDSCHOOT, o.c.

36. STEMBER, C., *Education and Attitude Change. The Effect of Schooling on Prejudice Against Minority Groups*. New York, Institute of Human Relations Press, 1961.

37. DENVER, D. & G. HANDS, Does Studying Politics Makes a Difference? The Political Knowledge, Attitudes and Perceptions of School Students. *British Journal of Political Science*, vol. 20, 1990, pp; 263-88; DRIEGHE, D. *Sporen van vroeger vuur. Een onderzoek naar het verband tussen kennis over de jodenuitroeiing en ethnocentrische opvattingen bij derdegraadsleerlingen in het secundair onderwijs*. Lic.verhandeling Vrije Universiteit Brussel, 2002.

38. PELLERIAUX, K., *Demotie en burgerschap. De culturele constructie van ongelijkheid in de kennismaatschappij*. Brussel: VUB-Press, 2001.

III. De Brusselse context

A. De gegevens

De huidige analyse berust op cross-sectionele gegevens van leerlingen verzameld in het schooljaar 2001-2002 in 8 Nederlandstalige en 8 Franstalige Brusselse secundaire scholen.³⁹ Het gegevensbestand bevat 1284 leerlingen van het 5de en 6de jaar van het secundair onderwijs. De scholen werden geselecteerd op basis van een gestratificeerde steekproef van scholen per taalgroep.

Tabel 1. Steekproef Leerlingen Brusselse scholen 2001-2002, naar taal, sekse en inrichtende macht.

Taalgroep Net	Nederlandstalig (n = 469)		Franstalig (n = 815)	
	Openbaar	Vrij (katholiek)	Openbaar	Vrij (katholiek)
Sekse				
Jongen	76 (43,6%)	147 (49,8%)	168 (50,1%)	221 (46,1%)
Meisje	99 (56,4%)	148 (50,2%)	167 (49,9%)	259 (53,9%)
	175	294	335	480

Het steekproefkader werd opgedeeld naar onderwijsnet (publiek en privaat),⁴⁰ en omvat vier onderwijsvormen (algemeen secundair onderwijs, beroepssecundair onderwijs, kunstsecundair en technisch secundair onderwijs).⁴¹ De gestandaardiseerde vragenlijsten peilden hoofdzakelijk naar attitudes, maar omvatten ook vragen naar sociale achtergrond, en bevatten een meetinstrument om te peilen naar de kennis over de jodenuitroeiing door de nazis.

39. Het onderzoek werd gefinancierd door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest binnen het kader van de actie *Research in Brussels 2000*, door de Vakgroep Politieke Wetenschappen VUB.
40. In Vlaanderen zijn de erkende scholen gegroepeerd in drie 'onderwijsnetten': het gemeenschapsonderwijs (GO), het vrij gesubsidieerd onderwijs (VO) en het officieel gesubsidieerd onderwijs (OGO). Het GO wordt van overheidswege ingericht en de scholen van dit net richten zich tot iedereen, ongeacht religieuze of ideologische overtuiging. De inrichting van het VO berust in eerste instantie op het privé-initiatief. De meerderheid van de scholen uit dit net verstrekken onderwijs vanuit een katholieke visie. Het OGO groepeerde scholen ingericht door de gemeente-, stads, en provinciebesturen.
41. Het Vlaamse secundair onderwijs (onderwijs van 12 tot 18 jaar) maakt deel uit van de basisopleiding. Het 'gewone' secundair onderwijs bestaat uit het algemeen secundair onderwijs (ASO), het kunstsecundair onderwijs (KSO), het technisch secundair onderwijs (TSO) en het beroepssecundair onderwijs (BSO). In het ASO ligt de nadruk voornamelijk op theoretische vorming, als voorbereiding op post-secundaire studies. Het KSO en TSO geven naast theoretische en (kunst)technische vakken, tevens praktijkvakken. Zowel KSO als TSO-studies bieden zowel de mogelijkheid om een beroep uit te oefenen, als om verder te studeren. De leerlingen uit het BSO krijgen een specifieke beroepsopleiding, die onmiddellijk na het afstuderen toegang biedt tot de arbeidsmarkt.

B. Attitudes

We beperken ons in de analyse tot twee attitudes die nauw samenhangen met hetgeen holocausteducatie zou moeten bewerkstelligen, nl. etnocentrisme en antidemocratie.

Etnocentrisme is een concept dat als verzamelterm wordt gebruikt voor een vorm van culturele geslotenheid. Het wijst op de gerichtheid naar een 'eigen groep', gedefinieerd in etnische termen, en de afwijzing van andere groepen.⁴² Binnen het kader van de Vlaamse context werd herhaaldelijk gewezen op het belang van etnocentrisme om een stem voor extreem-rechts (het Vlaams Blok) te kunnen voorstellen.⁴³

Tabel 2. Centrale Onderzoeksvariabelen etnocentrisme & antidemocratie. Rijpercentages voor de Brusselse leerlingen (n = 1284).

	(helemaal) niet akkoord	Tussen beide	(helemaal) akkoord
Negatieve houding tov 'outgroups' (Cronbach's $\alpha = 0,89$ – Eigenwaarde PCA 1 PC = 5,15; 51,5% variantiedekking)			
België had eigenlijk nooit gastarbeiders mogen binnenlaten.	63,6	23,3	13,0
Moslimgezinnen zijn over het algemeen gastvrij.	15,6	37,8	46,6
Migranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen.	55,0	27,6	17,5
Buitenlanders nemen ons werk af.	64,9	19,7	15,4
Migranten komen hier profiteren van de uitkeringen.	45,2	28,6	26,2
In sommige buurten doet de overheid teveel voor de migranten en te weinig voor de Belgen die er wonen.	46,9	24,2	28,8
Als men migranten beter leert kennen, dan blijken dat over het algemeen vriendelijke mensen.	9,7	24,1	66,2
Mensen uit verschillende culturen hebben best zo weinig mogelijk contact met elkaar.	76,9	15,6	7,4
We moeten erop toezien dat wij ons ras zuiver houden en vermenging met andere volkeren tegengegaan.	79,0	11,0	10,0
Mensen zouden moeten trouwen met iemand van hun eigen cultuur.	73,3	13,0	13,7
Negatieve houding t.o.v. democratie (Cronbach's $\alpha = 0,66$ – Eigenwaarde PCA 1 PC = 1,79; 59,7% variantiedekking)			
Die zogeheten experts en specialisten weten meestal van niets.	34,0	45,8	20,2
De 'democratie' is maar een dekmantel voor de macht van de rijken.	25,5	44,3	30,1
Zonder politieke partijen zou het in ons land veel beter gaan.	51,1	37,1	11,8

42. LEVINSON, 1969.

43. BILLIET, J. & H. DE WITTE, Attitudinal dispositions to Vote Right Wing: The Case of "Vlaams Blok", *European Journal of Political Research*, vol. 27, 1993; DE WITTE, H., et al., *Hoe racisme en rechts-extremisme bestrijden? Literatuurstudie naar strategieën en empirische analyse van gevoeligheden in de populatie*, Leuven: HIVA KULeuven, 1996.

In de hier gebruikte vragenlijst werd enkel de negatieve houding tegenover allochtonen (in dit geval Turken en Marokkanen) bevraagd.

In het geval van de schaal voor 'antidemocratie' gaat het om drie items ontleend aan recent onderzoek dat peilden naar de draagkracht van de sociale zekerheid in de Vlaamse bevolking.⁴⁴ Ze werden hier uitgeprobeerd om na te gaan in welke mate de jongeren aspecten van de huidige vertegenwoordigende democratie in vraag stellen.

We beschikken bijgevolg over een degelijke schaal met 10 items en een schaal die ietwat beperkt is vooral omwille van het kleine aantal items. De correlatie tussen beide meetinstrumenten bedraagt 0,12. Voor de verdere analyse zelf werden factorscoreschalen opgesteld.

C. Kennis over holocaust

Om de kennis omtrent de genocide van de nazi's tijdens de tweede wereldoorlog te meten hebben we getracht een meetinstrument te ontwikkelen dat zou passen binnen het formaat van een survey. Op basis van een vooronderzoek met 21 items (bij 47 leerlingen) werd geopteerd voor een test bestaande uit 13 stellingen met de antwoordmogelijkheden 'Juist', 'fout' en 'weet niet'.

Tabel 3. Kennistest over de jodenuitroeiing in de tweede wereldoorlog. Rijpercentages – correct antwoord wordt weergegeven met *.

	Juist	Fout	?
Auschwitz was een vernietigingskamp.	78,8*	4,7	16,5
De Dossin-kazerne in Mechelen was het vertrekpunt van de deportatieroute van Belgische Joden.	14,0*	7,9	78,1
<u>Endlösung</u> is de naam van Hitlers plan om alle Joden in Europa te vernietigen.	18,5*	14,7	66,8
<u>Oskar Schindler</u> was een van Hitlers raadgevers.	31,3	33,7*	35,0
De golf van solidariteit die in België na WO II tussen Vlaanderen en Wallonië uitbarstte wordt ook wel het <u>nationaal-socialisme</u> genoemd.	19,0	19,3*	61,7
Vluchtelingen voor het Nazi-regime werden in <u>concentratiekampen</u> opgevangen.	31,1	47,3*	21,6
Tijdens de processen in <u>Nürnberg</u> werden vele Nazi-leiders berecht.	46,5*	3,6	49,9
Met <u>holocaust</u> bedoelt men de massale vlucht van Joden uit Duitsland vlak vóór WO II.	21,7	39,3*	39,0
<u>Adolf Hitler</u> stierf bij een bomaanslag in 1950.	6,8	66,0*	27,2
De spreuk " <u>Arbeit macht frei</u> " hing op de poorten van Auschwitz.	28,8*	7,8	63,4
De meeste <u>vernietigingskampen</u> bevonden zich in Polen.	50,0*	16,6	33,4
Verzetslui kwamen tijdens WOII in het gevangenenkamp van <u>Breendonk</u> terecht.	28,8*	6,3	64,8
<u>Genocide</u> duidt op het opzettelijk en systematisch vernietigen van een ras, politieke of culturele groep, of een volk.	78,1*	2,9	19,0

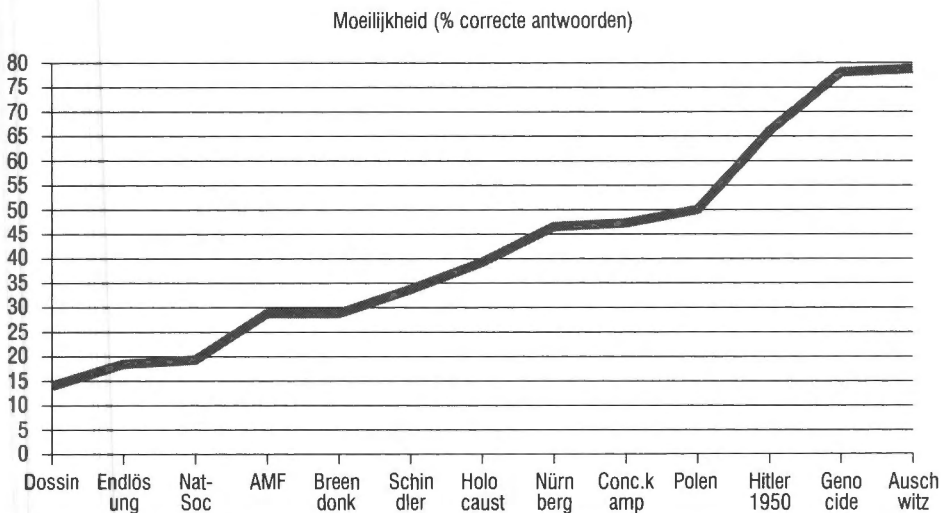
44. ELCHARDUS, M. & C. TRESIGNIE, *Het draagvlak van de solidariteit TOR/DS2001. Deelrapport 1: Technisch verslag van opzet en verloop van de dataverzameling*, Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 2002.

De schaal tracht enkel en alleen hetgeen individuele leerlingen weten over die periode te toetsen. Bij de samenstelling van de test werd geprobeerd items met verschillende moeilijkheidsgraden te integreren.

We hebben ervoor geopteerd om de items te toetsen op Gutman-patronen (transitiviteit in moeilijkheid) op basis van het Raschmodel.⁴⁵ Hierbij zijn we vertrokken van de veronderstelling dat 'kennis omtrent jodenuitroeing' een latente kennisdimensie vormt binnen de populatie van Brusselse jongeren. Deze kennisdimensie zou lopen van 'weinig kennis' tot 'veel kennis' over de genocide. Bovendien veronderstelt het model dat de afzonderlijke items goed discrimineren voor die ene kennisdimensie en dat we op basis van scores op de items individuen relatief goed kunnen plaatsen op die kennisdimensie.

De Raschanalyse gaat na of de 'latente trek' (de kennisdimensie) normaal verdeeld is,⁴⁶ of de itemkarakteristieke curves voldoen aan de voorwaarde van dubbele monotoniciteit⁴⁷ en, tenslotte, of de test unidimensioneel is (meet de test kennis over jodenuitroeiing of meet het nog iets anders?).⁴⁸

De 'moeilijkheid' van de items voor de leerlingen uit de steekproef wordt in figuur 1 grafisch weergegeven. Per item wordt het percentage correcte antwoorden

Figuur 1. Moeilijkheid van beantwoorden van de items op basis van volledige steekproef (n = 1284).

45. RASCH, G., *Probabilistic Models for Some Intelligence and Attainment Tests*, Chicago: University of Chicago, 1980 [orig. 1960]; VON DAVIER, M., *Winnmira 2001 User Manual*, s.l., 2001.
46. De overschrijdingskans van de R0 waarde geeft een maat voor overeenstemming met normaliteit ($p > 0,05$).
47. Deze dubbele monotoniciteit omvat een stijgende moeilijkheidsgraad en het elkaar niet kruisen van de itemkarakteristieke curves. R1 test deze monotoniciteit. Indien $R1 > 0,05$, is de kans groot dat het model niet afwijkt van monotoniciteit.
48. Indien $R2 > 0,05$ bestaat er een gereede kans dat het model unidimensioneel is. R2 geeft tevens een maat voor lokale onafhankelijkheid van de latente kennisdimensie.

van de leerlingen gepresenteerd. De vraag over de Dossin-kazerne is hierbij het moeilijkste item (met minder dan 15% correcte antwoorden), terwijl de functie van Auschwitz bij ongeveer 8 op de 10 leerlingen bekend was.

Uiteindelijk werden op basis van de Raschanalyse 5 items voor de twee steekproeven (Franstaligen en Nederlandstaligen) weerhouden, die beantwoorden aan de strenge criteria van het model (zie tabel 4).

Tabel 4. Resultaten Raschanalyse gehele steekproef: itemlocatie & discriminatie-index (n = 1284)*.

	Item locatie	Q-index	Z-waarde Q	P(X>Zq)	Proportie juiste antw.
Item 1 Auschwitz	-1,319	0,108	-0,543	0,706	0,79
Item 4 Schindler	1,254	0,133	0,065	0,474	0,34
Item 6 Concentratiekampen	0,622	0,127	0,462	0,322	0,47
Item 11 Vernietigingskampen in Polen	0,472	0,114	0,161	0,436	0,50
Item 13 Genocide	-1,028	0,134	-0,065	0,526	0,78
R0: normaalverdeling (p)	12,61	8 df	p = 0,126		
R1: Monotonieiteit (p)	14,12	8 df	p = 0,079		
R2: unidimensionaliteit (p)	11,02	8 df	p = 0,201		
Z-waarde (chi ²)	-0,55		P = 0,680		

* De schaalanalyse werd uitgevoerd met RSP1.06 en met Winnira 2001.

Het ware beter geweest te beschikken over een meetinstrument met meer items en een grotere bereik. De interne consistentie gemeten op basis van Mokken (Rho) bedraagt 0,55. De schaal is dus zeker voor verbetering vatbaar. Desalniettemin voldoet dit instrument aan de strenge eisen van het Raschmodel en laat het ons toe te veronderstellen dat de geconstrueerde schaal een acceptabele weergave biedt van kennisaspecten van de jodenuitroeiing.

IV. De analyse

A. Strategie

De onderzoeksvraag is gefocust op het verband tussen politiek relevante kennis en politiek relevante attitudes. Zowel kennis als houdingen worden echter ook sterk beïnvloed door andere factoren. De sociaal economische kenmerken van het gezin waarin men opgroeit, de dagelijkse interacties als jongen of meisje met anderen, de eigen etnische origine drukken bijvoorbeeld elk afzonderlijk of tezamen hun stempel op de manier waarop we ons tegenover medemensen opstellen. Elk van deze aspecten bepaalt ook onze levenskansen, in termen van de culturele en cognitieve bagage die we van kindsbeen af meekrijgen. Opgroeien in een gezin waarvan de vader en de moeder hoger opgeleid zijn, en waarin meer boeken en media worden 'geconsumeerd' verhoogt de kans dat een kind sneller in contact

komt met kenniselementen betreffende de jodenuitroeiing tijdens de tweede wereldoorlog.

Bovendien moet men rekening houden met het karakter van het Vlaams onderwijsbestel. Binnen het kader van dat onderwijs speelt de manier waarop leerlingen worden geëvalueerd een belangrijke rol. De selectie van leerlingen volgens vaardigheden gebeurt na de eerste twee gemeenschappelijke jaren bij het begin van het secundair onderwijs.⁴⁹ Hierna worden leerlingen toegewezen naar het algemeen secundair onderwijs, het beroepssecundair onderwijs, het kunstensekundair onderwijs of naar het technisch secundair onderwijs. De meeste laatstejaars scholieren (42%) volgen algemeen vormende studies. In het ASO ligt de nadruk voornamelijk op theoretische vorming. Het TSO geeft naast theoretische en technische vakken, tevens praktijkvakken. De leerlingen uit het BSO krijgen een specifieke beroepsopleiding. In het KSO krijgen de jongeren zowel een ruime algemene vorming als een meer kunstgerichte opleiding.

In de huidige onderwijspraktijk staan de onderwijsvormen in een hiërarchisch verband tot elkaar. In die onderwijs ladder staat het algemeen en kunstonderwijs bovenaan en het beroepsonderwijs onderaan.⁵⁰ De sociale ongelijkheid vertaalt zich ook in de ongelijke toegang tot de verschillende onderwijsvormen.⁵¹ Indien we de invloed van sociale achtergrond willen nagaan moeten we rekening houden met de onderwijsvormen.

Om na te gaan of ons meetinstrument voor kennis enige invloed heeft op de centrale onderzoeksvariabelen gaan we in drie stappen tewerk. Deze stappen worden schematisch voorgesteld in het conceptueel model in figuur 2. We voeren deze drie stappen simultaan uit op de twee steekproeven (Nederlandstalige en Franstalige groep).⁵²

In een eerste stap gaan we het verband bekijken tussen enerzijds kennis en anderzijds attitudes. Is dat verband even sterk voor de Franstalige en de Nederlandstalige groep? Op basis hiervan kunnen we de eerste hypothese evalueren.

Vervolgens worden in een tweede stap een drietal achtergrond-kenmerken ingevoerd. De drie 'usual suspects' zijn in dit geval sekse, nationaliteit en sociaal-economische status. Sekse wordt ingevoerd als een dummy-gecodeerde variabele. Nationaliteit is een kenmerk, samengesteld op basis van de nationaliteit van de respondent en de nationaliteiten van beide ouders. Deze drie variabelen werden

49. PELLERIAUX, K., o.c.

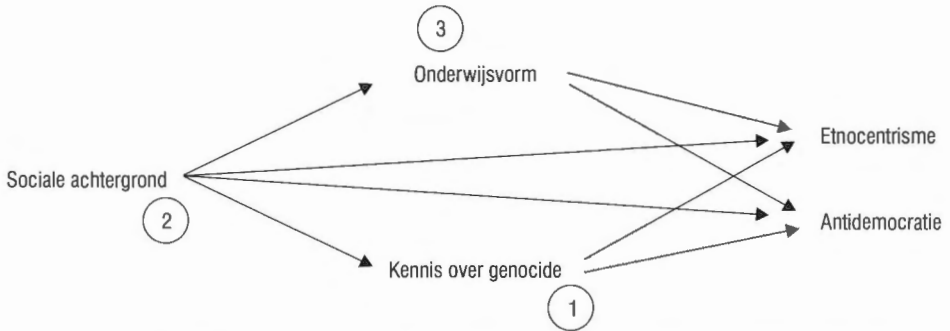
50. ELCHARDUS, M. (ed.) *Zonder Maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leerkrachten.*, Gent: Globe, 1999.

51. TAN, B., *Blijvende sociale ongelijkheden in het Vlaamse onderwijs*, Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid UFSIA, 1998.

52. We houden de steekproeven apart aangezien we er niet automatisch van uit kunnen gaan dat de verbanden tussen onafhankelijke, intermediaire en afhankelijke variabelen precies dezelfde zijn in de twee populaties. Taalgroep invoeren als exogeen covariaat zou een aantal mogelijke verschillen kunnen versluieren.

gereduceerd tot een niet-lineaire principale component.⁵³ Op dezelfde manier werd het opleidingsniveau van de vader en de moeder, evenals de huidige professionele situatie van de 'kostwinner' in het huishouden gereduceerd tot een sociaal-economische component. De tweede stap biedt aldus een toets voor de tweede hypothese.

In de derde en laatste stap wordt de onderwijsvorm ingevoerd als dummy. Hierin worden ASO-KSO leerlingen vergeleken met de BSO-TSO leerlingen. Hiermee wordt tenslotte de derde hypothese getoetst.

Figuur 2. Causaal model. Verklaring van attitudes op basis van kennispeil, achtergrond en onderwijsvorm.

Tabel 5. Kenmerken van de onderzoeksvariabelen (n = 1284).

Stap	Variabele	type variabele	Gem	SD	min	max	missing
1	Etnocentrisme	Factorscoreschaal	0,01	1,01	-1,42	3,61	67
	Antidemocratie	Factorscoreschaal	0,02	1,00	-2,77	6,19	40
	Kennis genocide	Raschschaal	0,35	1,50	-2,94	2,90	157
2	Sekse	Dummy-variabele (0 = jongen)	0,52	0,50	0,00	1,00	0
	Nationaliteit*	Niet-lineaire Principale Component	0,02	0,98	-4,02	0,69	18
	SES**	Niet-lineaire Principale Component	0,02	0,99	-2,47	1,56	152
3	Onderwijsvorm	Dummy (0 = Bso, KSO & TSO)	0,69	0,46	0,00	1,00	0

* Deze variabele werd samengesteld op basis van de nationaliteit bij geboorte van de respondent, de vader en de moeder. Belgische nationaliteit vormt de positieve pool van de component.

** SES werd samengesteld op basis van de professionele situatie en het opleidingsniveau van zowel de vader als de moeder.

De onderlinge relaties tussen de variabelen worden geëvalueerd aan de hand van een structureel model waarin de modellen voor de Nederlandstalige en Franstalige leerlingen simultaan worden geschat.⁵⁴

53. VAN DEN BERG, G., *Princals voor beginners.*, Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, s.d.

54. De berekeningen werden uitgevoerd met het Amos 4.0 pakket (Arbuckle & Wothke 1999).

B. Resultaten

Stap 1. Kennis en houdingen

In het eerste model wordt voor de twee groepen tezelfdertijd de relatie tussen de raschscala en de twee attitudes geëvalueerd aan de hand van een eenvoudig padmodel. In onderstaande tabel staan zowel de gestandaardiseerde parameters als een visuele weergave van het model.

Tabel 6. Etnocentrisme en Antidemocratie in functie van kennis over de jodenuitroeiing.

NL (n = 469)	Etnocentrisme		Antidemocratie		FR (n = 815)	Etnocentrisme		Antidemocratie	
	α	C.f.	α	C.f.		α	C.f.	α	C.f.
Kennis	-0,18	-3,89	-0,19	-4,17	-0,04	-1,2	-0,02	-0,07	
R ²	0,03		0,04		0,00		0,00		

De gebruikte software geeft als evaluatiecriteria een 'critical ratio' weer. Deze critical ratio wordt bekomen door de ongestandaardiseerde parameter te delen door de standaarddeviatie. De bekomen statistiek is ongeveer t-verdeeld. Dit betekent dat een critical ratio van rond de -/+ 2 overeenkomt met een kans op type-I fout van 0,05.

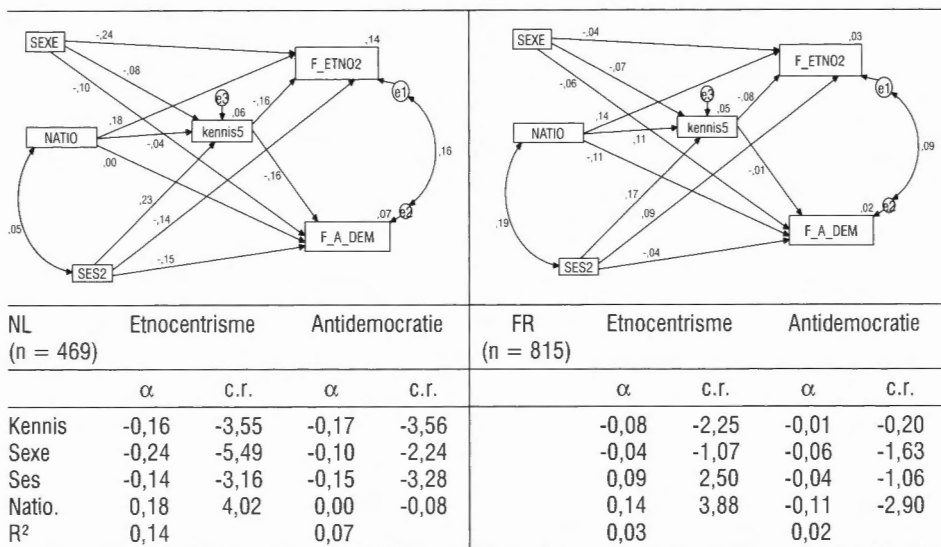
Na de eerste stap zien we onze aanvankelijke verwachtingen slechts ten dele bevestigd. We verwachtten immers dat 'kennis' beide attitudes zou beïnvloeden in de 'goede' zin. Een hoge mate van kennis over de jodenuitroeiing zou leiden tot een lagere mate van etnocentrisme en tevens tot een meer democratische ingesteldheid (negatief anti-democratie). Deze veronderstelling klopt voor de Nederlandstalige steekproef. Hoewel de effecten niet buitensporig groot zijn te noemen (een verklaarde variantie van 3 à 4%) zien we dat de Nederlandstalige kinderen die relatief meer weten over de nazi-genocide, tevens minder etnocentrisch en minder antidemocratisch zijn.

Voor de Franstalige leerlingen gaat deze verwachting niet op. Hier blijken van bij aanvang kennis en attitudes helemaal los van elkaar te staan.

Stap 2. Sociale achtergrond

We veronderstelden in tweede instantie dat de sociale achtergrond van de leerlingen zou optreden als antecedente oorzaak. Leerlingen uit een gezin met meer economisch, maar vooral ook cultureel kapitaal zouden zowel meer feitenkennis bezitten over de jodenuitroeiing, als meer democratisch zijn ingesteld.

Tabel 7. Etnocentrisme en Antidemocratie in functie van kennis en achtergrond*.

* het huidige model is niet gesatureerd en laat bijgevolg toe na te gaan in welke mate het model de data getrouw reproduceert. Chi²: 2,59 – 4 vrijheidsgraden (p = 0,63).

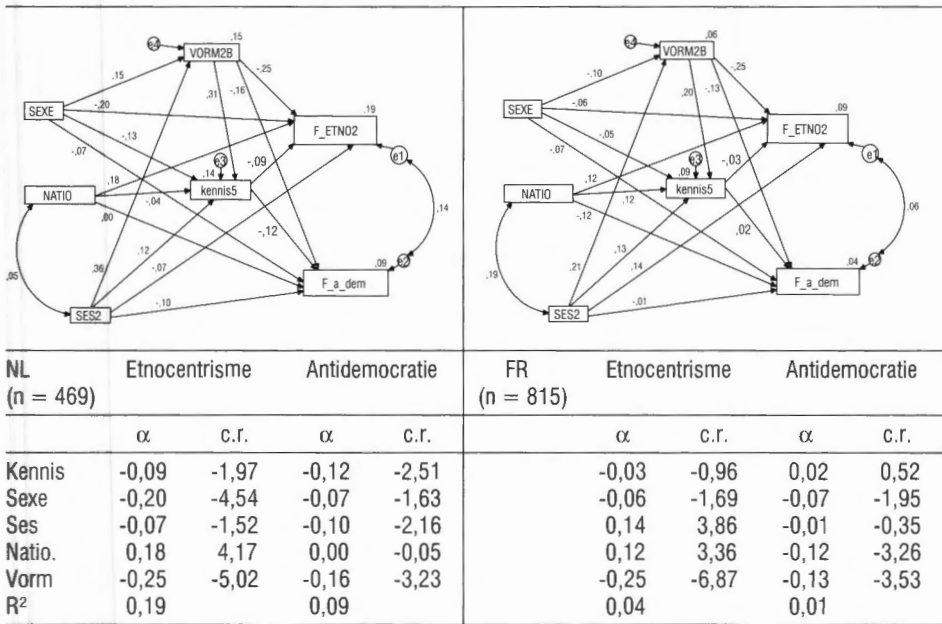
Deze hypothese kan worden bevestigd in haar meest algemene vorm. De achtergrondkenmerken beïnvloeden inderdaad de attitudes. De enige uitzondering hierop is het ontbreken van enig verband tussen nationaliteit en een antidemocratische ingesteldheid bij Vlamingen. Vlamingen staan negatiever tegenover migranten, maar staan niet per definitie negatief tegenover het parlementair stelsel. Bij de Franstalige groep zien we eerder het omgekeerde: jongeren van niet-Belgische origine hechten veel minder geloof in partijen en de democratie zoals ze vandaag bestaat (schaal 'antidemocratie').

In haar meer specifieke vorm kunnen we deze hypothese echter niet helemaal aanvaarden. De sociale achtergrond van de leerlingen delen immers niet alle variantie met kennis en attitudes. Vooral bij Nederlandstalige leerlingen blijft kennis over de genocide samenhangen met een meer democratische ingesteldheid. Na controle op achtergrond lijken ook de Franstalige leerlingen minder etnocentrisch te zijn, naarmate ze meer weten over de jodenuitroeiing.

Stap 3. Onderwijsvorm

Het verschil tussen het algemeen onderwijs en het beroepssecundair onderwijs is een emanatie van sociale verschillen tussen gezinnen. Maar binnen de onderwijsvormen zelf worden deze verschillen bevestigd door het cultiveren van verschillende smaken, stijlen, voorkeuren. Het verschil tussen ASO en BSO vertaalt zich bijgevolg ook in een cultuurkloof en in verschillende houdingen tegenover politiek.⁵⁵ Onze derde hypothese veronderstelde sterke effecten van de onderwijsvorm op de attitudes alsook op kennis. Tabel 8 vat de modellen uit de laatste stap samen.

Tabel 8. Etnocentrisme en Antidemocratie in functie van kennis en achtergrond*.

* Ook dit model is niet gesatureerd en laat toe na te gaan in welke mate de complexiteit in de data worden gereproduceerd door het model. Chi²: 6,54 – 6 vrijheidsgraden (p = 0,37).

De onderwijsvorm blijkt ook voor deze steekproef een krachtige predictor te zijn voor de attitudes van de leerlingen. Leerlingen uit het algemeen secundair onderwijs staan positiever tegenover minderheden en zijn in veel mindere mate antidemocratisch ingesteld. Deze leerlingen weten ook meer over hetgeen zich in de tweede wereldoorlog heeft afgespeeld. In die zin kunnen we veronderstellen dat

55. KAVADIAS, D., J. SIONGERS & F. STEVENS, Jongeren en politiek in de jaren '90. *Samenvatting & Politiek*, vol. 6, 1999, pp. 19-33.

de verschillen in het leerplan geschiedenis (of Project Algemene Vakken voor het BSO) zich weerspiegelt in verschillende kennisniveaus volgens de onderwijsvorm.

Het enige resterend effect van kennis vinden we terug enkel bij de Nederlandstalige groep op antidemocratie. Dat effect is significant, maar niet uitermate sterk te noemen. Daarbij komt dat we deze modellen in principe zouden moeten amenderen. De gegevens van deze jongeren zijn vergaard in 16 scholen. Dit brengt een bijkomend probleem met zich mee. Onze observaties zijn bijgevolg statistisch niet-onafhankelijk. De leerlingen zijn geclusterd binnen de scholen: de bevraagde respondenten kunnen worden beïnvloed door gemeenschappelijke ervaringen.⁵⁶ We zouden eigenlijk ook moeten nagaan of er schooleffecten zijn op de afhankelijke variabelen in deze modellen. We zouden meerbepaald moeten nagaan of het effect dat we hier vinden van kennis op antidemocratie geen artefact is van het samenzitten van bepaalde leerlingen in een beperkt aantal scholen.

Dit probleem zou kunnen worden opgevangen door beroep te doen op multilevel pad modellen. Een dergelijke analyse valt echter buiten het bestek van deze bijdrage. Temeer dat het aantal scholen relatief klein is om dergelijke modellen te fitten.

Tabel 9. Samenvatting padanalyses 3 modellen.

	Etno		Antidem		Etno		Antidem		Etno		Antidem									
	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F	N	F								
kennis	-0,18*	-0,04	-0,19*	-0,02	-0,16*	-0,08*	-0,17*	-0,01	-0,09	-0,04	-0,12*	0,02								
Sexe (0 = J)					-0,24*	-0,04	-0,10*	-0,06	-0,20*	-0,06	-0,07	-0,07								
Ses					-0,14*	0,09*	-0,15*	-0,04	-0,07	0,14*	-0,10*	-0,01								
Natio					0,18*	0,14*	0,00	-0,11*	0,18*	0,12*	0,00	-0,12*								
Vorm (0 = BKT)									-0,25*	-0,25*	-0,16*	-0,13*								
R ²	3%		4%		14%		3%		7%		2%		19%		4%		9%		1%	

De grootste bijdrage in het verklaren van de variantie in de attitudes wordt geleverd door de achtergrond, maar vooral ook door de onderwijsvorm waarin de jongeren zitten.

V. Discussie

We hebben getracht een meetinstrument op te stellen voor een bepaald soort kennis dat als politiek relevant wordt ervaren. De gangbare veronderstelling omtrent

56. Indien er een betekenisvolle clustering bestaat van variantie op schoolniveau wordt de kans op een type I fout vergroot (de standaardfouten worden onderschat).

de functie van dergelijke bagage is dat ze mede het wereldbeeld van de kinderen vormt. Door kennis over de gruweldaden ten tijde van het nazi-regime zouden kinderen beter inzicht krijgen in ideologieën die teren op haat. Bijgevolg zouden ze zich op termijn toleranter opstellen. Lessen over Auschwitz zouden ervoor moeten zorgen dat antidemocratische tendensen voorgoed tot de verleden tijd behoren.

Als we de drie hypothesen overlopen kunnen we constateren dat de effecten gemengd zijn. Er is een bijdrage van kennis over de genocide op attitudes. Maar deze bijdrage is zeer bescheiden. Temeer dat ze niet in dezelfde mate voorkomt in beide steekproeven. In de Nederlandstalige groep is die bijdrage aanwezig, in de Franstalige groep ontbreekt het aan enige basis om te spreken van een *spill-over* van kennis op attitudes. Als we rekening houden met achtergrond en onderwijsvorm smelten de effecten van kennis verder weg. De resterende effecten op de schaal voor 'antidemocratie' zouden verder moeten worden uitgediept in multilevel modellen. Er bestaat immers een gereede kans dat die effecten te wijten zijn aan het samenzitten van leerlingen binnen scholen.

Tegen de hier gebruikte opzet kan ingebracht worden dat we kennis en attitudes in een causaal schema gieten op basis van een bevraging van leerlingen op een tijdstip. De oorzaak heeft misschien meer tijd nodig om enig effect te resorberen. Daarnaast kan de richting van causaliteit in sommige gevallen in twijfel worden getrokken. We veronderstelden immers dat meer kennis de oorzaak was meer democratische attitudes. Het is echter ook mogelijk dat jongeren die in de ban zijn van het extreem-rechtse gedachtegoed, uit fascinatie kennis vergaren over de genocide. In dat geval beïnvloedt de attitude de mate van kennis. En daarenboven ligt de associatie in een andere richting dan deze die wij veronderstelden (antidemocratie-kennis). Deze hypothesen kunnen we op basis van het huidige cross-sectioneel onderzoek niet uitsluiten.

Voorts zijn we niet dieper ingegaan op de mogelijke interactie-effecten tussen onderwijsvorm en de impact van kennis over de genocide. Het valt te beargmenteren dat de invloed van kennis kan verschillen naargelang de onderwijsvorm waarmee we te maken krijgen. We hebben hier echter geen a priori veronderstellingen over (meer impact in het ASO of eerder in het BSO?). Dit is een aspect dat in de toekomst dient te worden geëxploreerd.

Echter, indien we veronderstellen dat de hier opgestelde Raschschaal iets zegt over het niveau van kennis over Auschwitz, kan de *spill-over* hypothese minstens in twijfel worden getrokken. Lessen over Auschwitz hebben niet per definitie tot resultaat dat lessen worden getrokken uit Auschwitz. Kennis leidt niet per definitie tot een attitude die vanuit humanistisch standpunt evident wordt geacht.

Dit alles impliceert niet dat politieke educatie zonder enige waarde is. We hebben bijvoorbeeld niet gepeild naar andere mogelijke effecten van kennis (zoals de aanwezigheid van een historisch bewustzijn). Het wijst wel op de aanwezigheid van een reeks andere factoren die zich bevinden tussen kennis en attitude. Kennis is

ongetwijfeld een voorwaarde om te komen tot inzicht en tot een democratische attitude, maar het is blijkbaar geen voldoende voorwaarde. Het contextualiseren van die kennis, door het zich bijvoorbeeld laten inleven in de situatie van een mogelijke genocideslachtoffer (cf. Anne Frank) of het laten voelen wat discriminatie is,⁵⁷ is waarschijnlijk even belangrijk voor de attitudinale component. Dit impliceert dat de leraren aanvoelen hoe ze het best met de informatie kunnen doordringen tot de ervaringswereld van de leerlingen. Maar tot hiertoe lijkt er nog geen *one best way* te bestaan om dit te verwezenlijken.

SUMMARY

Past Perfect Tense? The Link Between Knowledge of Nazi-Genocide and Democratic Attitudes of Adolescents in Brussels

Schools are expected to educate children into democratic citizens by providing "civics" or history courses. It is believed that the formal curriculum affects the amount of cognition of each pupil, which – in its turn – would influence the civic competencies and social attitudes.

This supposition is explicitly stated in 'holocaust-education' programs and in 'civics'-courses. Accordingly, knowledge on the nazi-atrocities would stimulate tolerance, and by this way counter prejudice.

The current contribution tests this supposition on survey-data (2002) from 773 French-speaking and 469 Flemish-speaking last-grade pupils from secondary schools in the Brussels-Capital Region. The survey probed for knowledge on the nazi-genocide and attitude-scales (ethnocentrism and anti-democracy).

The supposition about the connection between knowledge and tolerance, holds partially for the Flemish, but not for the French-speaking sample. Knowledge may be a necessary, but is certainly not a sufficient condition to foster tolerance.

57. PETERS, W. & K. CLARK, *A Class Divided: Then and Now*. New Haven: Yale University Press, 1987.

Sterven voor Sarajevo? De Joegoslavische kwestie in de Belgische politiek, 1991-1995

Patrick STOUTHUYSEN

Hoogleraar aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen, Vrije Universiteit Brussel

I. Inleiding: de politisering van de Joegoslavische oorlog

De Joegoslavische oorlog (1991-1995)¹ veroorzaakte weinig ophef in de Belgische politiek.² Op het eerste gezicht wekt dat ook weinig verwondering. De kwestie had immers alles om effectief geen strijdpunt te worden. Net als voor de meeste westerse landen stonden er ook voor België geen onmiddellijke economische of strategische belangen op het spel. Het ging bovendien om een uiterst ingewikkeld conflict, waarbij goed en kwaad niet altijd duidelijk van elkaar waren te onderscheiden, waarbij alle partijen zich beurtelings als agressor gedroegen en als slachtoffer presenteerden en waarvoor alleen slechte en minder slechte oplossingen leken te bestaan. Nogal vanzelfsprekend dus dat Joegoslavië slechts weinigen tot handelen bewoog en geen prominente plaats wist te verwerven op de Belgische politieke agenda van de jaren negentig. Of toch niet?

Joegoslavië werd in andere landen wél een strijdpunt. In Nederland en Duitsland domineerde de kwestie bij momenten zelfs de politieke agenda.³ In de Verenigde Staten werd het een thema in de presidentiële verkiezingscampagne en in Frankrijk bracht het de opinieleiders en publieke intellectuelen op de been.⁴ Hoe kwam dat? Uit de literatuur blijkt dat drie factoren een rol speelden. Eén, Joegoslavië be-

1. In dit artikel wordt de Joegoslavische oorlog afgebakend met als beginpunt juni 1991 (onafhankelijkheidsverklaring van Slovenië en Kroatië, eerste militair treffen tussen het Joegoslavische en het Sloveense leger) en als eindpunt december 1995 (ondertekening te Parijs van het vredesakkoord voortvloeiend uit de Dayton-besprekingen). Latere fasen van het conflict (Kosovo, 1999) komen hier niet aan bod.
2. COOLSAET, R., *België en zijn buitenlandse politiek, 1830-2000*, Leuven: Van Halewyck, 2001.
3. BOOTSMA, P., *Srebrenica. Het officiële NIOD-rapport samengevat*, Amsterdam: Boom, 2002; MÜLLER, H., Military Intervention for European Security: The German debate (pp. 125-41), in Freedman, L. (ed.), *Military Intervention in European Conflicts*, Oxford: Blackwell Publishers, 1994.
4. POWER, S., *'A Problem from Hell': America and the Age of Genocide*, New York: Perennial, 2002; LA BALME, N., Constraint, Catalyst, or Political Tool? The French Public and Foreign Policy (pp. 265-78), in Nacos, B., R. Shapiro & P. Isernia, *Decision-Making in a Glass House. MassMedia, Public Opinion, and American and European Foreign Policy in the 21st Century*, Londen: Rowman & Littlefield Publishers, 2000.

reikte het makkelijkst de politieke agenda daar waar het thema werd ingepast in een bestaande discussie, bijvoorbeeld over de oriëntatie van het eigen buitenlands beleid. In dat geval waren er belangrijke actoren binnen de politiek die er voor zorgden dat het thema niet van de agenda verdween. Dat was bijvoorbeeld het geval in Duitsland, waar de Joegoslavische kwestie het concrete terrein werd waarop het meer algemene debat werd gevoerd over de condities waaronder Duitse troepen in het buitenland mochten worden ingezet.⁵ Dat was – in minder mate ook het geval in Nederland, waar de Joegoslavische oorlog de aanleiding vormde voor een debat over de nieuwe rol van het Nederlandse leger na de Koude Oorlog.⁶

Twee, Joegoslavië trok de aandacht van de politieke gezagsdragers, wanneer er voldoende druk werd ontwikkeld van buitenaf, bijvoorbeeld door opinieleiders, door de media, door drukingsgroepen. Wanneer die actoren voldoende gewicht in de schaal legden, nam de politiek het thema over; wanneer de druk afnam, verdween Joegoslavië ook weer uit de belangstelling. Dat was vooral het geval in Frankrijk. Een aantal spraakmakende publieke intellectuelen – Bernard Henry Lévy, Alain Finkielkraut, André Glucksmann – probeerden de Joegoslavische oorlog, en dan vooral de belegering van Sarajevo, op de politieke agenda te plaatsen. Naar aanleiding van de Europese verkiezingen van 1994 werd zelfs even gedreigd om met een aparte lijst op te komen om de Bosnische kwestie op deze manier tot inzet van de kiesstrijd te maken.⁷ Toonaangevende Franse politieke politici haastten zich om, via symbolische daden, hun solidariteit te tonen. Maar naarmate de belangstelling van de publieke opinie en de mobilisatiekracht van de actievoerders afnam, verloren ook de politici weer hun interesse.⁸

Drie, in landen die al vroeg troepen leverden aan de VN-vredesmacht in Joegoslavië bestond merkkelijk minder enthousiasme over een mogelijke interventie, die immers het leven van de eigen soldaten in gevaar zou brengen. Daar klonk in de debatten nadrukkelijker een meer sceptische en terughoudende analyse van het conflict door en van de mogelijkheden tot militaire interventie. Dat was het duidelijkst het geval in Groot-Britannië. De Britten hadden al vroeg in het Joegoslavische conflict humanitaire troepen ter plaatse. De Britse legerleiding stond, net als premier Major, dan ook afwijzend tegenover een gewapende tussenkomst, die vanuit militair oogpunt niet haalbaar werd geacht en die bovendien de aanwezi-

5. MAULL, H., Germany in the Yugoslav Crisis, *Survival*, vol. 37, 1995-6, pp. 99-130; MAULL, H., German Foreign Policy, Post-Kosovo: Still a 'Civilian Power'?, *German Politics*, vol. 9, 2000, pp. 1-24.
6. BOTH, N., *From Indifference tot Entrapment. The Netherlands and the Yugoslav Crisis, 1990-1995*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000.
7. DRAKE, D., *Intellectuals and Politics in Post-War France*, London: Palgrave, 2002.
8. HOWORTH, J., The debate in France over military intervention in Europe (pp. 106-24), in Freedman, L. (ed.), o.c.

ge troepen in gevaar kon brengen.⁹ Die mening werd gedeeld door nagenoeg alle politieke actoren.¹⁰

In dit artikel wordt het antwoord gezocht op de vraag waarom de Joegoslavische oorlog in België, in tegenstelling tot in andere landen, geen onderwerp werd van grote politieke strijd. De vraag waarom sommige kwesties wel, en andere niet, de aandacht trekken van de publieke opinie, van drukingsgroepen, van partijen en politieke gezagsdragers, wordt in de politicologische literatuur behandeld onder de noemer politisering.¹¹ In die literatuur wordt vooral benadrukt dat politisering in de praktijk als een selectieproces fungeert. Van de veelheid van mogelijke onderwerpen raken er altijd slechts een zeer beperkt aantal daadwerkelijk op de agenda. Die selectie is het resultaat van de betekenis die aan situaties en onderwerpen wordt gegeven en van de daarmee gepaard gaande betekenisstrijd.

Zo moet het vooreerst gaan over situaties die als problematisch worden ervaren. Dat betekent dat er een discrepantie wordt geconstateerd tussen enerzijds een maatstaf en anderzijds de perceptie van een bestaande of verwachte situatie.¹² Afhankelijk van de maatstaven en van de voorstellingen die van een situatie worden gemaakt, zullen bepaalde condities al dan niet problematisch worden. Voorts moet een eventueel probleem ook als een publiek probleem worden ervaren. Een situatie die als een private zaak wordt gepercipieerd heeft niet de potentie uit te groeien tot een politiek probleem.¹³ Bovendien moeten eventuele problemen ook oplosbaar worden geacht.¹⁴ Majone illustreert die gedachte als volgt: "Objective conditions are seldom so compelling and so unambiguous that they set the policy agenda or dictate the appropriate conceptualization. In the 1950's the issue of poverty was a minor one in American public consciousness. In the 1960's, with little change in the income of distribution, it became a significant part of public policies. What had changed were attitudes and views on poverty, and beliefs in the capacity of government to find solutions to social problems. A particular im-

9. MAJOR, J. *The Autobiography*, Londen: HarperCollins Publishers, 2000, p. 541.

10. SIMMS, B., *Unfinest Hour. Britain and the Destruction of Bosnia*, Harmondsworth: Penguin, 2002.

11. Een onderwerp is gepolitiseerd, wanneer het onder de aandacht van de gezagsdragers is gebracht en wanneer er ten aanzien daarvan een gezaghebbende beslissing wordt verwacht. Zie STOUTHUYSEN, P., *In de ban van de Bom. De politisering van het Belgisch veiligheidsbeleid 1945-1985*, Brussel: VUBPress, 1992; WALGRAVE, S. & STOUTHUYSEN, P., Van tranen naar gebalde vuisten. Over de politisering van privé-verdriet: de zaak Dutroux, *Tijdschrift voor Sociologie*, vol. 19, 1998, pp. 347-76.

12. HOOGERWERF, A., De levensloop van problemen: definiëring, precisering en oplossing, *Beleidswetenschap*, vol. 1, 1987.

13. BAUMGARTNER, F. & JONES, B.D., *Agenda and Instability in American Politics*, Chicago: University of Chicago Press, 1993, p. 27.

14. Deborah Stone formuleert het als volgt: "Problem definition is centrally concerned with attributing bad conditions to human conditions, instead of fate, or nature". STONE, D., Causal stories and the formation of policy agendas, *Political Science Quarterly*, vol. 104, 1989, p. 299.

portant new element was the emergence of an intellectual consensus about the 'structural' causes of poverty".¹⁵

De oplossing van die publieke problemen moet vervolgens in de sfeer van de politiek worden gesitueerd. Ook dat is geen vanzelfsprekendheid. Hier speelt de heersende politieke cultuur een doorslaggevende rol: die bepaalt welke onderwerpen al dan niet politiek legitiem worden geacht. Nogal wat emancipatiebewegingen hebben vooreerst dat gevecht met de heersende politieke cultuur moeten voeren: vrouwenbewegingen moesten bijvoorbeeld proberen het denkbeeld ingang te doen vinden dat de verhoudingen tussen de geslachten een legitiem onderwerp van de politiek kunnen vormen. Milieubewegingen moesten eerst intern met elkaar het debat voeren of de bescherming van de natuur onderwerp van politiek kon zijn, om dan vervolgens ook de buitenwereld voor dit idee proberen te winnen. De politieke cultuur van een samenleving vormt met andere woorden geen vastliggend gegeven, maar is de inzet van een voortdurende betekenisstrijd.¹⁶ Individuen, bewegingen of organisaties trachten hun definitie van de werkelijkheid door te drukken, ten nadele van andere actoren die er andere definities op nahouden. Deze uiteenlopende aanspraken op wat de maatschappelijke realiteit is, of zou moeten zijn, omvatten ook stellingnamen omtrent wat volgens de betrokkenen door de samenleving als problematisch moet worden beschouwd, en wie of wat de verantwoordelijkheid voor het veroorzaken en oplossen van deze problemen draagt.¹⁷ Stone vat het op deze manier samen: "Problem definition is the active manipulation of images of conditions by competing political actors".¹⁸

De uitkomst van deze strijd, en de betekenis die uiteindelijk aan een probleem wordt gegeven, vormen een afgeleide van de mate waarin groepen en hun aanspraken als legitiem worden beschouwd, van hun overtuigingskracht, machtsmiddelen en strategisch vermogen. De groep die erin slaagt haar definitie van de realiteit door te drukken, bepaalt welke problemen de aandacht krijgen, in welke maatschappelijke sfeer de oplossing van deze problemen zal worden gezocht en welke instantie er de verantwoordelijkheid voor zal dragen.¹⁹

Politisering gaat, met andere woorden, over het structureren van betekenissen. Daarvoor wordt in de literatuur ook wel de term "framing" of "kadering" gebruikt. Entman definieert "frames" als "mentally stored principles for information processing"²⁰: het gaat om interpretatiekaders met behulp waarvan situaties

15. MAJONE, G., *Evidence, Argument and Persuasion in the Policy Process*, New Haven: Yale University Press, 1989, p. 24.
16. HALL, S., *The Politics of Thatcherism*, Londen: Verso, 1983.
17. SCHNEIDER, J.W., Social Problems Theory: The constructionist view, *Annual Review of Sociology*, vol. 11, 1985, pp. 209-29.
18. STONE, D., *o.c.*, p. 299.
19. STOUTHUYSEN, P., *o.c.* (1992).
20. ENTMAN, R., Framing U.S. Coverage of International News: Contrasts in Narratives of the KAL and Iran Air Incidents, *Journal of Communication*, vol. 41, 1991, p. 7.

en gebeurtenissen samenhangend worden waargenomen en van betekenis voorzien. Afhankelijk van de gehanteerde interpretatiekaders zullen situaties anders worden gepercipieerd en geïnterpreteerd, zullen ze al dan niet als problematisch worden ervaren, zal een andere probleemdiagnose worden gemaakt, zal de probleemervaring al dan niet tot onderwerp van handelen worden gemaakt, zal de oplossing van problemen in andere maatschappelijke sferen worden gesitueerd, zal het beleid een andere invulling krijgen en zal het uiteindelijk ook andere effecten ressorteren.²¹

In wat volgt trachten we te achterhalen op welke manier de Joegoslavische oorlog het Belgische politieke debat beroerde. In eerste instantie brengen we in kaart hoe het conflict in de kranten werd gekaderd. Vervolgens bekijken we hoe en op welke manier opinieleiders de Joegoslavische kwestie problematiseerden. Dat doen we aan de hand van opiniestukken in kranten en op basis van een analyse van de houding van de vredesbeweging. Ten slotte richten we de aandacht op de parlementaire behandeling van de zaak: we inventariseren welke parlementaire initiatieven werden genomen en, vooral, welke kadering van het conflict daar de bovenhand haalde.

II. De Publieke agenda: de aard van de Joegoslavische oorlog

A. De kadering van het conflict

De Joegoslavische kwestie kon op zeer verschillende wijzen worden benaderd en begrepen. Er waren heel uiteenlopende antwoorden mogelijk op de vragen omtrent de aard, de oorzaak, de verantwoordelijkheid en de oplossing van het conflict; antwoorden die in theorie dan ook nog eens onderling op allerlei manieren konden worden gecombineerd. In de praktijk domineerden evenwel twee interpretatiekaders. In ongeveer elke studie over de debatten omtrent de Joegoslavische kwestie worden dezelfde twee kampen onderscheiden: enerzijds dat van de "sceptici" of "realisten", anderzijds dat van de "interventionisten" of "idealisten".²² Het belangrijkste verschil bestond erin dat voor de realisten afzijdigheid de aangewezen houding was, terwijl interventionisten de tussenkomst van de internationale gemeenschap bepleitten. Interventionisten en realisten hanteerden twee tegengestelde en ook niet te verzoenen definities van de situatie. Elk aspect van de Joegoslavische kwestie bleek uit de aard van de zaak omstreden. Interventionisten en realisten gaven tegengestelde antwoorden op wat Letica de "wat,

21. SNOW, D. & BEDFORD, R., 'Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization' (pp. 197-217), in Klandermans, B., Kriesi, H. en Tarrow, S., *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research across Cultures*, Greenwich: Jai-Press, 1988.

22. GAMSON, W., 'Hiroshima, the Holocaust and the Politics of Exclusion', *American Sociological Review*, vol. 60, 1995, pp. 1-20.

waar, waarom, wanneer en wie-vragen" noemt.²³ Bovendien hing de gehanteerde definitie van de situatie ook samen met een verschillende visie op de hoe de kwestie kon worden opgelost en wie daarvoor de verantwoordelijkheid droeg. De twee gehanteerde interpretatiekaders waren in die zin dan ook richtinggevend voor het handelen: de gehanteerde definitie van de situatie dicteerde eigenlijk ook welke praktische consequenties daar tegenover stonden.

Tabel 1. Kadering van de Joegoslavische kwestie.

	"Realistisch kader"	"Interventionistisch kader"
Definitie van de situatie	Burgeroorlog	Oorlog
Definitie van de partijen	Kroaten, Serviërs, Moslims.	Kroatische en Bosnische staat vs. Servische staat en Serviërs
Oorzaak	Etnische tegenstellingen	Servische agressie
Schuldvraag	Alle partijen dragen schuld	Serviërs dragen schuld; "genocide"
Oplossing	Indamming conflict	Terugdringen agressor; volkerenmoord stoppen.
Houding internationale gemeenschap	Neutraliteit	Keuze voor slachtoffers agressie; neutraliteit is keuze voor agressor.
Taak internationale gemeenschap	Vredeshandhaving, humanitaire hulp	Vrede opleggen, militaire interventie
Inschatting militaire interventie	Veronderstelt grondtroepen	Kan grotendeels vanuit de lucht
Inschatting gevolgen militaire interventie	"Viëtnam"; "Tito's partizanenstrijd"	Servisch leger zal snel plooiën
Historische vergelijking	Libanon, Noord-Ierland	München 1938, Spaanse Burgeroorlog

B. De kadering in de Vlaamse kwaliteitskranten

De Joegoslavische oorlog wordt wel eens omschreven als het meest gemediatieerde conflict ooit.²⁴ Opmerkelijk was alleszins dat het in de analyse en het debat over het conflict ook voortdurend over de rol en de inhoud van de berichtgeving ging. De interventionisten vonden dat er te weinig aandacht werd besteed aan

23. LETICA, S., Labeling Theory and the Wars in Croatia and Bosnia-Herzegovina (pp. 142-157), in Stjepan G. Mestrovic, *The Concoit of Innocence. Losing the Conscience of the West in the War against Bosnia*, College Station: Texas A&M University Press, 1997.

24. SIMMS, B., o.c., p. 300.

het conflict, dat naarmate de oorlog vorderde de media afhaakten en nog hooguit belangstelling hadden voor spectaculaire, goed in beeld te brengen incidenten.²⁵ Realisten vonden dan weer dat de media, door de selectiviteit en de aard van de berichtgeving, een oplossing van het conflict in de weg stonden.²⁶ Beide partijen waren het evenwel eens over het bestaan van een "CNN-effect": de berichtgeving over het conflict beïnvloedde het handelen van de betrokken partijen en van de internationale gemeenschap²⁷; een effect dat zowel door interventionisten als realisten afwisselend werd betreurd en toegejuicht.²⁸

In wat volgt wordt in kaart gebracht hoe twee Vlaamse kwaliteitskranten de Joegoslavische kwestie benaderden.²⁹ Concreet worden *De Morgen* en *De Standaard* geanalyseerd. Het gaat om twee kranten die niet alleen de nodige aandacht besteden aan onderwerpen van buitenlandse politiek, maar die bovendien ook als spraakmakend worden beschouwd in beleidskringen.³⁰ De analyse richt zich op de voorpagina-artikelen en de editoria. De voorpagina vormt een evidente maat voor de belangstelling die een krant voor een specifiek onderwerp heeft.

25. TROMP, B., *Verraad op de Balkan. Een kroniek*, Nieuwegein: Aspekt, 1996.
26. HURD, D., *Memoirs*, London: Little, Brown & Co., 2003. Peter Bootsma (o.c., p. 91) merkt op dat er een groot verschil bestond tussen hoe de oorlog in Kroatië en die in Bosnië werd weergegeven. Als het over de Kroatische oorlog ging was de teneur dat het om een onoverzichtelijke en complexe kwestie ging, waarbij goed en kwaad niet duidelijk konden worden onderscheiden. De Bosnische oorlog werd veel eenvoudiger gepresenteerd: de moslims waren de slachtoffers, de Serviërs de agressors. Die wijze van presentatie suggereerde haast een interventionistische kadering en benadering. Misschien, oppert Bootsma, had de manier waarop over die conflicten verslag werd uitgebracht ook wel te maken met de plek van waaruit de pers dat deed. In Kroatië vertoefden de journalisten zelf aan frontlijn, bij alle partijen. In Bosnië vertoefden ongeveer alle journalisten in Sarajevo, de meeste zelfs in hetzelfde hotel, de *Holiday Inn*, langs de zogenaamde *Sniper Alley*, de plek waarop Bosnisch-Servische scherp-schutters de bevolking onder vuur namen. De journalisten zaten als het ware met hun neus op de feiten, zij het slechts op een zeer beperkt en niet representatief deel van de feiten.
27. ROBINSON, P., *The CNN-Effect. The Myth of News, Foreign Policy and Intervention*, London: Routledge, 2003.
28. BURNS, J., *The Media as Impartial Observers or Protagonists. Conflict Reporting or Conflict Encouragement in Former Yugoslavia* (pp. 92-100), in: Gow, J., R. Paterson, & A. Preston, *Bosnia by Television*, London: British Film Institute Publishing, 1996.
29. Het behoeft wellicht enige uitleg waarom geen Franstalige kranten werden geanalyseerd. Een combinatie met Franstalige kranten was onontbeerlijk wanneer de opzet van het onderzoek vergelijkend zou zijn geweest, bijvoorbeeld op basis van de vraag of er, over de taalgrens heen, een verschil was in de berichtgeving over Joegoslavië. Ook wanneer het de bedoeling was geweest de eventuele verschillende mobilisaties en uiteenlopende politiseringsprocessen in beide landsdelen te verklaren, had een vergelijkend krantenonderzoek zich opgedrongen. De opzet van deze studie was evenwel anders. Uit wat volgt zal bovendien blijken dat er geen verschil was in de houding van Franstalige en Nederlandstalige politici en drukingsgroepen. In dat licht zou een bijkomende analyse van Franstalige kranten vermoedelijk niet zoveel bijbrengen, althans in verhouding tot de supplementaire tijdsinvestering.
30. STOUTHUYSEN, P. De vermeende verpulping van de dagbladpers, *Ons Erfdeel*, vol. 42, 1999, pp. 337-46; HAUTTEKEETE, L., PEERSMAN, W. & DEBACKER, J., 'Politiek in de krant: hebt u iets gemerkt?' Een onderzoek naar de tabloidisering van de politieke berichtgeving in vier Vlaamse dagbladen, *Tijdschrift voor Sociologie*, vol. 23, 2002, pp. 343-70.

Dat geldt uiteraard nog meer voor de editorialem, die bovendien het bijkomende voordeel bieden dat er argumentaties in worden ontwikkeld en standpunten bepaald. De editorialem werden gelezen en genalyseerd in functie van de twee frames – het realistisch en het interventionistisch interpretatiekader – die in de vorige paragraaf werden beschreven. Wat de voorpagina's betreft, werd eenvoudigweg geturfd hoeveel keer een artikel over de Joegoslavische oorlog in de periode 1991-95 op het eerste blad van de krant verscheen.

De Joegoslavische oorlog op de voorpagina

Het Joegoslavische conflict haalde in de onderzochte periode 548 keer de voorpagina van *De Standaard*. De stelling dat de pers het conflict verwaarloosde gaat in dit geval zeker niet op. Als we rekenen op ongeveer 300 kranten per jaar, en dus 1500 voorpagina's voor de hele periode, dan haalt Joegoslavië ongeveer elke derde dag het eerste blad van de krant. De Joegoslavische kwestie bleef ook de hele tijd de aandacht trekken: sterker, de oorlog haalt in verhouding meer de voorpagina tegen het einde van het conflict, in de zomer van 1995. Er zijn uiteraard momenten waarop de interesse minder wordt, net zoals er piekmomenten zijn: juli 1995 (de inname van Srebrenica) met 22 voorpagina's, augustus 1992 (de ontdekking van de Servische kampen) met 21, september 1995 en augustus 1995 met respectievelijk 20 en 19 (het offensief van de Snelle Interventiemacht) en februari 1994 (de aanslag op de markt van Sarajevo) met 18 voorpagina's.

Tabel 2. Voorpagina's *De Standaard* en *De Morgen*, maandelijks.³¹

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Totaal
DS 91	0	0	0	0	0	5	17	13	17	10	15	5	82
DM 91	0	0	0	0	0	5	8	8	9	5	9	2	46
DS 92	10	2	9	8	11	15	12	21	2	6	5	9	110
DM 92	4	2	5	3	7	7	9	18	7	6	2	5	75
DS 93	14	8	10	10	14	14	13	15	5	2	4	3	112
DM 93	9	5	3	9	6	4	5	6	3	0	0	4	54
DS 94	11	18	6	11	2	0	9	10	11	8	12	14	112
DM 94	15	14	5	12	2	3	0	6	2	0	9	2	70
DS 95	4	2	2	6	11	17	22	19	20	13	12	4	132
DM 95	1	1	2	2	10	13	19	11	12	4	6	7	88

In verhouding haalt Joegoslavië minder vaak de voorpagina van *De Morgen*: 333 keer, of – berekend op 1500 kranten voor de ganse periode – ongeveer elke vierde dag. Ook bij *De Morgen* blijft de Joegoslavische kwestie de hele tijd de aandacht trekken en ook hier haalt de oorlog in verhouding het vaakst de voorpagina tegen het einde van het conflict, in de zomer van 1995. Er zijn echter meer momenten

31. DS = *De Standaard*, DM = *De Morgen*; I t.e.m. XII = januari tem. december.

waarop de interesse minder wordt. De piekmomenten zijn evenwel dezelfde: juli 1995 (de inname van Srebrenica) met 19 voorpagina's, augustus 1992 (de ontdekking van de Servische kampen) met 18 voorpagina's, januari 1994 met 15, februari 1994 (de aanslag op de markt van Sarajevo) met 18 voorpagina's en juni 1993 met 13.

Hierboven worden, voor de hele periode, voor beide kranten, de aantallen in tabel 2 gebracht.

De Joegoslavische oorlog in de editorialem

De Standaard publiceert in deze periode steeds twee editorialem per dag. Dat geeft voor de hele periode een totaal van ongeveer 3000 editorialem, waarvan er 112 over Joegoslavië handelden. Dat betekent dat Joegoslavië het onderwerp was van 3,7 procent van de editorialem. De uitschieters hier zijn juli 1995 (Srebrenica) met 9 editorialem, april 1994 met 6, augustus 1992 met 6 en augustus 1993 met 5. Ook *De Morgen* wijdt 112 editorialem aan de Joegoslavische kwestie. In verhouding besteden de editorialisten van *De Morgen* zelfs veel meer aandacht aan Joegoslavië, omdat *De Morgen* dagelijks slechts één editoriaal publiceert. In cijfers uitgedrukt gaat 7,5 procent van de editorialem over Joegoslavië. Uitschieters bij *De Morgen* zijn februari 1994 (de mortieraanslag op de markt van Sarajevo) met 10, augustus 1992 (de Servische kampen) met 8 en juli 1995 (Srebrenica) met 7 editorialem.

Tabel 3. Editorialem *De Standaard* en *De Morgen*, maandelijks.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Totaal
DS 91	0	0	0	0	0	2	3	2	3	2	3	1	16
DM 91	0	0	0	0	0	1	5	4	4	1	2	1	18
DS 92	0	0	1	1	1	2	2	6	1	0	1	4	19
DM 92	1	1	2	3	2	4	4	8	3	0	0	1	29
DS 93	3	2	2	2	4	4	1	5	1	0	0	0	24
DM 93	5	0	1	3	3	2	2	3	0	0	0	3	22
DS 94	4	6	2	6	0	1	2	1	0	2	1	2	27
DM 94	5	10	1	3	0	0	0	0	2	0	1	1	23
DS 95	0	0	1	2	4	2	9	3	3	0	1	1	26
DM 95	0	0	0	1	1	1	7	4	2	0	2	2	20

Zowel wat de voorpagina-artikelen, als wat de editorialem betreft, kunnen we stellen dat de Joegoslavische oorlog de hele tijd de belangstelling van de onderzochte kranten wegdroeg. Wellicht interessanter is de vraag hoe het conflict door de kranten werd gekaderd. In onderstaande tabel wordt samengevat in welke mate elementen van de twee dominante interpretatiekaders – realisme versus interventionisme – in de editorialem aanwezig zijn. De analyse gebeurde aan de hand van de categorieën die in tabel 1 naast elkaar werden geplaatst. De editorialem werden gelezen en genalyseerd in functie van de tien in de tabel gehanteerde

criteria. Wanneer in een editoriaal uitsluitend of in overgrote mate argumenten uit één categorie werden gebruikt, werd het editoriaal bij de desbetreffende categorie ondergebracht. Editorialen waarin geen argumenten uit één beide categorieën werden gebruikt of waar geen overtuigend overwicht van één van beide bestond, werden in de restcategorie "gemengd of andere" geplaatst.³²

Tabel 4. Kadering Joegoslavische kwestie edito's *De Standaard*.

	Realistisch	Interventionistisch	Gemengd/andere	Totaal
1991	1	14	1	16
1992	1	16	2	19
1993	3	21	0	24
1994	6	19	2	27
1995	4	21	1	26
Totaal	15	91	6	112

Tabel 5. Kadering Joegoslavische kwestie edito's *De Morgen*.

	Realistisch	Interventionistisch	Gemengd/andere	Totaal
1991	7	4	7	18
1992	11	10	8	29
1993	11	5	6	22
1994	5	13	5	23
1995	8	3	9	20
Totaal	42	35	35	112

32. De analyse van de teksten (kranteneditorialen, opiniestukken en parlementaire interpellaties) ging als volgt in zijn werk. De verschillende in een tekst naar voor gebrachte argumenten vormden de analyse-eenheden. Deze analyse-eenheden werden vervolgens vergeleken met de argumenten die in tabel 1 werden gepresenteerd als kenmerkend voor respectievelijk een "realistisch" en een "interventionistisch" interpretatiekader. Enkele voorbeelden:

- Volgens Piryns ("Knekelhuis in de Balkan", *De Morgen* 9.10.91) ligt de oorzaak van het conflict weliswaar bij de verschillende nationalismen, maar is, wat begon als een burgeroorlog, uitgedraaid op "een brutale veroveringsoorlog". "Het gaat al lang niet meer om de Servische minderheden in Kroatië. Het gaat om de droom van de Servische President Milosevic: de vestiging van Groot-Servië". Deze argumentatie komt overeen met hoe vanuit interventionistisch perspectief de schuldvraag wordt beantwoord. Deze argumentatie uit het editoriaal van Piryns wordt dan als "interventionistisch" geteld.
- Doornaert ("Surrealistisch", *De Standaard*, 19.11.91) verklaart niet in een interventie te geloven. Om de vechtende partijen te scheiden is een enorme strijdmacht nodig; een vredesmacht sturen is geen optie, die zou het risico lopen zelf beschoten te worden om zich vervolgens reemloos te moeten terugtrekken, zoals de Fransen en de Amerikanen in Libanon overkwam. Deze argumentatie komt overeen met hoe vanuit realistisch perspectief de gevolgen van een militaire interventie werden ingeschat. Deze argumentatie uit het editoriaal van Doornaert werd als "realistisch" geteld".

De interventionistische kadering was dominant aanwezig in *De Standaard*. Er bestond bij de editorialisten (Mia Doornaert, Axel Buyse, Dirk Achten) weinig twijfel omtrent de wenselijkheid van een militaire tussenkomst. Wel valt er zeer regelmatig twijfel te lezen over de haalbaarheid van een dergelijke tussenkomst. Bij *De Morgen* is het beeld minder eenduidig: periodes waarin de interventionistische analyse domineert, worden afgewisseld met periodes waarin de realistische analyse de boventoon voert. Vaak maken dezelfde redacteurs (Paul Goossens, Piet Piryns, Hans Muys, Yves Desmet) in een tijdsspanne van enkele weken tegengestelde analyses. In beide kranten verschijnt evenwel vrij vroeg het beeld van de Serviërs als de partij die de grootste verantwoordelijkheid voor de gebeurtenissen draagt. In beide kranten worden bijvoorbeeld ook regelmatig vergelijkingen gemaakt met *appeasement*, met "Munchen 1938" of met de Tweede Wereldoorlog. Maar door de voortdurende twijfels ten aanzien van de beschikbare alternatieven (*De Standaard*) en de regelmatige koersveranderingen (*De Morgen*) wordt die interventionistische boodschap niet consequent en volgehouden uitgedragen. Opmerkelijk is bovendien dat geen van beide kranten kritiek formuleert aan het adres van de Belgische regering of politiek. Meer zelfs: geen van beide kranten ziet een specifieke rol voor België weggelegd. *De Standaard* en *De Morgen* leggen de verantwoordelijkheid bij de Europese Unie en de Verenigde Naties. Die houding is totaal verschillend van die van de Nederlandse kranten en opinieleiders, die actief campagne voerden voor een verregaande Nederlandse betrokkenheid bij het conflict.³³ In onderstaande tabel wordt weergegeven wie in de editorialem werd aangespoord zijn verantwoordelijkheid te nemen om het conflict op te lossen.³⁴

Tabel 6. Edito's *De Standaard*: verantwoordelijkheid conflictoplossing.

	België	Europa	VN	Anderen	Totaal
1991		6	1	1	8
1992	1	5	2	3	11
1993	2	9	3	5	19
1994		1	9	11	21
1995		2	7	9	18
Totaal	3	23	22	29	77

33. BOOTSMA, P., o.c.

34. Hier gaat het alleen om die editorialem waarin specifiek de vraag aan de orde was wie de verantwoordelijkheid moest nemen voor het oplossen van het conflict. Dat maakt dat de totalen afwijken van deze die in de vorige tabellen werden gegeven.

Tabel 7. Edito's *De Morgen*: verantwoordelijkheid conflictoplossing.

	België	Europa	VN	Anderen	Totaal
1991		9	1	1	11
1992		2	3	3	8
1993		6	2	5	13
1994	1	5	6	3	15
1995			6	7	13
Totaal	1	22	18	19	60

III. De politieke agenda: de problematisering van de Joegoslavische oorlog

A. De opinieleiders over de Joegoslavische kwestie

In Frankrijk en Nederland bestond een georganiseerd interventionistisch kamp. Kranten, opinieleiders en – in Nederland – de vredesbeweging voerden actief campagne voor een militaire tussenkomst in de Joegoslavische oorlog. In België bestond geen vergelijkbare interventionistische beweging. Uit de analyse van de berichtgeving over Joegoslavië in *De Standaard* en *De Morgen*, bleek dat de kranten zeer zeker de nodige aandacht aan het onderwerp gaven, maar niet, zoals bijvoorbeeld in Nederland, campagne voerden. Er vonden geen volgehouden pogingen plaats om bijvoorbeeld via de editoria's het beleid te beïnvloeden. Naar aanleiding van bepaalde sterk gemediatiseerde gebeurtenissen, gingen regelmatig stemmen op die een militaire tussenkomst bepleitten, maar in alle gevallen sloeg al vrij snel de twijfel weer toe. De krantencommentatoren richtten hun pijlen vrijwel nooit op de Belgische regering. Ze bekritiseerden de houding van Europa, van de VN, van de internationale gemeenschap. Meestal werd zelfs begrip opgebracht voor de houding van de Belgische bewindvoerders.

Hoe verliep het debat op de opiniepagina's van de twee bestudeerde kranten? In onderstaande tabel wordt vooreerst een overzicht gegeven van de opiniestukken over Joegoslavië die in de onderzochte periode in *De Standaard* en *De Morgen* verschenen.³⁵ In de tabel worden de stukken vooreerst opgedeeld naar herkomst: wie schreef de opiniebijdragen?

35. Beide kranten hielden er in de onderzochte periode een opiniepagina op na. Zowel *De Standaard* als *De Morgen* publiceerden dagelijks twee opiniestukken, soms geschreven door eigen medewerkers, soms ingestuurd, soms overgenomen uit de internationale pers. Voor de gehele periode geeft dat voor elk van de kranten een totaal van ongeveer 3.000 opiniestukken.

Tabel 8. Oorsprong opiniestukken.

	<i>De Standaard</i>	<i>De Morgen</i>
Redacteurs/medewerkers	36	8
Binnenlandse academici/experts	23	12
Buitenlandse academici/experts	11	58
Politici	12	1
Activisten	24	9
Andere	8	2
Totaal	114	90

De Standaard publiceerde 114 opiniestukken over Joegoslavië, wat een relatief aandeel van 3,8% van de gepubliceerde opiniestukken vertegenwoordigt en wat vergelijkbaar is met het aantal over het onderwerp gepubliceerde editoriaalen. In *De Morgen* verschenen minder opiniestukken dan editoriaalen over Joegoslavië: 90 of 3% van het totale aantal.

Wat vooral opvalt is het in verhouding grote aandeel dat de eigen medewerkers van *De Standaard* innemen: 36 van de 114, of ongeveer een derde van de opiniestukken, komen uit het eigen huis.³⁶ Nog eens ongeveer een derde (34 bijdragen) zijn van binnen- of buitenlandse experten of academici. Dat betekent dat we 40 opiniestukken overhouden die geschreven zijn door politici (12) of door activisten (28). Binnen dat aandeel van de politici en activisten heeft slechts een zeer beperkt aantal opiniestukken (12) rechtstreeks een eventuele interventie als onderwerp, met enig overwicht van de voorstanders van een militaire tussenkomst (9 interventionisten, 3 realisten). Na cruciale gebeurtenissen (de aanslag op de markt van Sarajevo, de val van Srebrenica) valt er meer animo voor een militaire tussenkomst te constateren; daarna ebt die aandacht evenwel weer weg. Er is alszins op geen enkel moment sprake van een systematische campagne of van enige polemiek.

De Morgen publiceert in verhouding een zeer groot aantal opiniestukken van buitenlandse experten of academici: in deze periode nam de krant in het algemeen systematisch opiniestukken over van buitenlandse kranten. Het aandeel van de eigen medewerkers is veel kleiner. Het aandeel van de "activisten" is, in tegenstelling tot wat men op basis van het imago van de krant zou verwachten, zeker niet groter dan bij *De Standaard*. Opmerkelijk genoeg is de kwestie van een eventuele militaire tussenkomst als dusdanig geen thema in de opiniestukken die in *De Morgen* verschenen. Dat is op zich significant als conclusie: als Joegoslavië in Vlaanderen vergelijkbare groepen als in Frankrijk of Nederland had beroerd, dan hadden de opiniepagina's van *De Morgen* er de weerklink van moeten vormen. Noch het interventionisme, noch het realisme blijken evenwel nadrukkelijk aan

36. Deze opiniestukken verschillen wel substantieel van de editoriaalen. Meestal gaat het veeleer om columnachtige bijdragen die met een vaste periodiciteit verschijnen. Om die reden worden ze ook apart behandeld.

de orde te zijn. De Joegoslavische kwestie wordt vaker vanuit andere perspectieven benaderd: vanuit dat van de (bedreigde) multiculturaliteit of vanuit het oogpunt van het (conflictbevorderende) nationalisme. Er wordt ook vaker over Joegoslavië als negatief voorbeeld voor België geschreven: wat ginds gebeurde, is ook hier niet uitgesloten, is dan de teneur.

B. De vredesbeweging en het Joegoslavische vraagstuk

Verdeeldheid en onmacht

In de periode van de Joegoslavische oorlog werd vaak de vergelijking gemaakt met de jaren tachtig: toen werd er massaal betoogd tegen een hypothetische oorlogsdreiging, nu er sprake was van een reële oorlog op Europees grondgebied, bleef de mobilisatie uit. Hoewel die vergelijking niet helemaal opgaat, was het niettemin duidelijk dat de Joegoslavische kwestie overal de vredesbeweging verscheurde en vaak veroordeelde tot machteloosheid.³⁷ De traditionele geweldloze strategieën voor conflictoplossing schoten tekort, geconfronteerd met het oorlogsgeweld.³⁸ De vredesbeweging brak zich het hoofd hoe ze moest reageren op de voortdurende mensenrechtenschendingen, het systematische geweld tegen burgers en de campagnes van etnische zuiveringen. Soms – in de VS, in Nederland – lieten vroegere pacifisten hun schroom varen en ontpopten ze zich tot boegbeelden de interventionistische campagnes. Zoals zal blijken stelde ook de Belgische vredesbeweging haar traditionele aanpak in vraag. De beweging koos evenwel niet voor het interventionisme, maar besloot het over een heel andere boeg te gooien.³⁹

37. SCHENNINK, B. De vredesbeweging op zoek naar een nieuwe boodschap (pp. 181-89), in Bomert, B. & H. de Lange, *Jaarboek Vrede en Veiligheid 1992*, K.U. Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1992; SCHENNINK, B., Bosnië-Herzegovina en de machteloosheid van de vredesbeweging (pp. 198-209), in Bomert, B. en H. de Lange, *Jaarboek Vrede en Veiligheid 1993*, K.U. Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, 1993; COOPER, A. When Just Causes Conflict With Accepted Means. The German Peace Movement and Military Intervention in Bosnia, *German Politics and Society*, vol. 15, 1997, pp. 99-118.
38. De vredesbeweging werd al eerder, ten tijde van de eerste Golfoorlog, met deze problematiek geconfronteerd. Toen ontstonden meningsverschillen over de vraag of de vredesbeweging al dan niet achter humanitaire en/of door de VN gesteunde militaire interventies kon staan. Zie hierover: STOUTHUYSEN, P., De vredes- en antiracisembeweging. De ontmoeting van oude en nieuwe sociale bewegingen (pp. 69-88), in Hellemans, S. & Hooghe, M., *Van Mei '68 tot Hand in Hand. De geschiedenis van de nieuwe sociale bewegingen in België (1965-95)*, Leuven: Garant, 1995.
39. Deze analyse is in hoofdzaak gericht op het Vlaamse debat en de Vlaamse vredesbeweging. Het spreekt vanzelf dat een vergelijkbare analyse van het Franstalige debat en van de Franstalige beweging moet worden gemaakt wil men een adequaat beeld krijgen van de toenmalige situatie. Niettemin dient te worden opgemerkt dat de vredesbeweging een in hoofdzaak Vlaams fenomeen was, net zoals ook de zgn. "nieuwe sociale bewegingen" altijd een grotendeels Vlaamse zaak bleven (STOUTHUYSEN, P. o.c. (1995)). Van Aelst en Walgrave (1999)

De grootste vredesorganisatie *Pax Christi Vlaanderen* liet al op 14 september 1991 in een persmededeling weten dat "het principe dat grenzen niet met geweld mogen veranderd worden desnoods door een vredesmacht moet worden afgedwongen". Een jaar later, na de ontdekking van de Servische kampen, formuleerde de organisatie het bij monde van algemeen-secretaris Daniel Van Dael nog scherper: "afzijdig blijven is immoreel".⁴⁰ De organisatie trok daaruit evenwel niet de conclusie dat een militaire interventie aan de orde was. Een interventie, meende Van Dael, had weliswaar het voordeel van de duidelijkheid, maar was ook "onhaalbaar en mensenwaardig".⁴¹

Een deel van de achterban was het daar niet mee eens. Mark Heirman, het vroegere hoofd van de studiedienst, schreef met andere prominenten uit christelijke hoek een interventionistisch opiniestuk.⁴² Geconfronteerd met de zwaarste mensenrechtenschendingen sinds de tweede wereldoorlog hadden alle middelen gefaald, argumenteerde hij. Het was zonneklaar: een interventie drong zich op, hoe wel we moesten blijven beseffen dat het niet om een "mirakeloplossing" ging. Er kwam onmiddellijk reactie van Jef De Loof (*Medische Vereniging ter Preventie van een Atoomoorlog*),⁴³ een veteraan van de rakettenstrijd. De roep om 'iets te doen' kwam volgens hem voort uit onmacht. Hij constateerde de paradoxale situatie dat de mensen uit vredesbeweging aandrongen op een interventie, terwijl de militairen waarschuwden voor de risico's van een tussenkomst.⁴⁴

Later schoof *Pax Christi*, onder druk van de gebeurtenissen, op in de richting van een interventie.⁴⁵ *Pax Christi* zette, in tegenstelling tot de andere vredesorganisaties, de stap van *peace keeping* naar *peace making* en zou die zienswijze voor de rest van het conflict consequent blijven verdedigen. Na het bloedbad op de markt van Sarajevo (februari 1994) verklaarde Van Dael, onder verwijzing naar een militaire tussenkomst: "militaire acties kunnen nooit vrede brengen, maar het zwijgen van de wapens is de eerste vereiste om de opbouw van de samenleving weer mogelijk te maken".⁴⁶ En toen de eeuwige realist Henry Kissinger opriep om de VN-blauwhelmen terug te trekken uit Bosnië, reageerde *Pax Christi* dat soms het in-

brachten voor de jaren negentig de betogingen in kaart: ook uit hun data blijkt dat acties rond "post-materialistische thema's" veel meer bijval vinden in het Nederlandstalige deel van het land. Op basis daarvan kunnen we veronderstellen dat ook de kwestie Joegoslavië relatief sterker zal hebben gespeeld in Vlaanderen. VAN AELST, P. & WALGRAVE, S., De 'Stille Revolutie' op straat. Betogen in België in de jaren '90, *Res Publica*, vol. 41, 1999, pp. 41-64.

40. Daniel Van Dael, Het meest gepaste antwoord, *De Standaard*, 21.08.92.
41. Daniel Van Dael, Militaire interventie is geen oplossing voor Joegoslavië, *De Standaard*, 01.10.92.
42. Mark Heirman, Jan De Groof, Tony Hollants van Loocke, Jan Kerkhofs, Mgr. Guido Maertens, Frank Swaelen, Militaire interventie moet vredesoverleg Bosnië ondersteunen, *De Standaard*, 02.01.93.
43. Dat was de nieuwe naam voor de vroegere werkgroep "Medici tegen Atoomwapens".
44. Jef De Loof, Voor militaire interventie is het te vroeg, *De Standaard*, 22.02.93.
45. Daniël Van Dael, Bosnië vraagt om duidelijke keuzes, *De Standaard*, 16.08.93.
46. Daniel Van Dael, Westen moet beloften nakomen in ex-Joegoslavië, *De Standaard*, 14.02.94.

zetten van troepen een noodzaak was en dat de organisatie de totstandkoming van een echt VN-leger steunde.⁴⁷

Voor de andere vredesorganisaties was een interventie evenwel uitgesloten. Het principieel-pacifistische *Forum voor Vredesaktie*⁴⁸ stelde zich op het standpunt dat een militaire tussenkomst alleen maar zou leiden tot verdere escalatie. Wat moest er dan wel gebeuren? De organisatie maakte geen geheim van haar ontgoocheling: "De vredesbeweging heeft altijd meer strijd gevoerd tegen wapens en militarisme, dan gewerkt aan een krachtig alternatief."⁴⁹ Daarom kon men nu best zijn hoop stellen op kleinschalige initiatieven: het organiseren van vredesbrigades die gingen helpen bij de wederopbouw van de oorlogsgebieden, het samenbrengen van vredesgroepen uit de verschillende ex-Joegoslavische republieken, het steunen van de onafhankelijke media, de opvang van dienstweigeraars en deserteurs. Die eerder beperkte initiatieven konden de aanzet vormen van een alternatieve manier om conflicten te voorkomen en vreedzaam op te lossen. Het Forum bepleitte een vorm van "diplomatie van onderuit". Regelmatig riep ze de Belgische overheid op om de civiele samenleving bij onderhandelingen te betrekken en niet alleen de krijgsheren rond de tafel te nodigen. Echte vrede was immers een langzaam proces, dat begon bij de wortels van de samenleving.⁵⁰

Vrede – voorheen de Belgische afdeling van de communistische *Wereldvredesraad* – maakte een heel andere analyse van de situatie. "De gangbare mening in de publieke opinie heeft het over het gebrek aan optreden vanwege West-Europa, of over de verkeken kansen van de Europese Gemeenschap. In onze kijk heeft de EG zich wél met de zaak bemoeid. En precies haar optreden heeft de escalatie versneld." De oorzaak van de Joegoslavische oorlog lag in de "nauwelijks verholen steun vanwege Duitsland aan de separatistische tendenzen in Kroatië en Slovenië". Vrede was uiteraard tegen een interventie: dat zou onvermijdelijk tot escalatie leiden. Maar ook Vrede moest besluiten het geen pasklare oplossingen had. Maar alleszins kon men best steun geven aan de lokale vredesgroepen: die konden de verscheurde maatschappijen opnieuw enige samenhang en samenwerking bieden. "Dit alles is niet spectaculair. Maar in elk geval een realistisch en noodzakelijk spoor".⁵¹ Later, wanneer de Navo overgaat tot militaire acties, is Vrede veel scherper: "Solidariteit met de slachtoffers is een absolute noodzaak. Maar daden stellen waarmee men zich echt in de oorlog mengt kan de buitenwereld mee in het moeras zuigen, en een intensifiëring van het geweld oproepen. Daar kan een totale Balkanoorlog uit volgen".⁵²

47. Daniel Van Dael, VN mogen zich niet uit ex-Joegoslavië terugtrekken, *De Standaard*, 21.06.94.

48. Voorheen: de Internationale van Oorlogstegenstanders (IOT).

49. Jan Van Crieckinghe, Tijd voor preventie en alternatieve diplomatie, *De Standaard*, 19.07.95.

50. Gui Boven, De Bosnische vrede is uitgebroken, *De Standaard*, 14.12.95.

51. Georges Spriet, Een realistisch en noodzakelijk spoor, *Vrede*, 300, maart-april 1993, p. 13.

52. "Geen Bombardementen. Persmededeling van de vzw. Vrede naar aanleiding van de toestand in Bosnië", *Vrede*, 7 februari 1994, p. 19.

Ook VAKA, de koepelorganisatie die destijds de strijd tegen de kernraketten coördineerde, meende dat een gewapende tussenkomst te verwerpen was, "niet enkel om morele en ideologische redenen, maar ook vanuit militair oogpunt".⁵³ VAKA vond dat men beter het wapenembargo kon verstrengen en steun verlenen aan de democratische oppositie in Servië. Uiteraard steunde de organisatie ook de humanitaire hulpverlening door de blauwhelmen; in gevallen van wettelijke zelfverdediging en om de hulpkonvoeien te verdedigen konden die overgaan tot het gebruik van geweld. VAKA stak evenwel de verdeeldheid van de vredesbeweging niet onder stoelen of banken en sprak haar verwondering uit over het feit dat: "we vandaag staan voor de merkwaardige situatie dat het militairen zijn die de politici en de publieke opinie die om een militaire interventie roepen, afremmen. Niet uit pacifisme, maar uit militair realisme".⁵⁴ Daarom kon de vredesbeweging zich best, aldus VAKA, concentreren op die dingen waarover "fundamentele eensgezindheid" tussen de organisaties bestond: het voortzetten van het diplomatiek overleg, de verstrenging van het embargo, en, op termijn, werken aan conflictpreventie en vredesopvoeding.

De discussie werd een stuk concreter toen duidelijk werd dat de Navo door de VN ging worden ingeschakeld om luchtaanvallen uit te voeren. De verenigde Vlaamse vredesbewegingen – maar zonder Pax Christi – spraken zich uit tegen die luchtaanvallen.⁵⁵ De oorlog moest politiek opgelost worden, waarbij de vredeskrachten uit het gebied werden betrokken bij nieuwe vredesinitiatieven. Joegoslavië, meenden de vredesorganisaties, was in oorsprong geen etnisch, maar een economisch probleem: de verarmde economie had tot de etnische spanningen geleid. Europa was mee verantwoordelijk voor het opgeschroefd nationalisme, doordat het de naar onafhankelijkheid strevende deelrepublieken had aangemoedigd. Volgens de vredesbeweging moesten er meer blauwhelmen worden gestuurd en die moesten de zware wapens onder controle nemen. Over hoe dat dan zou moeten gebeuren, bleven de organisaties vaag. Alleszins moest het embargo ernstig worden toegepast en diende er een begin te worden gemaakt met een mensenrechtentribunaal. Joegoslavië bewees dat een preventieve aanpak van conflicten nodig was en dus moest er werk worden gemaakt van de opleiding van professionele vredesbemiddelaars (*De Morgen*, 19.2.94).

Doordat de vredesbeweging verdeeld was, werden ook geen pogingen ondernomen om grote acties te voeren of volgehouden mobilisaties op gang te brengen. Wel waren er voortdurend kleine, symbolische acties. Zo hield VAKA op 1 oktober 1992, naar aanleiding van de Vlaamse vredesweek, een vredeswake voor het EG-gebouw, voor "vrede in de Balkan". Naar aanleiding van de eerste verjaardag van het uitbreken van de oorlog in Bosnië-Herzegovina begonnen de vredesorga-

53. "Het verhaal van de 101 gemiste kansen", *De Vredeskrant*, 13, 4/5, december 1992, p. 14.

54. "De laffe vredesbeweging", *De Vredeskrant*, 13, 2/3, september 1992, p. 12-13.

55. Het ging om Forum voor Vredesaktie, Medische Vereniging voor de Preventie van een Atoomoorlog, Vrede en VAKA Zuid-Oost Vlaanderen. VAKA-OCV hield alsdusdanig op te bestaan in maart 1993, sommige lokale VAKA-afdelingen gingen nog een tijdje verder door.

nisaties een solidariteitscampagne voor ex-Joegoslavië. Ondanks de "grote machteloosheid" die ze voelden, wensten de vredesorganisaties niet te wachten tot "de ontketende haat en wraak zijn uitgewoed" (*De Morgen*, 6.4.93). Het Forum voor Vredesactie, Huweco, de Medische Werkgroep Preventie Atoomoorlog, Pax Christi Vlaanderen en VAKA beslisten, samen met een hele reeks sociale en culturele organisaties, een solidariteitsaffiche te verspreiden. Daarop werd opgeroepen de zware schendingen van de mensenrechten, de etnische zuiveringen, de verkrachtingen en de terreur tegen burgers te stoppen. De VN en Europa werden gevraagd "een effectief beleid" te voeren, de bevolking werd uitgenodigd naast humanitaire hulp ook steun te verlenen aan de onafhankelijke media en vredesgroeperingen in ex-Joegoslavië. Naar aanleiding van de tweede verjaardag van het begin van de gevechten in Bosnië hield Pax Christi symbolisch om 11 uur één minuut stilte op het Brussels Muntplein.

Kleinschalige solidariteit

Omdat de klassieke vredesorganisaties achterwege bleven, ontstonden her en der initiatieven ten voordele van Joegoslavië. Zo voerde VU-senator Willy Kuypers actie voor de door de oorlog getroffen gebieden: al in de zomer van 1991 zamelde hij twintig ton hulpgoederen in voor de Kroaten en Kosovaren (*De Morgen*, 9.8.91). Kleine linkse organisaties organiseerden met steun van de vakbonden, onder de vlag van de *International Workers Aid*, hulpkonvoeien naar de mijnwerkersstad Tuzla (*De Morgen*, 18.2.94). Een bijzonder initiatief vormde de *Balkanactie van de Gemeenten*. Die werd in oktober 1992, in het verlengde van de actie Adoptiedorpen Roemenië, opgericht na een werkbezoek van een aantal parlementairen aan de Bosnische vluchtelingenkampen.⁵⁶ De bedoeling was dat de Vlaamse en Waalse gemeenten, met de steun van de respectievelijke Gemeenschappen, hun bijdrage zouden leveren om de nood in voormalig Joegoslavië te milderen. Langs Franstalige kant, waar de organisatie *Causes Communes* heette, werden effectief infrastructuur en middelen ter beschikking gesteld. Langs Vlaamse kant verliep het een stuk moeizamer. Vlaamse Raad-voorzitter Louis Van Velthoven vroeg schrijfster Monika Van Paemel – die via de Vlaamse PEN-club al acties had ondernomen voor Joegoslavische schrijvers – om voorzitter van de nieuwe organisatie te worden. De beloofde middelen bleven evenwel achterwege. Daardoor bleven ook de initiatieven noodgedwongen eerder kleinschalig.

Eén van de bijzonderste acties was de campagne die van uit de wereld van de cultuur werd gevoerd om, na Antwerpen, Sarajevo culturele hoofdstad van Europa te maken. Het plan vond vermoedelijk zijn oorsprong bij de ploeg rond de Antwerpse cultuurschepen Eric Anthonis. Vlaams cultuurminister Hugo Weckx schaarde zich achter het voorstel (*De Morgen*, 18.5.93) en tijdens het theaterfestival van Avignon werd ook bij andere Europese cultuurmakers en cultuurfunctio-

56. Paul Goossens, De Woede van Monika, *Knack*, 4 mei 1994.

narissen steun gezocht (*De Morgen*, 11.9.93). Er werden in binnen- en buitenland steunbetuigingen van kunstenaars en intellectuelen ingezameld die op 10 oktober 1993 aan de op dat moment in Antwerpen vergaderende Europese cultuurministers werden aangeboden. Die cultuurministers gingen echter niet op het voorstel in. De culturele sector bleef evenwel doorgaan met solidariteitsacties voor Sarajevo. Zo schonk de Antwerpse burgemeester Cools 100.000 frank aan het Theaterfestival van Sarajevo (*De Morgen*, 18.12.93) en werd er in samenwerking met de andere culturele hoofdsteden ook een steunmanifestatie opgezet om geld in te zamelen voor de heropbouw van de bibliotheek van Sarajevo (*De Morgen*, 24.12.93). Al deze initiatieven culmineerden in de grote solidariteitsdag met Sarajevo die op 28 januari 1994 in Antwerpen plaatsvond. In Brussel werd dan weer op 9 maart 1994 een solidariteitsavond in de Munt georganiseerd met de steun van de Franstalige en Vlaamse Gemeenschapscommissies.

De publieke betrokkenheid bij de Joegoslavische kwestie was vermoedelijk het grootst in de eerste helft van 1994. Eén week na het bloedbad van 5 februari – de mortieraanval op de markt van Sarajevo – namen op de Brusselse Grote Markt duizend mensen deel aan een protest- en herdenkingsbijeenkomst. Onder de aanwezigen waren politici als Frank Vandenbroucke, op dat moment SP-voorzitter, Jef Sleenckx, Paul Pataer, Xavier de Donnea, burgemeester Demaret, Magda Aelvoet en Annemie Neyts (*De Morgen*, 14.2.94). De oproep tot de manifestatie kwam van Amnesty International, Artsen zonder Grenzen, de Balkanactie en een studentencomité dat zich *Genoeg* noemde. De Grote Markt werd voor de gelegenheid herdoopt tot “Sarajevo-plein”, er werden kaarsen aangestoken en op een groot bord stonden de namen van de slachtoffers. Op het tijdstip van de mortierinslag werd een minuut stilte gehouden. Er werd ook een oproep gedaan om, naar analogie met Dwaze Moeders in Argentinië, voortaan wekelijks naar de Brusselse Grote Markt te komen om de doden in Joegoslavië te herdenken en de politieke besluiteloosheid aan te klagen.⁵⁷

Op 3 augustus 1995 organiseerde René Raindorf, ex-verzetsman, overlevende van Auschwitz en oud-communist, een manifestatie op het Brusselse Schumanplein om te protesteren tegen de Europese houding inzake Bosnië. Hij had een burgercomité *Waardigheid voor Bosnië* opgericht, dat de steun genoot van politici als Jef Sleenckx, Willy Kuypers, Paul Van Grembergen, Hugo Van Rompaey en kersvers PRL-senator en oud-voorzitter van Artsen zonder Grenzen Alain Destexhe. Ook nogal wat prominenten uit de Franstalige cultuurwereld zoals Bernard Foucroulle, Marion Hänsel, Andre Delvaux, Julos Beaucarne, Adamo en Jaco Van Dormael schaarden zich achter het initiatief, net als de Unie van Progressieve Joden in België en het Joods Lekencentrum. De Franse filosoof en boegbeeld van de interventionistische campagne Alain Finkielkraut, patroneerde het initiatief. De betogers eisten de opheffing van het embargo en een militaire tussenkomst. René Raindorf verklaarde aan *De Morgen*: “Vijftig jaar geleden zegden de Fransen: *nous ne vou-*

57. Of die oproep tot wekelijkse actie effectief ook navolging vond valt niet meer te achterhalen.

lons pas mourir pour Dantzig. Vandaag zegt Europa spijtig genoeg: nous ne voulons pas mourir pour Sarajevo" (De Morgen, 4.8.94).

Joegoslavië en extreem-rechts

Het feit dat de vredesbeweging het initiatief aan anderen liet om solidariteitsacties met de Joegoslavische bevolking te organiseren en om te protesteren tegen de oorlog, had niet alleen te maken met interne verdeeldheid en met het ontbreken van een wervend alternatief. De vredesorganisaties kozen er, na de parlementsverkiezingen van 24 november 1991, bewust voor zich in hoofdzaak te richten op de strijd tegen racisme en onverdraagzaamheid in eigen land. De vredesorganisaties staken al hun energie in de *Hand-in-Hand* campagne (Hierover: Stouthuysen, 1995).⁵⁸ In de stijl van de rakettenbetogingen van de jaren tachtig werd weer gemobiliseerd naar grote manifestaties toe, deze keer tegen racisme en onverdraagzaamheid. Dat zou trouwens het perspectief worden van waaruit de verzamelde vredesbeweging de Joegoslavische kwestie benaderde. Joegoslavië werd opgevoerd als afschrikwekkend voorbeeld van waartoe extreem nationalisme en etnische intolerantie konden leiden. Zo werd Joegoslavië een ondergeschikt thema in een binnenlandse kwestie: de strijd tegen het Vlaams Blok. De gevoelens van onmacht en verontwaardiging tegenover wat zich in de Balkan afspeelde werden gekanaliseerd naar het protest tegen de opmars van extreemrechts in eigen land.

De kern van de zaak was dat vooral in Vlaanderen – waar traditioneel het zwaar-
tepunt ligt van de vredesbeweging en van actiegroepen die zich bezighouden met
onderwerpen uit de internationale politiek – de opiniemakers andere zorgen aan
hun hoofd hadden. De Vlaamse opinieleiders gingen gebukt onder het trauma
van de Zwarte Zondag en van de opeenvolgende verkiezingsuccessen van het
Vlaams Blok. Typerend is dat de vergelijkbare groep intellectuelen die elders de
Joegoslavië-beweging vormden, hier actief waren in een organisatie als *Charta*
'91, die actief was op het terrein van antiracisme en democratische vernieuwing.

Vlaanderen was heel erg met zichzelf bezig in de eerste helft van de jaren negen-
tig. Het is opmerkelijk hoe vaak in opiniestukken over de Joegoslavische kwestie
ook rechtstreeks de link wordt gelegd met Vlaanderen. In Bosnië werd, zo heette
het, de multiculturaliteit bedreigd die hier ook onder druk stond. Joegoslavië, zo
ging de vergelijking, bewees waartoe nationalistisch opbod kon leiden. Dat wa-
ren redeneringen en argumenten die veeleer gericht waren op binnenlands ge-
bruik, dan dat ze tot doel hadden de solidariteit of de betrokkenheid met Joego-
slavië aan te wakkeren. In termen van mobilisatie hadden deze pleidooien ook
het omgekeerde effect: ze maakten dat de aandacht naar Vlaanderen ging, in
plaats van naar Joegoslavië. Enigszins veralgemenend kunnen we stellen dat vol-
gens de Vlaamse opinieleiders in Sarajevo dagelijks het bewijs werd geleverd van
waartoe racisme en onverdraagzaamheid konden leiden. Vanuit dat perspectief

58. STOUTHUYSEN, P., o.c. (1995).

leek het effectief vanzelfsprekend dat je dan best je energie stak in de strijd tegen de duidelijk aanwijsbare vorm waaronder die krachten zich in het eigen land manifesterden.

IV. De institutionele agenda: het parlementaire debat

Vaak werd, ook in het parlement, geklaagd over het gebrek aan belangstelling voor wat er zich in Joegoslavië afspeelde. Voor wie erg begaan was met wat er in Joegoslavië gebeurde, was het allemaal een zaak van te weinig en te laat. Er vonden weliswaar een aantal debatten plaats, er werden vragen gesteld en er werd geïnterpelleerd, maar die aandacht stond niet in verhouding tot de gebeurtenissen. Concreet telden we in Kamer en Senaat respectievelijk 20 en 17 interpellaties en 19 en 3 mondelinge vragen. Het relatieve belang van deze parlementaire activiteiten valt moeilijk in te schatten. Bij ontstentenis van geschikt materiaal kan er geen rechtstreekse cijfermatige vergelijking worden gemaakt met het debat in andere landen. Een vergelijking met een eerder parlementair debat in eigen land is wel mogelijk. In de periode 1980-85, op het hoogtepunt van de rakettenkwestie, telden we in de Kamer – cijfers voor de Senaat werden niet verzameld – 29 interpellaties en 28 mondelinge vragen (Stouthuysen, 1992).⁵⁹ Dat zijn, zo blijkt uit onderstaande tabel, cijfers van een vergelijkbare grootorde. Op basis daarvan kunnen we stellen dat het Belgische parlement zeer zeker niet ongevoelig bleef voor wat er zich in Joegoslavië afspeelde. Maar Joegoslavië werd niet in dezelfde mate een politiek strijdpunt. Dat blijkt ook enigszins uit de cijfers. Tijdens de rakettenkwestie leidden 22 van de 29 interpellaties ook tot het indienen van moties.⁶⁰ Die verhouding ligt, voor wat de Kamer betreft, anders in de Joegoslavische kwestie: slechts 8 van de 20 interpellaties leidden tot het indienen van moties. De Senaat geeft een ander beeld: van de 17 interpellaties leidden er 10 tot een ingediende motie.

Er is evenwel een belangrijk verschil met de rakettenkwestie. Toen was het vooral de grootste oppositiepartij SP die er een strijdpunt van maakte. Zelfs op de momenten dat de buitenparlementaire mobilisatie stilviel, bleef de SP de rakettenkwestie op de parlementaire agenda zetten (Stouthuysen, 1992).⁶¹ In de Joegoslavische kwestie waren het vooral de in aantal veel kleinere oppositiepartijen Vlaams Blok – in de Kamer – en Ecolo – in de Senaat – die het thema aanbrachten.

59. STOUTHUYSEN, P., o.c. (1992).

60. Het indienen van moties vormt een indicator van een bepaalde mate van controverse. Het betekent dat de indieners van de motie een bijzonder gewicht aan de kwestie hechten. Ze maken er een strijdpunt van waaromtrent de politieke meerderheid op de proef wordt gesteld. Het indienen van moties geeft goed weer welke politieke problemen op dat moment werkelijk controversieel worden geacht (Zie hierover: STOUTHUYSEN, P., o.c. (1992)).

61. STOUTHUYSEN, o.c. (1992).

De grootste oppositiepartijen VLD en PRL hielden zich op de vlakte. De Joegoslavische kwestie werd, in tegenstelling tot in een aantal andere landen, niet aangegrepen om een fundamenteel debat op gang te trekken over de inhoud en oriëntatie van de buitenlandse politiek. Tijdens de vijf jaar dat de Joegoslavische kwestie de internationale politiek beheerste, werd in het Belgisch parlement één maal, onder het ministerschap van Frank Vandenbroucke, een poging gedaan om een discussie op gang te brengen over de fundamenteën van het Belgisch buitenlands beleid in het tijdperk na de Koude Oorlog. In dat debat, dat in de Kamer plaatsvond op 23 november 1994, kwam Joegoslavië slechts marginaal aan bod. Joegoslavië bleef het zorgenkind van een handjevol kamerleden en senatoren die occasioneel de zaak onder de aandacht probeerden te brengen. Joegoslavië was – in tegenstelling tot de rakettenkwestie – evenwel geen thema waarrond de partijen zich profileerden.

Tabel 9. Vragen en Interpellaties, Kamer.

Kamer, 1990-95	
Interpellaties	20 (7 VB, 3 Ecolo, 2 Agalev, 2 CVP; SP, FN, PRL, Rossem, VLD en PS: 1)
Waarvan tot moties hebben geleid	8 (2 Ecolo, 2 VB, 2 Agalev; VLD en PRL: 1)
Mondelinge vragen	19 (4 VB, 3 CVP, 3 VLD, 3 Agalev, 2 VU, 2 PRL, 1 SP, 1 Ecolo)

Tabel 10. Vragen en Interpellaties, Senaat.

Senaat, 1990-95	
Interpellaties	17 (7 Ecolo, 4 PRL, 2 CVP; VU, PS, VB, VLD: 1)
Waarvan tot moties hebben geleid	10 (3 Ecolo, 2 PRL; VU, PS, VB, CVP en VLD: 1)
Mondelinge vragen	3 (2 CVP, 1 Ecolo)

Hoe kaderden de kamerleden en senatoren het Joegoslavische conflict? In welke mate bekeken ze de gebeurtenissen vanuit een realistisch, dan wel interventionistisch perspectief? In onderstaande tabel worden de vragen en interpellaties, zowel uit Kamer als Senaat, samengeteld en opgedeeld naarmate ze aansluiten bij één van beide perspectieven.⁶²

62. De vragen en interpellaties werden, net als eerder de kranteneditoriaal en opiniestukken, gelezen en geanalyseerd in functie van de in Tabel 1 gehanteerde criteria. Wanneer in een vraag of interpellatie uitsluitend of in overgrote mate argumenten uit één categorie werden gebruikt, werd ze bij de desbetreffende categorie ondergebracht. Vragen of interpellaties waarin geen argumenten uit één beide categorieën werden gebruikt of waar geen overtuigend overwicht van één van beide bestond, werden in de restcategorie "gemengd of andere" geplaatst.

Tabel 11. Kadering interpellaties en vragen.

	Realistisch	Interventionistisch	Andere/gemengd	Totaal
1990-91	1		3	4
1991-92	1	5	7	13
1992-93	6	5	6	17
1993-94	5	5	5	15
1994-95	3	1	6	10
Totaal	16	16	27	59

Bovenstaande cijfers geven de indruk alsof de realisten en de interventionisten elkaar in evenwicht hielden. Dat is evenwel geen correcte weergave van de realiteit. Er was immers een zeer groot verschil met betrekking tot de intensiteit waarmee beide posities werden beleden. Enigszins schematiserend kunnen we spreken van aarzelende interventionisten versus onwankelbare realisten. Van de 16 interventionistische vragen en interpellaties kwamen er 7 van Vlaams Blok-parlementsleden (Annemans, Buelens, Van den Eynde en Huysentruyt telkens één maal, Van Overmeire drie maal), 3 van Ecolo (tweemaal Winkel, één maal Benker), 3 PRL (Mayence-Goossens, de Donnée, De Decker), 2 van de CVP (telkens Van Rompaey) en 1 van de VU (Kuypers). Alleen de Blok-parlementsleden verdedigden consequent en systematisch hetzelfde standpunt gedurende de hele periode van de oorlog. De Ecolo-parlementsleden bleven de hele oorlog lang twijfelen met betrekking tot de volgen koers en wisselden uitgesproken realistische met aarzelend interventionistische tussenkomsten af. Hetzelfde geldt voor de leden van de PRL-fractie. Opmerkelijk was bijvoorbeeld dat precies Xavier de Donnée op andere momenten zich tot de meest uitgesproken realist ontpopte. Ook de kamerleden Kuypers en Van Rompaey, die traditioneel de rechten van de staatsloze volkeren verdedigden, bleven twijfelen omtrent een eventuele militaire interventie. In de praktijk werd het interventionistische standpunt eigenlijk alleen door het Vlaams Blok uitgedragen.

Dat de realistische benadering zo dominant was, had ongetwijfeld te maken met de figuur van Willy Claes, minister van Buitenlandse Zaken tijdens de cruciale fasen van de Joegoslavische kwestie. Claes woog sterk op de debatten: zijn analyses werden niet alleen nauwelijks tegengesproken, vaak slaagde hij er ook in de twijfelaars over de streep te trekken. De interventionisten vonden nooit een even overtuigende woordvoerder. De Vlaams Blok-politici konden die rol niet vervullen, Hugo Van Rompaey (CVP) en Willy Kuypers (Volksunie) hadden dat gekund maar deden het niet. Ecolo-senator Benker bleef de hele tijd twijfelen en vond, toen hij ten lange leste de keuze voor het interventionisme had gemaakt, minister Frank Vandenbroucke tegenover zich, die met evenveel overtuigingskracht als zijn voorganger Willy Claes de realistische koers bleef verdedigen. Toen uiteindelijk in juli 1995 het pas verkozen Kamerlid Van Erps (CVP) – met een achtergrond bij de ngo "Artsen Zonder Grenzen" – in zeer uitgesproken ter-

men en zonder omwegen een interventionistische koersverandering ter sprake bracht, was de Joegoslavische oorlog zo goed als voorbij.⁶³

Het beeld dat verschijnt op basis van de analyse van de vragen en interpellaties wordt overigens bevestigd doorheen de andere parlementaire activiteiten (debatten over de Begrotingen Buitenlandse Zaken en Landsverdediging, actualiteitsdebatten). Steeds weer blijkt het realistische interpretatiekader ontegensprekelijk de debatten te domineren. Ongeveer alle parlamentsleden hadden het consequent over een burgeroorlog, waarin drie onderscheiden etnische groepen tegenover elkaar stonden. Ook al werden de drie partijen geenszins op gelijke voet geplaatst, toch werd voortdurend beklemtoond dat ze allemaal schuld droegen aan de gebeurtenissen en wreedheden. Zowel voor de regering als voor de grote oppositiepartijen vormde indamming van het conflict het belangrijkste doel van de Belgische en Europese betrokkenheid. Een interventie werd door nagenoeg iedereen als een uitermate hachelijke onderneming gezien. De tegenstanders van een interventie lieten niet na te benadrukken dat er dan onvermijdelijk ook grondtroepen zouden moeten worden ingezet, dat er op grote schaal burgerslachtoffers zouden vallen en dat de kansen reëel waren dat de VN-troepen dan in een uitzichtloze situatie zouden terechtkomen. De voorstanders ondernamen nauwelijks pogingen om geloofwaardige beperkte militaire alternatieven voor te stellen.

Vermoedelijk heeft die toch wel uitzonderlijke Belgische situatie – de uitermate zwakke interventionistische stem in het politieke debat – veel te maken met het gegeven dat net het Vlaams Blok, veel vroeger dan alle anderen en ook consequent doorheen het hele conflict, systematisch voor een militaire tussenkomst pleitte. Gegeven de politieke verhoudingen beperkte dat ingrijpend de aantrekkingskracht van de interventionistische positie. Die situatie is enigszins vergelijkbaar met Groot-Brittannië, waar net de zeer controversiële en polariserende premier Thatcher het gezicht werd van de interventionisten. Het valt trouwens op hoe in de andere landen het interventionisme vaak door bekende figuren van links of zelfs door vroegere boegbeelden van de vredesbeweging werd belichaamd. Dat gaf ongetwijfeld meer krediet aan de interventionistische campagne.

Het Vlaams Blok gebruikte ook niet helemaal dezelfde argumenten die elders door de interventionisten werden naar voor geschoven. Voor het Vlaams Blok ging het in Joegoslavië om een klassieke Koude Oorlog-tegenstelling: een communistisch regime tartte het Westen en schond de rechten van volkeren die op democratische wijze naar zelfbeschikking streefden.⁶⁴ Naarmate de Bosnische oorlog escaleerde, werd daar een ander argument aan toegevoegd: de teloorgang van de “smeltkroesstaat Joegoslavië” bewees dat multiculturele staten niet leef-

63. J. Van Erps kwam tussen naar aanleiding van de mondelinge vragen gesteld door de kamerleden H. Van Dienderen, J. Simonet, G. Versnick en J. Huysentruyt (Kamer, 8 juli 1995).

64. Zie bijvoorbeeld: interpellatie K. Van Overmeire, Kamer 9 mei 1992; interventie I. Buelens, Senaatsdebat 22 december 1992.

baar waren en dus moest Bosnië opgedeeld worden langs etnische lijnen.⁶⁵ De argumenten van het Blok hadden als effect dat in de andere politieke kampen vooral werd benadrukt dat de situatie veel ingewikkelder was dan extreemrechts beweerde en dat een interventie geen kwestie zou zijn van "er eens even invliegen".⁶⁶ Ook werd vaak benadrukt hoezeer Bosnië een waarlijk multiculturele samenleving vormde, waarvan de etnische complexiteit dusdanig was dat geen eenvoudig onderscheid tussen de "goeden en de slechten" kon worden gemaakt.⁶⁷ Door, als argument tegen de rechttoe-rechtaan redeneringen van het interventionistische Vlaams Blok, steeds weer de ingewikkeldheid van het conflict in de verf te zetten, schoven de tegenstanders van het Blok haast vanzelfsprekend in de richting van een realistische analyse.

Uit de analyse van het parlementaire debat blijkt tenslotte ook hoe weinig controverseel het gevoerde Belgische Joegoslavië-beleid wel was. Het grootste deel van de tijd bestond er een opmerkelijke eensgezindheid. De oppositie stemde – meestal met uitzondering van het Vlaams Blok – mee met de meerderheid, interpellende parlamentsleden haastten zich om duidelijk te maken dat ze het ten gronde eens waren met gevoerde beleid en dat ze er geen partijpolitieke zaak van wensden te maken. Kenmerkend waren de eerste debatten na de ontdekking van de Servische kampen in augustus 1992. Terwijl in Nederland regering en parlement eensgezind alle schuld bij de Serviërs legden en een interventie bepleitten, bestond er in België ook op dat moment overeenstemming over de analyse dat alle bij het conflict betrokken partijen een deel van de schuld droegen en dat een militaire interventie gedoemd was te mislukken.⁶⁸ Alleen het Vlaams Blok viel buiten die consensus. Pas na de aanslag op de markt van Sarajevo, in februari 1994, ontstond twijfel ten aanzien van het gevoerde beleid. Een paar sterke tussenkomsten van minister Claes en, later, zijn opvolgers Vandenbroucke en Derycke, overtuigden echter de parlamentsleden, zowel van de meerderheid als van de oppositie, dat er geen alternatief bestond.⁶⁹

65. Zie bijvoorbeeld: tussenkomst W. Verreycken, bespreking begroting Buitenlandse Zaken, Senaat 3 juni 1992; mondelinge vraag G. Annemans, Kamer 5 juli 1991; interpellatie G. Annemans, Kamer 18 mei 1993.

66. Zie bijvoorbeeld: interpellatie H. De Croo, Senaat 16 februari 1994; repliek W. Claes n.a.v. interpellatie F. Van den Eynde, Kamer 6 mei 1993; repliek E. Derycke n.a.v. actualiteitsdebat Kamer 18 juli 1995.

67. Zie bijvoorbeeld: interpellatie H. Van Dienderen (Agalev), Kamer 18 mei 1993; interventie P. Pataer, Senaatsdebat 16 februari 1994.

68. Zie hiervoor: Kamerdebat 15 oktober 1992, Senaatsdebat Begroting Buitenlandse Zaken 1 december 1992.

69. Voor wat W. Claes betreft, zie: Kamerdebat 16 februari 1994, Senaatsdebat 9 maart 1994. Voor F. Vandenbroucke: Kamer 22 december 1994. Voor E. Derycke: repliek n.a.v. actualiteitsdebat Kamer 18 juli 1995.

V. Besluit: de niet-politisering van de Joegoslavische kwestie?

In de inleiding werd de vraag opgeworpen waarom de Joegoslavische oorlog geen strijdpunt werd in de Belgische politiek. Op basis van de analyse van de verzamelde gegevens is het evenwel niet meer zo duidelijk of die vraag eigenlijk wel helemaal aan de orde is. Wat buiten kijf staat is dat Joegoslavië hier te lande geen mobilisatie en/of politieke polarisatie teweeg bracht, die vergelijkbaar was met hoe het er in Nederland, Duitsland of Frankrijk aan toging. Maar het is wellicht verkeerd om op basis daarvan te besluiten dat de Joegoslavische kwestie helemaal niet werd gepolitiseerd.

De kwestie werd, zo bleek uit de analyse van de voorpagina-artikelen en kranten-editorialen, zeer zeker – en ook de hele tijd – als een probleem ervaren. Het Joegoslavische probleem werd, althans in de kranten, ook als in principe oplosbaar beschouwd: de nadrukkelijk aanwezige interventionistische kadering in de editorialementen vormt daarvan het bewijs. Opmerkelijk was wel dat de pers de Belgische overheid geen specifieke rol toebedeelde bij het vinden van die oplossing: het was een taak voor Europa, voor de VN, of soms nog algemener gesteld, “de internationale gemeenschap”. Dat was helemaal anders in Nederland. Daar jaagde de pers de politiek de hele tijd op: Nederland kon niet afzijdig blijven.⁷⁰ Het resultaat was evenwel dat Nederland zich uiteindelijk, in februari 1994, engageerde in een bij voorbaat tot mislukken gedoemde missie: de vrijwaring, op basis van een ontoereikend mandaat, van de door de Veiligheidsraad tot *safe area* uitgeroepen moslemenclave Srebrenica.⁷¹

Specifiek aan de Belgische situatie was dat er geen drukkingsgroep of opinie-leider opstond die het voortouw nam om campagne te voeren voor een militaire interventie. Er werden weliswaar solidariteitsacties gevoerd en benefieten georganiseerd, maar de vredesbeweging – in Nederland de motor achter de interventionistische mobilisatie – hield zich in de vroege jaren negentig toch prioritair met andere maatschappelijke thema's bezig. Na de verkiezingen van 24 november 1991, de eerste der Zwarte Zondagen, richtte de vredesbeweging zich in hoofdzaak op de strijd tegen racisme en onverdraagzaamheid in eigen land. Dat gebeurde vaak wel met een verwijzing naar de Joegoslavische kwestie, als afschrikwekkend voorbeeld van de gevolgen van etnische intolerantie.

De Joegoslavische oorlog kwam zeer zeker ook in het parlementaire halfrond ter sprake. In de Belgische politieke debatten was het realistisch interpretatiekader evenwel dominant: er bestond vrijwel eensgezindheid over de wijsheid van een terughoudende opstelling, er heerste weinig geloof in de kansen op welslagen van een interventie en ongeveer iedereen deelde de overtuiging dat niet alleen de Serviërs verantwoordelijk waren voor het conflict. Die realistische dominantie

70. BOOTSMA, P. o.c.

71. BOTH, N., o.c.

had met twee dingen te maken. Vooreerst was het interventionisme al vroeg gekaapt door het Vlaams Blok. De opstelling van het Blok maakte dat de andere politieke partijen zich vooral uitputten om te benadrukken dat de situatie veel ingewikkelder was dan extreemrechts beweerde en dat een interventie geen eenvoudige zaak zou zijn. Door, als argument tegen de zwart-wit redeneringen van het interventionistische Vlaams Blok, voortdurend de complexiteit van het conflict te beklemtonen, kwamen de tegenstanders bijna automatisch in het realistische kamp terecht.

Maar er was natuurlijk ook het gegeven dat België al heel vroeg in het conflict blauwhelmen ter plaatse had. Dat maakte dat van bij begin alle voorgestelde oplossingen en alternatieven altijd werden afgewogen aan de eventuele gevolgen ervan voor "onze jongens ter plaatse". Haast vanzelfsprekend werd het enthousiasme voor een eventuele militaire tussenkomst getemperd door de nachtmerrie dat de lichtbepalende Belgische blauwhelmen rechtstreeks in de vuurlinie kwamen te liggen. De Belgische situatie was dan ook erg vergelijkbaar met die in Groot-Brittannië, dat andere land waar van de Joegoslavische kwestie weinig mobilisatiekracht uitging. Ook de Britten waren van bij het begin van de oorlog met vrede troepen aanwezig en ook daar werd het interventionistische kamp aangevoerd door de zeer polariserende en bovendien politiek buitenspel staande figuur: oud-premier Margaret Thatcher. Pas zeer laat, in het laatste oorlogsjaar, werden meer interventionistische geluiden gehoord in de Belgische politiek. Maar toen hadden inmiddels al de rampzalig verlopen tussenkomsten in Somalië en, vooral, Rwanda plaatsgevonden en was het uitsturen van Belgische militairen zondermeer taboe geworden.

Samenvattend kunnen we stellen dat de Joegoslavische oorlog, net als in de buurlanden, onderwerp van debat vormde. Specifiek voor dat Belgische debat was evenwel dat de realistische analyse domineerde. Daar waren, zagen we, verschillende redenen voor: de vredesbeweging was verdeeld en concentreerde zich op andere thema's, het interventionisme werd geclaimd door het Vlaams Blok, de traditionele partijen schoven als reactie op naar het realistische gezichtspunt en – misschien de belangrijkste reden – niemand was bereid het leven van de Belgische blauwhelmen in de waagschaal te gooien. Doordat de realistische analyse domineerde, werd – in tegenstelling tot wat in de buurlanden gebeurde – het door de regering gevoerde beleid niet ten gronde gecontesteerd. Daardoor veroorzaakte de Joegoslavische oorlog uiteindelijk weinig ophef in de Belgische politiek.

SUMMARY

To Die for Sarajevo? The Conflict in Yugoslavia in Belgian Politics (1991-1995)

This article deals with the question why the war in Yugoslavia (1991-1995) was hardly an issue in Belgian politics and society. We analyze how the conflict was framed in the

newspapers, by opinion-leaders and by the peace movement. We also reconstruct the parliamentary debate: what parliamentary initiatives were taken and which framing of the conflict dominated the discussions. We conclude that the Belgian debate was largely dominated by the realist frame. This was probably a result of the presence of Belgian UN-soldiers in the conflict-zone, of the fact that the peace movement was divided and concentrated on other issues, and of the fact that the interventionist frame was claimed by the extreme rightwing Vlaams Blok party.

Walter Weyns

Het tijdperk van de maatschappij

WALTER WEYNS doceert cultuurtheorie en sociologie aan de Universiteit Antwerpen. Hij publiceerde over diverse cultuurkritische en sociologische onderwerpen en schreef een dissertatie over Jürgen Habermas.

ISBN 90-334-5571-4

13,5 x 21 cm, 228 blz.

€ 22,50 (excl. verzendingskosten € 3,00)

Het tijdperk van de maatschappij is over. Wat in de plaats komt, heeft geen naam en zal er vermoedelijk ook nooit een krijgen. Namen zijn voorbehouden voor dingen met een samenhang. De toestand waarin wij leven, in het tijdperk ná de maatschappij, heeft die samenhang niet. Wie het onoverzichtelijke, fluïde sociale leven van vandaag nog onder één noemer zou willen brengen, gaat voorbij aan de ingrijpende ervaring die vele mensen tekent: die van onoverzichtelijkheid, onzekerheid, instabiliteit, permanente onduidelijkheid. Dat geldt niet alleen voor wat we 'maatschappij' noemen, maar ook voor onze cultuur, onze waarden en niet in het minst ook voor onze persoonlijkheid (ons 'zelf').

In vijf essays wordt telkens een ander aspect van de hedendaagse schimmigheid onder de loep genomen. Het resultaat is een pittig en confronterend portret van onszelf en onze postculturele tijd.

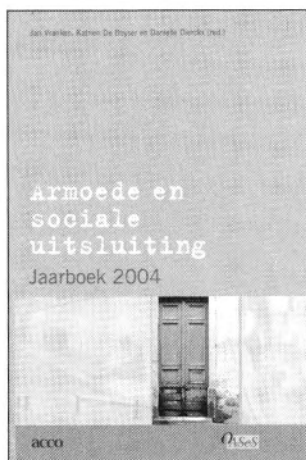

Uitgeverij Acco
Brusselsestraat 153, 3000 Leuven
tel. 016/62 80 00 - fax 016/62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be
www.uitgeverij.acco.be

Jan Vranken, Katrien De Boyser en Danielle Dierckx (red.)

Armoede en sociale uitsluiting

Jaarboek 2004

2004 is een verkiezingsjaar, een jaar waarin realisaties worden geëvalueerd en beterschap wordt beloofd. Tijd dus ook om armoede en sociale uitsluiting voor het voetlicht te plaatsen, om te bekijken wat er in de afgelopen jaren wél en niet is gebeurd en om de goede voornemens in het regeerakkoord en in beleidsnota's onder de loep te nemen. De bijdragen in dit boek beperken zich niet tot het 'directe' armoedebeleid, het beleid dat duidelijk die stempel draagt, maar bekijken ook welke de effecten zijn van algemene beleidsmaatregelen inzake werken, wonen, onderwijs op armoede en sociale uitsluiting. Tien jaar na de publicatie van het Algemeen Verslag over de Armoede moeten de onderzoekers van het boek vaststellen dat, hoewel het terug beter gaat met de Vlaamse economie, de vooruitzichten onvoldoende sterk zijn om de armoede in onze samenleving grondig aan te pakken. 1994 werd

altijd bestempeld als een scharnierjaar voor het armoedebeleid in het algemeen en voor de participatie van armen aan het armoedebeleid in het bijzonder. Maar wat staat daarvan nog recht, tien jaar later?

Alle bevindingen worden samengevat in een geheel van geactualiseerde cijfers, grondige analyses en kritische beschouwingen die zo leesbaar mogelijk worden gebracht. Dat maakt dit *Jaarboek* een ideaal instrument voor wie meer wil weten over armoede en sociale uitsluiting.

ISBN 90-334-5634-6

16 x 24 cm, 560 blz.

€ 32,95 (excl. verzendingskosten € 3,00)

Uitgeverij Acco
Brusselsestraat 153, 3000 Leuven
tel. 016/62 80 00 – fax 016/62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be
www.uitgeverij.acco.be

Richtlijnen voor auteurs - Avis aux auteurs - Instructions to contributors

De redactie van Res Publica beoordeelt elk voorstel voor publicatie van een artikel over een politiek-wetenschappelijk onderwerp, op voorwaarde dat het een originele bijdrage betreft, die niet gelijktijdig aan andere tijdschriften ter beoordeling werd gestuurd en geschreven werd in de Nederlandse, Franse, Duitse of Engelse taal. De redactie neemt een beslissing tot opname op basis van anonieme peer reviews.

De auteurs wordt gevraagd de volgende regels in acht te nemen. Een inzending wordt op elektronische wijze doorgestuurd (adres: res.publica@soc.kuleuven.ac.be) en bevat zowel een Nederlandse als een Engelse samenvatting van maximaal 150 woorden. Met het oog op de peer review, bevat het bestand geen enkele aanduiding van de identiteit van de auteur. De lengte van een artikel bedraagt maximaal 10.000 woorden (inclusief voetnoten!). Het artikel wordt persklaar aangeboden: dit wil zeggen dat het een paginanummering bevat, dat tabellen (voorzien van een korte titel en een bronverwijzing) reeds geïntegreerd zijn in de tekst. Tabellen worden niet in een apart bestand aangeleverd. Res Publica gebruikt het klassieke voetnotensysteem, wat inhoudt dat voetnoten onderaan de pagina staan. Er wordt niet gewerkt met eindnoten. Manuscripten die niet aan deze richtlijnen voldoen, worden geweigerd. De volledige richtlijnen kunnen worden geraadpleegd op de website <http://www.respublica.be>.

Les manuscrits devront être envoyés par courrier électronique (res.publica@soc.kuleuven.ac.be), et ne pas compter plus de 10.000 mots (y compris les notes infra paginales). Ils devront être accompagnés d'un court résumé (max. 150 mots) en français et en anglais. Vous trouvez plus d'information sur les avis aux auteurs sur le site <http://www.respublica.be>.

Manuscripts offered for publication should conform to the following requirements: the maximum number of words is 10.000 (footnotes included). The manuscripts must be anonymous and they include a summary in English, no longer than 150 words. All should be sent via email to the assistant editor (res.publica@soc.kuleuven.ac.be). More details can be found on the webpages of the journal: <http://www.respublica.be>.

Res Publica is abstracted in the following journals: ABC POL SCI. Advanced Bibliography of Contents. Political Science and Government; International Political Science Abstracts. Documentation politique internationale; International Bibliography of Political Science. Bibliographie internationale de science politique; International Bibliography of the Social Sciences. Bibliographie internationale des sciences sociales; International Bibliography of Economics. Bibliographie internationale de science économique; Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences; Sociological Abstracts; Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine; United Nations. Monthly Bibliography. Selected Articles. Nations Unies. Bibliographie mensuelle. Articles sélectionnés; Bulletin de renseignements documentaires. Communauté Européennes. Documentation bulletin. European Communities.

Determinanten van voorkeurstemproporties bij (sub-)lokale verkiezingen. De Antwerpse districtsraadsverkiezingen van 8 oktober 2000

Peter THIJSEN en Kristof JACOBS

In het belang van vrouwen. Vertegenwoordigers (m/v) en de constructie van de vertegenwoordigde (v)

Karen CELIS

L'institutionnalisation de l'évaluation des politiques publiques en Belgique: entre balbutiements et incantations

Steve JACOB

Voltooid verleden tijd? Het verband tussen kennis over de nazi-genocide en democratische attitudes bij adolescenten in Brussel

Dimo KAVADIAS

Sterven voor Sarajevo? De Joegoslavische kwestie in de Belgische politiek, 1991-1995

Patrick STOUTHUYSEN